

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ

“БАНК ИШИ” КАФЕДРАСИ

И. ТОЙМУХАМЕДОВ

ТЎЛОВ ТИЗИМИ ВА БАНК ХАВФСИЗЛИГИ

ТОШКЕНТ – ИҚТИСОДИЁТ – 2019

УДК : 336.5

Тоймухамедов И. Тўлов тизими ва банк хавфсизлиги. Дарслик. –Т.: Иқтисодиёт, 2019. -328 бет.

Тўлов тизими ва банк хавфсизлиги. Дарслик Тошкент давлат иқтисодиёт университети Илмий кенгашида муҳокама қилинган ва чоп этишда тавсия қилинган.

«Тўлов тизими ва банк хавфсизлиги» номли дарслик мазкур фан бўйича тасдиқланган ўқув дастури асосида тайёрланган. Дарсликда тўлов тизимининг мазмуни, Ўзбекистон Республикаси миллий тўлов тизимининг шаклланиш ва ривожланиши босқичлари кўрсатилган. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими, электрон тўловлар тизими, пул ўтказиш тизимлари, SMS банкинг, Интернет банкинг ва банк хавфсизлиги мақсади ва вазифалари, банк хавфсизлигидаги хатарлар ҳамда уларни хавфсизлиги ташкил этиш кабилар ҳам дарсликда ўз ифодасини топган.

Учебник под названием «Платёжная система и банковская безопасность» подготовлена на основе утвержденной учебной программы курса. В учебнике освещены содержание платежной системы, становление и этапы развития платежной системы Республики Узбекистан. В учебнике также нашли отражение системы безналичных расчетов, система электронных платежей, система переводов денег, SMS банкинг, Интернет банкинг, цель и задачи банковской безопасности, риски влияющие на безопасность банка а также организация их безопасности и другие.

A textbook entitled “Payment System and Bank Security” was prepared on the basis of an approved curriculum for the course. The textbook highlights the content of the payment system, the formation and stages of development of the payment system of the Republic of Uzbekistan. The textbook also reflects the system of cashless payments, electronic payment system, money transfer system, SMS banking, Internet banking, the purpose and objectives of banking security, risks affecting the security of a bank, as well as the organization of their security and others.

Такризчилар:

Ш.Р. Абдуллаева - и.ф.н., доцент, Г.В.Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт университетининг Тошкент шаҳар филиали;

А.А. Темиров - и.ф.н., доцент, ТДИУ.

ISBN 0000000000

УЎК: 336.5

КБК:00000000

© “Иқтисодиёт” нашриёти, 2019.

© Тоймухамедов И., 2019.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	12
I боб. Тўлов тизими ва унинг структураси.....	16
1.1. Тўлов тизимининг мазмуни ва унинг элементлари.....	16
1.2. Республика тўлов тизими ва унинг ташкил этилиши.....	25
1.3. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг ривожланиш босқичлари....	27
1.4. Ўзбекистон Республикасида тўлов тизими ва тўлов инфратузилмасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари.....	33
Тест саволлари.....	38
II боб. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими.....	41
2.1. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг мазмуни ва аҳамияти.....	41
2.2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва уларнинг элементлари.....	48
2.3. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича Низомнинг мазмуни, аҳамияти ва унинг амалиётда қўлланилиши.....	62
2.4. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида нақд пулсиз ҳисоб- китобларни амалга ошириш ва такомиллаштириш.....	69
2.5. Муддати ўтган дебиторлик-кредиторлик қарздорликлари ва уларни қисқартириш йўллари.....	101
2.6. Пластик карточкалар билан операциялар ва уларнинг миллий тўлов tizимидаги ўрни.....	110
2.7. Ўзбекистонда пластик карталар билан ҳисоб-китобларни такомиллаштириш.....	120
Тест саволлари.....	131
III боб. Электрон тўлов тизими ва унинг банклараро ҳисоб-китобларни ташкил этишдаги ўрни.....	134
3.1. Электрон тўловлар тизимининг мазмуни, аҳамияти, унинг Ўзбекистонда жорий этилиши ва ишлаш тамойиллари.....	134

3.2.	Банклараро электрон тўлов тизимига уланиш тартиби.....	143
3.3.	Банклараро тўлов тизими фаолият юритишининг бухгалтерия модели.....	148
3.4.	Банклараро тўлов тизими орқали маълумотларни узатишнинг технологик жараёни ва уни ташкил этиш.....	155
3.5.	Ўзбекистонда электрон ахборотларни муҳофаза қилишни ташкил этиш...	164
3.6.	Электрон имзо ва шифрация калитларидан фойдаланиш тартиби.....	170
	Тест саволлари.....	175
IV боб.	“Интернет-Банкинг” электрон тўловлар тизими.....	180
4.1.	Электрон-банк хизмати ва унинг таркибий қисмлари.....	180
4.2.	“Интернет-Банкинг” электрон тўловлар тизимининг мазмуни, аҳамияти, унинг Ўзбекистонда қўлланилиши ва ривожлантириш истиқболлари.....	184
4.3.	SMS-банкинг тизимининг мазмуни ва унинг амалиётда ишлатилиши.....	196
4.4.	“Phonebank”- кичик тизими ва унинг хусусиятлари.....	197
4.5.	“MailBank” электрон тўловлари кичик тизимининг хусусиятлари.....	199
4.6.	Жаҳон амалиётидаги банк технологиялари ва уларнинг Ўзбекистонда қўлланилиши.....	201
	Тест саволлари.....	207
V боб.	СВИФТ - халқаро тўлов тизими.....	210
5.1.	СВИФТ халқаро тўловлар тизимининг мазмуни ва уни ташкил этилиши..	210
5.2.	СВИФТ тўлов тизимига аъзо бўлиш босқичлари.....	214
5.3.	СВИФТнинг авфзалликлари ва камчиликлари.....	215
5.4.	СВИФТ тўлов тизими орқали ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби	216
5.5.	СВИФТ тўлов тизимига альтернатив тизимлар.....	222
	Тест саволлари.....	225
VI боб.	Банк хавфсизлигининг мақсади ва вазифалари.....	229
6.1.	Банк хавфсизлигининг мазмуни ва унинг мақсади.....	229
6.2.	Банк хавфсизлигининг вазифалари.....	232

6.3.	Банк хавфсизлигини таъминлашда ҳимоя этилиши зарур бўлган объектлар.....	235
6.4.	Банк фаолиятида содир бўладиган ноқонуний операциялар олдини олиш чора-тадбирлари.....	237
	Тест саволлари.....	246
VII боб. Банк хавфсизлигига таъсир қилувчи хатар шакллари.....		249
7.1.	Банк хавфсизлигига таъсир қилувчи хавф- хатар турлари.....	249
7.2.	Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ўтказишдаги фирибгарлик ва уни огоҳлантириш.....	254
7.3.	Кредитлаш иши билан боғлиқ ноқонуний операциялар ва уларни олдини олиш чоралари.....	258
7.4.	Касса ва валюта операциялари билан боғлиқ ноқонуний операциялар ва уларни олдини олиш чоралари.....	265
7.5.	Қўриқланётган банк ҳақидаги ахборотни ноқонуний олиш ва ишлатиш йўллари.....	274
	Тест саволлари.....	278
VIII боб. Банк хавфсизлигини ҳимоялашни ташкил этиш.....		281
8.1.	Банк ходимлари - хавфсизлик объекти сифатида.....	281
8.2.	Банк хавфсизлигининг объекти сифатида молиявий ва моддий маблағлар	285
8.3.	Банк сири. Тижорат сири. Аудитор сири.....	291
8.4.	Банк хавфсизлигини ташкилий жиҳатдан таъминлаш усуллари.....	297
8.5.	Банк хавфсизлигини муҳандис-техник воситалар ёрдамида таъминлаш ...	299
8.6.	Банк хавфсизлигини информацион-аналитик усуллар билан таъминлаш	303
	Тест саволлари.....	308
Глоссарий		311
Адабиётлар рўйхати.....		317

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	12
Глава 1. Платежная система и ее структура.....	16
1.1. Содержание платежной системы и её элементы.....	16
1.2. Организация платежной системы республики.....	25
1.3. Этапы развития платежной системы Республики Узбекистан.....	27
1.4. Меры по дальнейшему совершенствованию платежной системы и платежной инфраструктуры Республики Узбекистан	33
Тесты.....	38
Глава II. Система безналичных расчетов.....	41
2.1. Содержание и значение безналичных расчетов.....	41
2.2. Система безналичных расчетов и её элементы.....	48
2.3. Содержание и значение Положения «О безналичных расчетах», применение её в практике.....	62
2.4. Организация и совершенствование безналичных расчетов в условиях модернизации экономики.....	69
2.5. Просроченная дебиторско-кредиторская задолженность и пути их сокращения.....	101
2.6. Операции пластиковыми карточками и их место в национальной платежной системе.....	110
2.7. Совершенствование расчетов пластиковыми карточками в Узбекистане	120
Тесты.....	131
Глава III. Система электронных платежей и ее место в организаци межбанковских расчетов.....	134
3.1. Содержание, значение и принципы электронной платежной системы и становление ее в Узбекистане.....	134

3.2.	Порядок соединения в межбанковскую платежную систему	143
3.3.	Бухгалтерская модель деятельности межбанковской платежной системы.....	148
3.4.	Технологический процесс передачи информации через межбанковскую платежную систему и его организация.....	155
3.5.	Организация защиты электронной информации в Узбекистане.....	164
3.6.	Порядок использования электронной подписи и шифрационного ключа Тесты.....	170 175
Глава IV. Электронная платежная система «Интернет-Банкинг».....		180
4.1.	Электронные банковские услуги и их составные элементы.....	180
4.2.	Содержание, значение электронной системы “Интернет-Банкинг” применение и развитие в Узбекистане.....	184
4.3.	Содержание SMS-банкинг и применение его в практике.....	196
4.4.	Малая система “Phoneбанк” и его особенности.....	197
4.5.	Особенности малой электронной системы “MailBank”.....	199
4.6.	Банковские технологии в зарубежной практике и их использование в Узбекистане.....	201
	Тесты.....	207
Глава V. Международная платежная система- СВИФТ.....		210
5.1.	Содержание международной платежной системы и его становление.....	210
5.2.	Этапы вступления в членство международную платежную систему СВИФТ.....	214
5.3.	Преимущества и недостатки СВИФТ.....	215
5.4.	Порядок проведения расчетов по платёжной системе СВИФТ.....	216
5.5.	Алтернативные системы к платёжной системе СВИФТ.....	222
	Тесты.....	225
Глава VI. Цель и задачи безопасности банка.....		229

6.1.	Сущность банковской безопасности и его цель.....	229
6.2.	Задачи банковской безопасности.....	232
6.3.	Объекты необходимые для защиты в обеспечение безопасности банка	235
6.4.	Меры предпринимаемые в предотвращение незаконных операции в банковской деятельности.....	237
	Тесты.....	246
Глава VII. Формы риска влияющие на безопасность банка.....		249
7.1.	Виды риска влияющие на безопасность банка.....	249
7.2.	Мошеничества во время проведение безналичных расчетов и её оповещение.....	254
7.3.	Незаконные операции связанные с кредитной деятельности и меры их прересечения.....	258
7.4.	Незаконные кассовые и валютные операции и меры по их прересечению.....	265
7.5.	Незаконное получение информации по охраняемого банка и пути их использование.....	274
	Тесты.....	278
Глава VIII. Организация защиты банковской безопасности.....		281
8.1.	Банковские кадры-как объекты безопасности.....	281
8.2.	Финансовые и материальные средства-как объекты банковской безопасности.....	285
8.3.	Банковская тайна. Коммерческая тайна. Аудиторская тайна.....	291
8.4.	Организационные методы обеспечения банковской безопасности.....	297
8.5.	Обеспечение банковской безопасности инженерно-техническими средствами.....	299
8.6.	Обеспечение банковской безопасности информационно-аналитическими методами.....	303

Тесты.....	308
Глоссарий	311
Список литературы.....	317

CONTENT

Foreword.....	12
Chapter 1. Payment system and its structure.....	16
1.1. The content of the payment system and its elements	16
1.2. Organization of the payment system of the republic.....	25
1.3. Stages of development of the payment system of the Republic of Uzbekistan	27
1.4. Measures for further improvement of the payment system and payment infrastructure of the Republic of Uzbekistan	33
Tests.....	38
Chapter II. The system of clearing settlements.....	41
2.1. The content and significance of non-cash settlements	41
2.2. The system of clearing settlements and its elements	48
2.3. Contents and meaning of the Regulation "On non-cash settlements", its application in practice	62
2.4. Organization and improvement of non-cash payments in the conditions of economic modernization.....	69
2.5. Overdue debit and payables and ways to reduce them	101
2.6. Operations with plastic cards and their place in the national payment system	110
2.7. Perfection of payments by plastic cards in Uzbekistan.....	120
Tests	131
Chapter III. The system of electronic payments and its place in the organization of interbank settlements.....	134
3.1. The content, meaning and principles of the electronic payment system and its development in Uzbekistan	134

3.2.	The order of connection to the interbank payment system.....	143
3.3.	Accounting model of the activity of the interbank payment system	148
3.4.	Technological process of information transfer through the interbank payment system and its organization.....	155
3.5.	Organization of the protection of electronic information in Uzbekistan.....	164
3.6.	Procedure for the use of an electronic signature and an encryption key	170
	Tests	175
Chapter IV. Electronic payment system "Internet Banking".....		180
4.1.	Electronic banking services and their components.....	180
4.2.	Content, value of the electronic system "Internet-Banking" application and development in Uzbekistan.....	184
4.3.	Contents SMS-banking and its application in practice.....	196
4.4.	Small "Phone Bank" system and its features.....	197
4.5.	Features of the small electronic system "MailBank".....	199
4.6.	Banking technologies in foreign practice and their use in Uzbekistan.....	201
	Tests.....	207
Chapter V. The international payment system – SWIFT.....		210
5.1.	Contents of the international payment system and its formation.....	210
5.2.	Stages of joining the international SWIFT payment system.....	214
5.3.	Advantages and disadvantages of SWIFT.....	215
5.4.	The procedure for making settlements on the SWIFT payment system	216
5.5.	Alternative systems to the SWIFT payment system	222
	Tests.....	225
Chapter VI. The purpose and objectives of the bank's security.....		229
6.1.	The essence of banking security and its purpose.....	229
6.2.	Tasks of Banking Security.....	232
6.3.	The objects necessary for the protection of the bank's security.....	235

6.4. Measures taken to prevent illegal transactions in banking activities.....	237
Tests.....	246
CHAPTER VII. Forms of risk affecting the security of the bank.....	249
7.1. Types of risk affecting the bank's security	249
7.2. Expenses during the conduct of non-cash settlements and its notification.....	254
7.3. Illegal operations related to credit activities and measures to address them	258
7.4. Illegal cash and currency transactions and measures to address them	265
7.5. Illegal receipt of information on the protected bank and the way in which it is used	274
Tests.....	278
CHAPTER VIII. Organization of banking security.....	281
8.1. Bank personnel as security objects	281
8.2. Financial and material assets-as objects of bank security.....	285
8.3. Banking secrecy. Trade secret. Audit secrets	291
8.4. Organizational methods to ensure banking security	297
8.5. Ensuring banking security with engineering and technical means.....	299
8.6. Ensuring banking security information and analytical methods.....	303
Tests.....	308
Glossary	311
Bibliography.....	317

КИРИШ

Ўтган йиллар мобайнида мамлакатимиз молия-банк тизими барқарор ва ишончли фаолият юритиб, юқори кўрсаткичларни намоён этиб келмоқда. Иқтисодиётимизнинг деярли барча тармоқлари модернизация қилиниб, амалда технологик жиҳатдан янгиланмоқда. Улар бевосита банк тизими фаолиятига ҳам таъллуқлидир.

Маълумки, тижорат банкларининг асосий операцияларидан бири бу нақд пулсиз ҳисоб-китоб операциялари бўлиб ҳисобланади. Хўжалик субъектлари ўртасидаги барча ҳисоб-китоблар нақд пулсиз кўринишда банklar орқали амалга оширилади. Иқтисодиётнинг ривожланиши, иқтисодий алоқаларнинг кенгайишида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар алоҳида ўрин эгаллайди. Республика иқтисодиётида охириги йиллардаги ўсиш суръатлари, жумладан, ЯИМ, саноат, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш ва бошқа соҳалардаги юқори ўсиш суръатларини таъминлашда, албатта нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ўз ўрни бор, негаки ушбу тармоқларда барча ҳисоб-китоблар нақд пулсиз ҳисоб-китоблар кўринишида амалга оширилади.

Бугунги кунда бу борадаги ишларни янада чуқурлаштириш ва кенгайтиришга зарурат туғилмоқда. Сўнгги йилларда қишлоқ ва туманларимизда хизмат кўрсатиш соҳасини изчил ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Аммо бошланган инновацион ислохотларни, яъни янги ахборот коммуникацион-технологияларни барча соҳаларда бўлгани каби банк тизимида ҳам кенг жорий этиш ишларини изчил давом эттириш зарурдир. Бунинг боиси шундаки, агар ана шу амалий ишларимизни ҳал қилувчи ислохот ва янгиликлардан бошламасак, ўз-ўзидан аёнки, биз кутаётган барқарор ўсиш суръатлари билан ривожланишни қўлга киритишни асло тасаввур этиб бўлмайди.

Шу билан биргаликда ХХІ аср технология ва янгиликлар асри бўлгани учун ҳам мижозлар ҳар бир хизматни танлаётганларида унинг қулайлиги,

замонавийлиги, технологик асоси, сифати ва бошқа турли жиҳатларига эътибор қаратишади. Янги хилдаги хизматлар ва маҳсулотларни эса банк маркетинги миждозлар талаби - истаги ва бошқа рақобатчи банклар таклиф қилаётган турли – туман хизматларни ўрганиб уни ҳаётга татбиқ этади. Шу боисдан ҳам мамлакатимизда банк соҳасига алоҳида эътибор қаратилиб, ушбу соҳа ривожланиши учун кўплаб ишлар олиб борилмоқда.

Бу ҳақда Президентимиз томонидан: “Иқтисодиётнинг барча соҳаларини рақамли технологиялар асосида янгилашни назарда тутадиган Рақамли иқтисодиёт миллий концепциясини ишлаб чиқишимиз керак. Шу асосда “Рақамли Ўзбекистон-2030” дастурини ҳаётга татбиқ этишимиз зарур.

Рақамли иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотни камида 30 фоизга ўстириш, коррупцияни кескин камайтириш имконини беради. Нуфузли халқаро ташкилотлар ўтказган таҳлиллар ҳам буни тасдиқламоқда” деб таъкидлаб ўтдилар¹.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳисоб-китобларнинг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида тижорат банкларининг ахборот-коммуникацион технологияларини ривожланишини таъминлаш, истиқболда банк тизимини барқарор ривожланишини таъминлаш, тижорат банклари олдида турган муаммоларни ҳар томонлама таҳлил қилиш ва бу борада илмий таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш долзарб масала ҳисобланади.

Ушбу вазифаларни ҳал этиш мақсадида мамлакатимиз банк тизимида хўжалик субъектлари ва аҳолига электрон тўловларни амалга ошириш ва интерактив хизматлар кўрсатиш, пластик карточкалар орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларни янада кенгайтиришни ўз ичига олган тўлов тизимини янада такомиллаштириш бўйича ишлар изчил амалга оширилмоқда.

¹ Мирзёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 й.28.12.

Ўзбекистон Республикасининг “Электрон тўлов тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасига мувофиқ, электрон тўлов тизимини миллий тўлов тизими негизида Марказий банкнинг ягона Банклараро электрон тўлов тизими, 29 та тижорат банкининг ички тўлов тизимлари, шунингдек, банк пластик карталар бўйича барча тижорат банкларини қамаб олган “ЎЗ-КАРТ” банклараро чакана тўлов тизими, аҳолидан уяли алоқа хизмати, коммунал ва бошқа тўловларни қабул қилиш бўйича аниқ вақт режимида тўловларни амалга ошириш имконини берувчи Марказий банкнинг банклараро универсал неттинг ахборот тизими фаолият кўрсатмоқда.

Шу билан бирга, тўлов тизимини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида мазкур масалаларни ёритувчи дарслик ва ўқув қўлланмаларни тайёрлаш ҳамда нашр қилиш катта аҳамият касб этади. Шунинг билан олган ҳолда, муаллиф томонидан «Тўлов тизими ва банк хавфсизлиги» номли ўқув қўлланмаси яратилди. Дарслик мазкур фан бўйича тасдиқланган ўқув дастури асосида тайёрланган. Дарсликда тўлов тизимининг мазмуни ва тузилиши, Ўзбекистон Республикаси миллий тўлов тизимининг шаклланиш ва ривожланиши босқичлари кўрсатилган, мамлакатда электрон тўлов тизимини ташкил этишнинг зарурати, шартлари, тамойиллари ўз ифодасини топган. Иқтисодиётдаги нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, ягона вакиллик ҳисобварағи бўйича ҳисоб-китоблар, Банк-мижоз, SMS - банкинг, Интернет - банкинг ва бошқа масофавий банк хизматлари, тўлов тизимидаги банк хавфсизлигини таъминлаш мақсади ва вазифалари, тўлов тизимида вужудга келадиган риск шакллари, банк хавфсизлигини таъминлаш йўллари, уларнинг қўлланилиши кабилар ҳам ёритиб берилган. Ушбу дарслик «Банк иши» йўналиши бўйича магистратурадаги бир қатор мутахассисликларда, жумладан, 5A230701 – «Банк иши», 5A230702– «Банк

ҳисоби ва аудит», мутахассисликларида ва 5A230603 – «Инвестицияларни бошқариш» мутахассислигида ўқитилади. Лекин мазкур дарслик «Банк иши» йўналиши бўйича таълим олаётган магистратура ва бакалаврият талабалари, иқтисодиёт ва банк коллежлари талабалари, мустақил тадқиқотчилар ҳамда банк ходимлари учун фойдали бўлиши мумкин.

I боб. Тўлов тизими ва унинг структураси

1.1 Тўлов тизимининг мазмуни ва унинг элементлари

Мамлакатимизнинг ҳозирги ривожланиш босқичида, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш ва чуқурлаштириш кучли ижтимоий сиёсат билан олиб борилаётган бир пайтда, иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлган банк тизимининг барқарорлигини ошириш ва янада ривожлантириш долзарб масалалардан бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда банк тизими ривожланиб борар экан, банклар ўртасидаги ўзаро алоқалар, ҳисоб-китобларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш ҳам талаб этилади. Бу албатта, мамлакат тўлов тизимини янада ислоҳ қилиш билан боғлиқдир, чунки тўлов тизими мамлакат миқёсида товар - пул муносабатлари натижасида вужудга келадиган барча тўловлар мажмуасини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Бугунги кунда банк тизимидаги энг асосий муаммо – улар капиталининг асосий қисми, яъни, 83 фоизи давлатга тегишли эканидир. Бу, ўз навбатида, банк секторида соғлом рақобатга тўсиқ бўлиб, хизмат кўрсатиш сифатига салбий таъсир қилмоқда”². деб молия-банкларнинг ресурс манбаларини самарали ишлатишга алоҳида эътибор бериб ўтди.

Бу ўз навбатида Ўзбекистонда банк хизматларининг янги турларини жорий этиш банк тизими барқарорлигини таъминлаш ҳамда банкларнинг тўлов ва ҳисоб-китоблар фаолиятини кўриб чиқишни тақозо этади.

Мамлакатимиз иқтисодиётида ҳамда пул-кредит тизимида юзага келаётган бундай натижалар, бугунги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва тўлов тизимини янада ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқдир.

Шунга кўра иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилишидан кўзланаётган натижаларнинг мақсади, биринчи – ислохотларнинг қай даражада самара

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 2018 йил.29.12.

бераётганини кўрсатадиган мақсадли дастурларни амалга ошириш натижадорлиги. Булар қаторида саноат ва бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг қуйидаги иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларини келтириш мумкин: ишлаб чиқариш қувватларининг аҳволи, харажатларни ва таннархни пасайтириш, маҳаллийлаштириш ва рентабеллик даражасини, маҳсулот рақобатдошлигини сўзсиз ошириш³ демакдир.

Иқтисодиётда юзага келадиган пулли муносабатларда пул шаклларида фойдаланиш хусусиятлари ва тўлов усулларига кўра пул айланиши нақд пулсиз айланишга ва нақд пулли айланишга бўлинади. Чакана савдо ва аҳолига пуллик хизмат учун тўловлар, коммунал ва маиший хизматлар учун тўловлар, иш ҳақи ва шунга тенглаштирилган тўловлар, суғурта ташкилотла-рига бадаллар, аҳоли томонидан мулк ва бошқа солиқлар, аҳоли томонидан олинган кредитни ва унинг фоизини нақд пулда қайтариш каби тўловлар ва бошқа тўловларнинг тўланиши нақд пулли айланишга киради.

Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги товарлар ва хизматлар, шунингдек, молиявий мажбуриятлар бўйича барча ҳисоб-китоблар фақат нақдсиз кўринишда амалга оширилади. Ҳисоб-китобларнинг нақдсиз кўриниши республика амалиётида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деб юритилади.

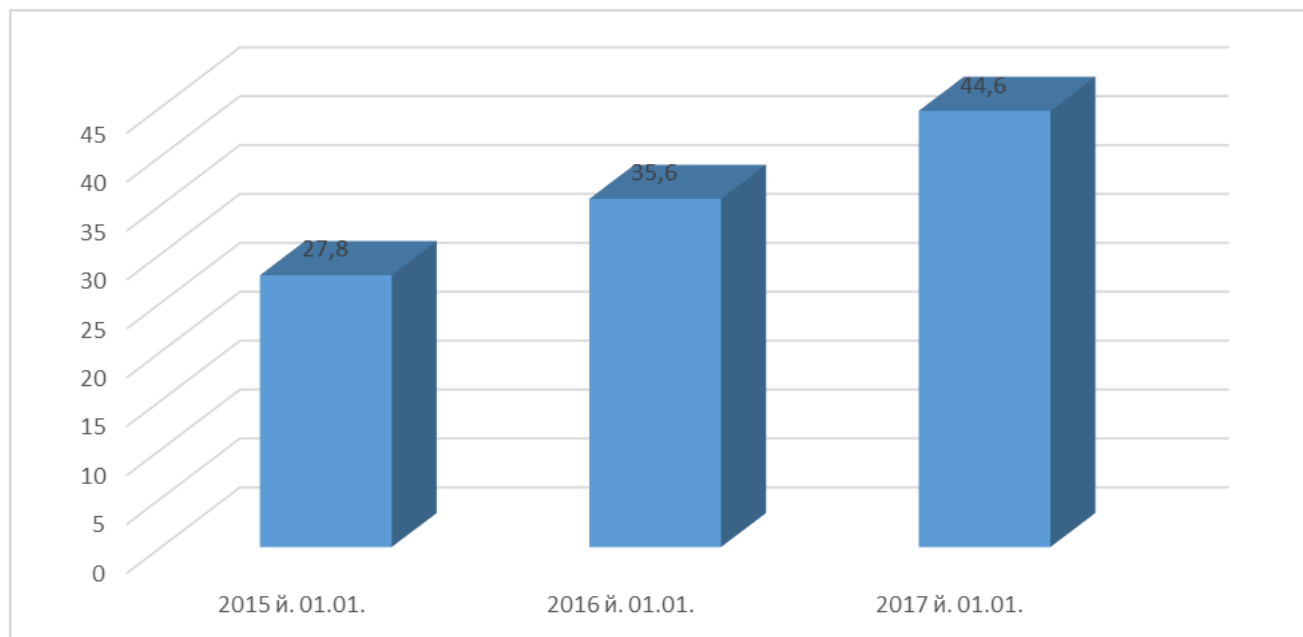
Нақд пулсиз ҳисоб-китобларга Абдуллаева Ш.З. томонидан қуйидагича таъриф берилган: “Нақд пул иштироксиз, маблағларни бир счётдан иккинчи счётга ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар дейилади.”⁴ Россиялик олимлар Мазикова Е. ва Овчинникова Ю.нинг таърифлари қуйидагича: “Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар талаблар ва мажбуриятлар бўйича тўловларни ўтказиш тизими бўлиб, бундай ҳисоб-китоблар кредит ташкилотлари ёки Россия банки орқали ўтказилади⁵.

³ Ўша ерга қаралсин.

⁴ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар Т.:ТМИ 2003 й. 366.

⁵ Мазикова Е.Б. ва Овчинникова Ю.П. Учет и операционная деятельность в банках М. 2006г.

Умумий қилиб айтганда, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бу корхона ва ташкилотларнинг товар айрибошлаш, хизмат кўрсатиш ва товарсиз операциялар бўйича бир-бирига бўлган талаб ва мажбуриятларни пул маблағларини бир ҳисобварағдан иккинчи ҳисобварағга ўтказиш орқали амалга оширилишидир. Демак, ҳисоб-китобларни ўтказиш учун банкда барча хўжалик юритувчи субъектлар банкларда ҳисобрақам очадилар. Бу ҳисобрақамларда мижозларнинг депозитлари, яъни бўш маблағлари сақланади. Тижорат банкларидаги ҳисобрақамларда сақланаётган депозитлар ҳажми йилдан-йилга ортиб бормоқда.

1-расм. Тижорат банклари ҳисобрақамларида сақланаётган жами депозитлар ҳажми.⁶

Мамлакатимиз банкларининг барқарор ҳолати, банк тизимида бўлган ишончнинг йилдан-йилга ошиши ҳамда аҳоли реал даромадларининг ўсиб бориши аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини омонатларга жалб қилишнинг мустаҳкам асоси бўлиб қолмоқда. Тижорат банкларининг ресурс базасини кўпайтириш борасида амалга ошираётган ишлари натижасида жами депозитлар миқдори йилдан - йилга ошиб бормоқда. Хусусан, 2017-2018 йиллар мобайнида мижозларга кўрсатилаётган банк хизматлари сифатини тубдан

⁶ Банк ахборотномаси № 7,8.02.2017 йил

яхшилаш, хусусан, омонатларнинг янги ва мижозлар талабларига мос жозибадор турларини жорий этишга алоҳида эътибор қаратилди. 2018 йил якунига кўра тижорат банклари томонидан жалб этилган депозитларнинг умумий ҳажми 2015 йилга нисбатан 2,5 баробарга ошиб, 70 трлн. сўмни ташкил этди⁷.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ўзининг иқтисодий моҳиятига қараб товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ва нотовар характердаги ҳисоб-китобларга бўлинади. Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади. Лекин пластик карточкалар орқали ҳисоб-китоблар республика банк амалиётига кириб келгандан сўнг, аҳоли ҳам пластик карточкалар билан нақд-пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошира бошлади.

Нотовар характердаги ҳисоб-китобларга миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган тўловлар, даромаддан тўловлар, ҳар хил бадал солиқлар, кредитларни тўлаш, уй-жой, ҳар хил хизматлар учун тўловлар ва бошқалар киради.

Товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ўтказилиши, моддий бойликларни етказиш ва кўрсатилган хизматлар учун тўлов муддатини яқинлаштиришга ёрдам беради. Товар моддий бойликлар ва хизматлар учун тўловларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги корхона маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишга, кўзланган режаларни бажаришда маблағларнинг етишмаслигига олиб келади. Тўловнинг товарларни олишдан олдин амалга оширилиши мол сотиб олувчи корхона маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишига олиб келади. Шунинг учун товарлар ҳаракати ва тўловлар бири-бирига мос келиши катта аҳамиятга эга.

Маълумки, ахборот-коммуникация технологиялари ижтимоий ва иқтисодий соҳаларни ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Айниқса,

⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботи.

давлат бошқарувига ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий қилиш мамлакатнинг истикболдаги тараққиётини белгилашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимиз ҳукумати томонидан иқтисодиётнинг реал секторида АКТ ва дастурий маҳсулотларни тезкор ривожлантириш ва кенг татбиқ этиш, бунинг асосида хўжалик бирлашмалари ва йирик корхоналарда бошқариш самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, хўжалик-молиявий фаолиятининг шаффофлигини таъминлаш, ташқи ва ички бозорда рақобатбардошликка эришишга алоҳида эҳтибор қаратилмоқда.

Ҳозирда ижтимоий-иқтисодий соҳанинг барча жабҳаларида ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланилмоқда.

Дунёнинг барча мамлакатларида замонавий ахборот-коммуникацияларининг кенг кириб бориши ва ривожланиши натижасида 7,357 млрд. нафар умумий дунё аҳолисидан:

- 3,734 млрд. нафари мобил алоқа фойдаланувчилари;
- 3,175 млрд. нафари интернетдан актив фойдаланувчилари;
- 2,206 млрд. нафари ижтимоий тармоқ актив фойдаланувчилари;
- 1,925 млрд. нафари мобил интернет орқали ижтимоий тармоқлар фойдаланувчилари ҳисобланади⁸.

Ушбу рақамлардан кўриниб турибдики, дунёда ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланиб, унинг имкониятларидан тобора кенг фойдаланиб борилмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётида ҳамда пул-кредит тизимида юзага келаётган бундай натижалар, бугунги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва тўлов тизимини янада ривожланаётганлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Иқтисодий фаолиятни ташкил этиш натижасида пайдо бўлган мажбуриятларни ушлаб туриш учун пулли

⁸ Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги маълумотлари. 2016 йил.

тўловларни ўтказишда ишлатиладиган маблағлар йиғиндиси тўлов тизимидир. Демак, тўлов тизими - пул тўловчидан маблағ олувчига ўзаро мажбуриятларини ҳисобга олиш орқали пул маблағларини ўтказиш механизми бўлиб ҳисобланади. Ҳисоб-китоб қилаётган ташкилотлар турли банк хизматларидан фойдаланаётган бўлсалар, у ҳолда тўловни бир банкдан иккинчи банкка ўтказиш учун маълум бир тўлов тизимидан фойдаланишга зарурат туғилади. Бу тизим арзон ва қулай, шу билан бирга хавфсиз ҳам бўлиши лозим.

Тўлов тизими - тўловчидан маблағ олувчига пул маблағларини етказиб бериш бўйича мавжуд бўлган барча пул ўтказиш механизми ҳисобланади ва у давлат томонидан назорат қилинади, яъни давлат қонунларига бўйсунди.

Тўлов тизимлари мамлакат миқёсида товар-пул муносабатлари натижасида вужудга келадиган барча тўловлари мажмуасидан иборат. Тўлов тизими жамиятда содир бўладиган иқтисодий муносабатлардаги пул маблағларининг турли шакллардаги ҳаракатидир. Тўлов тизимидан ташқари ҳисоб-китоб деган тушунча ҳам мавжуддир. Ҳисоб-китоб тизими тўлов тизимига нисбатан чекланган, яъни ҳисоб-китоб тизими тўлов тизимининг бир қисмини ташкил этади. Ҳисоб-китоб тизими асосан иқтисодиётда амалга ошириладиган турли тўловлар билан боғлиқ. Шунинг учун ҳисоб-китоб тизими пулнинг тўлов воситаси функциясини бажарувчи пул оборотидир. Тўлов тизими пулли муносабатларда пул шаклларида фойдаланиш хусусиятлари ва тўлов усулига кўра иккига бўлинади:

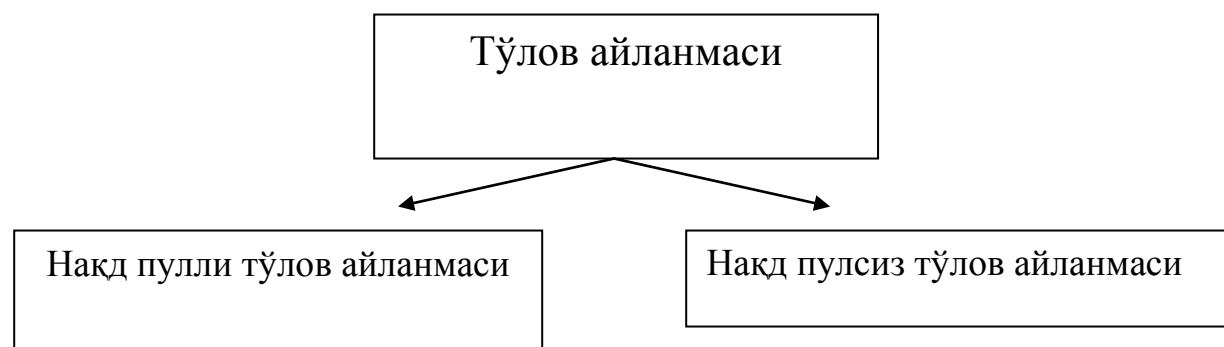
- Нақд пулли тўлов айланмасига хизмат қилувчи тўлов тизими (пул ўтказмалари);
- Нақд пулсиз тўлов айланмасига хизмат қилувчи тўлов тизими (нақд пулсиз ҳисоб-китоблар).

Тўлов тизимининг асосий қисми нақд пулсиз тўлов айланмасига хизмат қилувчи тўлов тизимидан, яъни ҳисоб-китоблар тизимидан ташкил топади. Чунки

нақд пулсиз тўлов айланмасига хизмат қилувчи тўлов тизими асосан нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида, яъни хўжалик юритувчи субъектларнинг банклардаги ҳисоб варақларига икки томонлама ёзиш усули орқали амалга оширилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда, корхона ва ташкилотларнинг товар айирбошлаш, хизматлар кўрсатиш ва товарсиз операциялар бўйича бир-бирига бўлган талаб ва мажбуриятларни пул маблағларини нақд пул ишлатмасдан бир ҳисобварақдан иккинчи ҳисобвараққа ўтказиш орқали бажарилиши тушунилади.

Тўлов айланмаси ҳам 2 қисмдан иборат:

- Нақд пулли тўлов айланмаси;
- Нақд пулсиз тўлов айланмаси.

2-расм. Тўлов айланмасининг таркибий тузилиши⁹.

Иқтисодиёт ривожланиб борган сари тўлов тизимида нақд пулсиз тўлов айланмасининг улуши ортиб боради. Ҳозирги кунда нафақат хўжалик юритувчи субъектлар, ҳатто аҳолининг ҳам нақд пулсиз тўлов тизимидаги иштироки ортиб бормоқда. Илгари банк орқали аҳолига таклиф қилинган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар билан бир қаторда пластик карточкалар орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳам ривожланиб бормоқда.

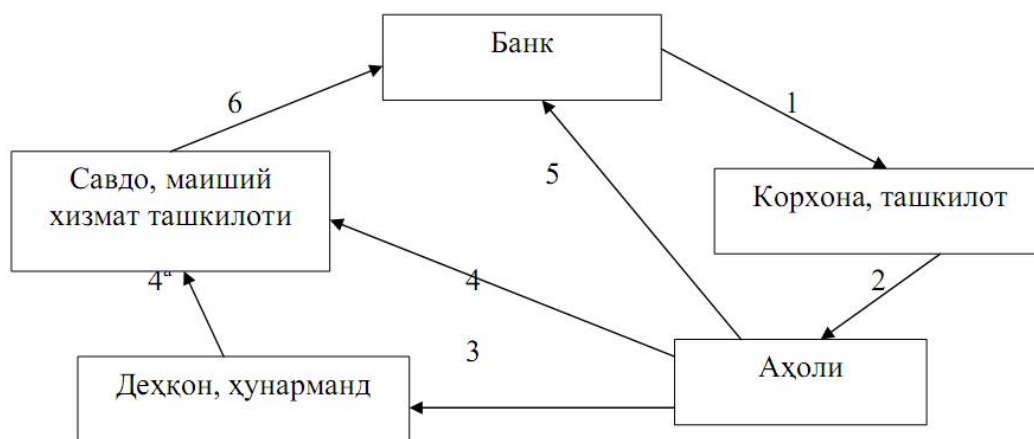
Тўлов тизимининг иккинчи қисми нақд пулли тўлов айланмасига хизмат қилувчи тўлов тизими. Нақд пулли тўлов айланмаси деганда товар айирбошлаш ва

⁹ Муаллиф ишланмаси.

хизмат кўрсатиш жараёнида субъектлар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг нақд пул ёрдамида амалга оширилиши тушунилади. Нақд пулли тўлов айланмасининг ишлатилиш кўлами нақд пулсиз тўлов оборотига нисбатан чэгараланган. Чунки нақд пул айланмаси давлат ва аҳоли, турли мулкчилик шаклларига тегишли бўлган корхона ва ташкилотлар билан аҳоли ҳамда аҳоли гуруҳлари ўртасидаги муносабатлардагина намоён бўлади.

Масалан, корхона ва ташкилотлар ўз ишчи ва хизматчиларига иш ҳақи, мукофот, меҳнат сафари харажатларини тўлайди, пенсионерлар нафақа, талабалар стипендия оладилар. Бу нақд пуллар савдо дўконларида, бозорларда ишлатилади, шу билан бирга турли молиявий мажбуриятлар ва хизматлар юзасидан тўловлар ўтказилади.

Нақд пул доимо нақдсиз пулга, нақдсиз пул эса нақд пулга айланиб туради. Ҳар бир корхона ўз ишчи-хизматчиларига иш ҳақи ва шунга тенглаштирилган тўловларни тўлаш учун банкдан нақд пул олади. Банкдаги ҳисобварақда турган нақдсиз пул нақд пулга айланади. Корхона ва ташкилотлар бу пулларни иш ҳақи ва унга тенглаштирилган бошқа тўловлар кўринишида аҳолига тарқатади.

3-расм. Тўлов айланмасида пулнинг ҳаракати¹⁰.

¹⁰ Муаллиф ишланмаси.

Иш ҳақи, пенсия, стипендия, мукофот ва бошқа тўловларни олган аҳолининг турли қатламлари бу пулни ўз еҳтиёжларини қондириш учун бозорда, савдо, маиший хизмат кўрсатиш, маданият ташкилот ва муассасаларида сарфлайдилар, турли тўловлар газ, электр энергияси, телефон, солиқлар, жарималар ва ҳоказо тўловларни тўлайдилар. Дехқонлар, ҳунармандлар ҳам ўзлари меҳнат қилиб топган пулларни ўз еҳтиёжларини қондириш мақсадида сарфлайдилар.

Аҳолининг турли қатламларидан келиб тушган нақд пуллар дўкон ва нақд пул билан ишлайдиган бошқа ташкилотлар томонидан банкка топширилиши лозим. Чунки ҳар бир корхона ва ташкилотга ўз оборот кассасида нақд пулни ушлаб туриш учун лимит ўрнатилади. Ушбу лимитдан ортиқча қисми, албатта, банкка топширилиши шарт қилиб белгиланган. Бу ҳолда ҳам биз нақд пулнинг нақдсиз пулга айланганини кўрамиз, яъни банк кассасига топширилган нақд пуллар нақд пулни топширган корхонанинг ҳисобварағига ёзиб қўйилади. Бу жараён узлуксиз давом этади.

Мамлакат тўлов тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

- пул кўчириш ва қарз мажбуриятларини тўлаш амалларини бажариш бўйича хизмат кўрсатувчи институтлар;
- пул ҳисоб-китобларини амалга ошириш тартибини тартибга солувчи шартномавий битимлар;
- иқтисодий агентлар ўртасида пулларни кўчишини таъминловчи молиявий институтлар ва коммуникация тизимлари.

Агар тўлов тизими ривожланган бўлса, ундан фойдаланиш суръати ҳам ошиб боради. Тўлов тизимининг маълум бир тизим сифатида элементлари бўлиши лозим. Тўлов тизими пул кўчириш бўйича хизмат кўрсатувчи институт, тўлов инструментлари, тўлов қатнашчилари ва фойдаланувчилари, пул ҳисоб-китобларини амалга оширишни тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатлар, коммуникация тизимлари ва дастурлар каби элементларни ўз ичига олади.

Тўлов тизимининг тўлов инструментлари ва катнашчилари бўлади. Тўлов инструментлари ва катнашчилари қуйидагилар:

1. Самарали тўлов инструменти тавсифи:

- кенг қабул қилиш/тан олиш
- кам операцион харажатли
- паст йўқотиш рисклари/ёлғончилик ва алдоқчилик (қаллоблик) rischi

2. Таъминот учун зарурий ҳуқуқий тузилма:

- паст йўқотиш рисклари/ёлғончилик ва алдоқчилик rischi
- паст йўқотиш рискларини кенг қабул қилиш
- тўловчилар ва маблағ олувчилар учун осон жорий этиш имконияти.

3. Қатнашувчилар (тўловчилар ва маблағ олувчилар)

Жисмоний шахслар. Корхоналар. Давлат. Молия институтлари.

4. Инструментлар ва жараёни:

- дебет тўлов инструментлари (чек, тўлов талабномаси ва бошқалар.)
- кредит тўлов инструментлари
- ҳужжатлар/ахборот

Барча давлатларда ўз тўлов тизими бўлиб, уларнинг мақсади битта. Тўлов тизимининг асосий мақсади - иқтисодий муносабатлар натижасида вужудга келадиган мажбуриятлар юзасидан барча тўловларни тўлиқ, ўз вақтида тез ўтказиш, шу билан бирга уларнинг хавфсизлигини таъминлашдир.

1.2. Республика тўлов тизими ва унинг ташкил этилиши.

Эркин рақобатга асосланган бозор муносабатлари шароитида иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири давлат мулки ягона бўлмаган ҳолда ривожланаётган турли мулкчилик шаклларига асосланган товар ишлаб чиқариш ва товар муомаласининг мавжудлигидир. Товар муомаласи мавжуд экан, у ўз навбатида корхона ва ташкилотлар ўртасида пулли муносабатларни, яъни ҳисоб-

китобларни келтириб чиқаради. Ҳисоб-китоблар маълум бир тўлов тизими бўлишини талаб қилади. Иқтисодиёт ривожланишининг барча босқичларида ўзига хос тўлов тизими бўлган ва давр талабига кўра такомиллаштириб борилган.

Ўзбекистонда ҳисоб-китоблар 1991 йилларда 1-3 ой давомида ўтказилар эди. Бу ҳисоб-китоблар почта алоқаси тармоғи орқали амалга оширилар эди. Бундай ҳолат ёш мустақил давлатнинг, шу билан бирга, эндигина бозор муносабатлатига қадам кўяётган давлат иқтисодиётининг жадал ривожланишига тўсқинлик қилар эди. Шундай шароитда фаолият юритадиган хўжалик юритувчи субъектларнинг талабига жавоб берувчи самарали фаолият юрита оладиган замонавий тўлов тизимини шакллантириш лозим эди.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг, ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиб, ички имкониятларни ва маҳаллий иқтисодиёт хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мамлакат янги тўлов тизимини шакллантириш мақсадга мувофиқ деб топилди. Янги электрон тўловлар тизими дастурий таъминотини ишлаб чиқиш ишлари бошланди. Бунинг учун халқаро тендер эълон қилинди.

Мамлакат ҳисоб-китоблар тизимини қайта ислоҳ қилишда асосий диққат эътибор электрон тўловлар тизимини ташкил этиш, банкларда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва бухгалтерия амалларини компьютер техникаси ва дастурий таъминот воситалари орқали амалга оширишга қаратилди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банкларида ҳисоб-китобларларни юритиш ҳамда техника билан таъминланганлик даражасидан келиб чиқиб, электрон тўловлар тизимини яратишни босқичма-босқич амалга оширишга доир тегишли чора - тадбирлар ишлаб чиқилди.

Натижада электрон тўловлар тизими бўйича дастурий таъминоти ишлаб чиқилди. Электрон тўловлар тизими республика банк амалиётга татбиқ этилди ва

доимий равишда такомиллаштириб борилди. Электрон тўловлар тизимини амалиётда қўлланилиши бўйича меъёрий асос яратилди.

“Электрон тўловлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига асосан, электрон тўловлар амалга оширилаётганда тўлов тизимининг субъектлари ўртасида юзага келадиган муносабатлар мажмуи тўлов тизимидир. Республика тўлов тизимининг қуйидаги турлари мавжуд:

- ✓ банклараро тўлов тизими;
- ✓ банкнинг ички тўлов тизими;
- ✓ чакана тўловлар тизими.

Бугунги кунда электрон тўловлар тизими Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мулки бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси электрон тўловлар тизимининг иштирокчилари Марказий банкнинг Бош ахборот Маркази ва Ҳисоб-китоб Марказидир. Электрон тўловлар тизимининг фойдаланувчилари эса Ҳисоб-китоб Марказида вакиллик ҳисобрақамини очган тижорат банклари ва молиявий институтлардир.

Ўзбекистон Республикаси электрон тўлов тизимининг ҳозирги ҳолатига етиб келгунча бир неча ривожланиш босқичларини босиб ўтган. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг ривожланиш босқичлари ҳақида кейинги параграфда кенгроқ тўхталамиз.

1.3. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг ривожланиш босқичлари.

Ўзбекистон Республикаси тўлов тизими ҳам ўзининг ривожланиш жараёнида бир неча босқичларни босиб ўтди. Собиқ иттифок давлатлари орасида энг самарали ва жаҳон талаблари даражасида деб ҳисобланган республика тўлов тизимининг ривожланиши тўрт босқичга бўлинади:

1-босқич қуйидаги йилларни ўз ичига олади:

1991 йил

Вилоятлар ичида ҳисоб-китоблар почта ва ташувчилар орқали ягона ҳисоблаш марказида амалга оширилади. Бу жараён бир ҳафтани ташкил этар эди. Вилоятлараро ҳисоб-китоблар ҳам почта орқали авизо ҳужжатлари асосида амалга оширилган. Бунда маблағлар бир миждознинг ҳисобварағидан иккинчи миждознинг ҳисобварағига бир ойдан икки ойгача бўлган муддат мобайнида келиб тушар эди.

1992 йил

Марказий банк Бош ахборотлаштириш марказида банклараро ҳисоб-китобларда электрон почта усули яратиш устида ишланди. Шунингдек банк амалий иш кунини компьютерлар воситасида бажариш амалий дастурини яратиш ва уларни банкларда татбиқ этиш бўйича иш олиб борилди.

1993 йил

Шу йили қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги қонунини бажариш юзасидан Марказий банкда ва унинг ҳудудий Бош бошқармаларида ахборотлаштириш бошқармаси ва бўлимлари ташкил этилди. Банклараро махсус ажратилган алоқа каналлари вазифасида электрон тўлов тизимини ишга тушириш борасида иш олиб борилди. Республика банк тизимини ахборотлаштириш концепцияси ишлаб чиқилди.

Собиқ Иттифок республикалари билан ўзаро ҳисоб-китобларни тартибга солиш ва уларга хизмат кўрсатиш амалий дастури яратилди. Марказий банкнинг ҳудудий бошқармалари тўлиқ компьютерлаштирилди. Яъни бир пайтда республика электрон тўлов тизимига замини яратила бошланди. Шу йилнинг декабрь ойидан бошлаб жуда қисқа муддат - уч ой мобайнида Собиқ Иттифок республикалари билан 1991, 1992 ҳамда 1993 йиллардаги йиғилиб қолган ўзаро ҳисоб-китоблар, қарзлар ҳисоблаб чиқилди ва 1994 йилнинг март ойига келиб бу борада аниқ маълумотларга эга бўлинди.

1994 йил

18 март куни қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг 146-сонли “Банк тизимини такомиллаштириш, пул-кредит муносабатларини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, Марказий банк тизимида электрон почталарни жорий этишни октябрга қадар тугаллаш вазифаси юклатилди. Шунингдек, қарорда республика банк компьютер тизимини яратиш учун зарур валюта маблағларини ажратиш ҳам кўрсатилди.

13 июль куни Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси банк тизимини молиявий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор қабул қилинди. Унга асосан банклар қатор солиқлардан озод қилинди ва бўшаган маблағларни ўз фаолиятини компьютерлаштиришга сарфлаш шарт қилиб қўйилди. Мазкур қарорларга биноан тижорат банкларининг бўлимлари компьютерлаштирила бошланди ва улар электрон тўлов тизимига қўшиб борилди.

Август ойи охирига келиб, мустақилликнинг уч йиллиги шарафига электрон тўловлар вақтинчалик Низоми яратилди.

Октябрь ойидан бошлаб эса электрон почта республика банк тизимида ишга туширилди. Республика банк тизимида бухгалтерия ҳисоб-китобларини ва банк амалий иш кунини умумий бир кўринишга келтириш учун зарур ишлар амалга оширилди.

Марказий банк бу ишлар билан чекланиб қолмасдан, мутахассислари кучи билан электрон тўлов тизими амалий дастурини республика миқёсида татбиқ этиш устида ҳам тинимсиз иш олиб борди ва 1995 йил учун замин яратди.

2-босқич қуйидаги йилларни ўз ичига олади:

1995 йил

Апрель ойида Марказий банк Жаҳон банки маблағлари ҳисобидан Ўзбекистон Республикаси банклараро тўлов тизимини такомиллаштиришга йўналтирилган халқаро танлов тендер эълон қилди.

Марказий банкда ташкил этилган электрон тўлов тизимини яратиш ишчи гуруҳи ўтган йиллардан олинган тажрибалар ва хулосалар, шунингдек, жаҳоннинг илғор давлатлари ютуқларини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида электрон тўлов тизими технологиясини яратдилар. Эски тизим 19 августдан бошлаб янги технология билан алмаштирила бошланди. Бу пайтга келиб Марказий банк тизимида ҳисоб-китоб марказлари ташкил этилди ва тижорат банкларига электрон тўлов бўйича хизмат кўрсатила бошланди. Янги технологияга ўтила бориши сабабли йилнинг охиригача республикада 2 тизим: электрон почта ва электрон тўлов тизимлари ишлаб турди. Йил охирига келиб эса барча тижорат банклари Марказий банкнинг ҳисоб-китоб марказлари, клиринг марказлари электрон тўлов тизимига қўшилди.

1996 йил

Янги ташкил этилган ҳисоб-китоб марказлари тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварақларини клиринг марказларидан ўзларига ўткази бошладилар. Июль ойига келиб клиринг марказлари бутунлай қисқартирилди. Шу билан бир қаторда Марказий банк Бош ахборотлаштириш маркази мутахассислари ва банк ходимлари тўловларнинг ўтиши муддатини янада қисқартиришни таъминлаш борасида тинмай изланиш олиб бордилар. Бунинг натижаси ўларок, йил охирига келиб тўловлар ўтиши муддати республика миқёсида 2 соат, вилоят миқёсида 1 соатни ташкил этди.

1997 йил

Республика банк тизимида янги ҳисоб тизими режасига ўтилиши тижорат банклари ва Марказий банк тўлов тизими туб бурилиш ясади. Электрон тўлов тизимининг мавжуд амалий дастури ривожлантирилиб, тизимнинг катта ўтказиш қобилияти ва ҳужжатларнинг юқори тезликда қайта ишланиши (ҳудудлараро ҳисоб-китоблар - 15 дақиқада, битта ҳудуд ичидаги ҳисоб-китоблар эса – 3-5 дақиқада) пул маблағлари айланишини жиддий оширди. Бу эса республика

хўжалик юритувчи субъектларининг фаолиятига ижобий таъсир этди, банкларга вақтинча бўш турган маблағлардан самарали фойдаланиш ва кредит хавф-хатари даражасини ҳамда ликвидлилик хавф-хатарини тезкорликда бошқариш имконини берди.

3-босқич қуйидаги йилларни ўз ичига олади:

1998 йил

Марказий банк билан Жаҳон банки ўртасида 1998 йил декабрь ойида “Республика молия соҳасини ривожлантириш” учун кредит ажратиш тўғрисида шартнома имзоланди. Бу лойиҳа беш компонентга бўлиниб, шулардан тўртинчи компонент ўз ичига қуйидаги масалаларни олади:

- тўлов тизимини такомиллаштириш;
- бошқариш учун ахборот тизимини яратиш;
- банк телекоммуникация тизимини ривожлантириш;
- ахборот тизими муҳофазасини яратиш.

Юқорида келтирилган масалалар бўйича тадбирларни ниҳоясига етказиш 2003 йилнинг иккинчи ярмига мўлжалланган бўлиб, ҳар бир масала бўйича ривожланиш йўллари тижорат банклари билан биргаликда аниқланди ва чет эл экспертларининг хулосалари олинди.

4-босқич қуйидаги йилларни ўз ичига олади:

2002 йил

Тўловларни реал вақтда ўтишини таъминлаш ва тижорат банкларига ягона вакиллик ҳисобварағи орқали хизмат кўрсатиш бўйича технология танланиб, ушбу бўйича техник топшириқ, ишлаб чиқилди ва банклараро тўловларни ягона вакиллик ҳисобварағи орқали ўтказиш ҳамда банкларда ахборотлаштирилган ахборот тизимини ташкил этиш бўйича дастур яратилди. Тижорат банкларининг банклараро тўловларни ягона вакиллик ҳисобварағи орқали амалга ошириш тизимига ўтиши 2002 йилнинг июнь ойидан бошланди.

Тўлов тизимини такомиллаштириш мақсадида халқаро тендер ўтказилиб, тендер ғолиби билан мавжуд банк телекоммуникация тармоғини ривожлантириш лойиҳаси бўйича шартнома тузилди. Пластик карточкалар билан ҳисоб-китобларни йўлга қўйиш мақсадида тўловларни амалга оширадиган миллий тизим яратиш концепцияси тавсияномалар ва чизмалар ишлаб чиқилди. Республикамизда мавжуд йирик банклар, хусусан ТИФ Миллий банки, Асака банк, Саноатқурилиш банки, Халқ банки ва Пахта банкларида пластик карточкалар орқали тўловларни ташкил қилиш йўлга қўйилди.

2003 йил

Тижорат банкларини банклараро тўловларни ягона вакиллик ҳисобварағи орқали амалга ошириш тизими 2003 йил 8 сентябрда тўлиқ ишга туширилди ва барча банкларда марказлаштирилган ахборот тизими ташкил этилди. Бу банкларга кундалик тўловлар ўтказиш учун банд бўлган маблағларни бир қисмини бўшашига ва уларни ўринли активларга жойлаштиришга, банк ўз филиаллари мавқеини таҳлил қилиб, керакли чора кўришга, банкнинг кунлик ягона баланси унинг ликвидлилигини, таваккалчиликларини, мажбуриятларни, ўз капиталини аниқ ифода этишга имкон беради.

Шунингдек, Жаҳон банки кредит ҳисобига тузилган шартномага асосан Банк телекоммуникация тармоғини ривожлантириш лойиҳасини амалга ошириш ишлари бажарилаяпти, шунингдек, республика молия тузилмаларини банклараро маълумот узатиш тармоғига улаш ва ўзаро маълумот алмашинувининг электрон тизимини яратиш бўйича ишлар олиб борилди.

2004 йил

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрда қабул қилинган “Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоб қилиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 445–сонли қарори билан ушбу тизимни кенгайтириш борасидаги илк режа кўрсаткичлари, шунингдек,

тўловларни пластик карточкалар орқали қабул қилиш терминаллари билан жиҳозланадиган объектлар рўйхати тасдиқланди. Шу билан бир қаторда, мазкур қарорга мувофиқ мамлакатда Ягона умумреспублика процессинг маркази ташкил этилди. Мазкур қарорга мувофиқ, барча тижорат банклари пластик карточкалар тизимида иш олиб борилишига замин яратилди.

2006 – 2012 йиллар

Барча тижорат банкларида (ДТ Халқ банкидан ташқари) ягона баланс тизими жорий этилди. Давлат тижорат Халқ банкида ягона баланс технологиясига асосланган тизимни жорий этиш ишлари босқичма-босқич олиб борилиб, 2008 йил 24 ноябрида тўлиқ ишга туширилди. Бундан ташқари, Марказий банкнинг Интеграллашган ахборот-таҳлилий тизими (ИАТТ) 2009 йил май ойида яратилиб, унда тижорат банклари томонидан 58 та талабнома асосида Марказий банкнинг маълумотлар омборхонасида маълумотларни жамлаш, назорат қилиш, ҳисобини юритиш, қайта ишлаш, шакллантириш ва сақлаш жараёнларини автоматлаштириш ишлари амалга оширилди. Ҳозирги кунда ИАТТ таркибига Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Интеграллашган автоматлаштирилган банк тизими, Кредит ахбороти миллий институти ахборот тизими, Ягона вакиллик ҳисобварақлар ҳисоб-китоб маркази, электрон ҳужжат айланиши тизими, банк тизими маълумотлар базалари киритилган ва маълумотлар омборхонаси ташкил этилган бўлиб, айти пайтда мазкур тизимларни такомиллаштириш ишлари олиб борилмоқда.

1.4. Ўзбекистон Республикасида тўлов тизими ва тўлов инфратузилмасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари

Ўзбекистон Республикасида тўлов тизими ва тўлов инфратузилмасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва

барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида” 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли қарорида белгилаб берилган. Хусусан, ПҚ-1438-сонли қарорининг “2011-2015 йилларда микромолиялаш ва нобанк молия соҳаларини янада ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар” номли 2-иловада республикамизда тўлов тизими ва унинг инфратузилмасини янада ривожлантиришга алоҳида ўрин ажратилган. 2011-2015 йилларда микромолиялаш ва нобанк молия соҳаларини янада ривожлантириш бўйича чора-тадбирларидан бири сифатида тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари белгилаб берилган.

“Тўлов тизими ва тўлов инфратузилмасини янада ривожлантириш” бўлимида «Узпайнет» ягона тўлов тизимини янада ривожлантириш ва республиканинг барча ҳудудларида тўловларни қабул қилиш бўйича хизматлар турини кенгайтириш ҳамда коммунал хизматларни кўрсатувчи ташкилотларни «Узпайнет» ягона тўлов тизимига мажбурий уланишини ташкил қилиш бўйича чора-тадбирлар мажмуаси ишлаб чиқиш лозимлиги кўрсатилган эди.

Шунингдек, электрон савдони амалга ошириш бўйича меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш вазифаси белгилаб берилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1438-сонли қарор 2-илласида яна нобанк тўлов ташкилотлари томонидан электрон тўловларнинг замонавий тизимини яратиш орқали электрон савдо бозорини ривожлантириш бўйича ҳам меъёрий ҳукуқий ҳужжатлар ишлаб чиқиш лозимлиги кўрсатилган эди.

Бундан ташқари, “банклар бўлинмалари ва филиалларидан банклар бош офисининг қайта ишлаш марказлари, ягона умумреспублика процессинг маркази ва ҳисоб-китоб банкига маълумотларни етиб келишида уларни қайта ишлаш оралиқ бўғинларини қисқартириш ҳисобига тўловлар ўтказиш жараёнларини тезлаштириш” вазифаси ҳам ушбу қарорда ўз ифодасини топган эди. Бу вазифани бажариш учун бир қатор ишлар бажарилди. Марказий банкнинг Ҳисоб-китоблар

Клиринг Маркази ташкил этилди. Тўловлар ўтказишни самарали ташкил этиш мақсадида “УЗКАРТ” банклараро чакана тўлов тизимида Ҳисоб-китобларни амалга оширувчи банк вазифаси ТИФ Миллий банкининг Банклараро Ҳисоб-китоб марказидан олиниб, бу вазифа Марказий банкнинг Ҳисоб-китоблар Клиринг Марказига ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли қарори билан тасдиқланган чора-тадбирлар мажмуасининг 1-илоvasи 17-банди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги “Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 1730-сонли қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасида 2012-2014 йилларда ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш дастури 1-илоvasи 17-банди, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 18 июлдаги “Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4455-сонли фармони талабларининг ижросини таъминлаш юзасидан қуйидаги ишлар амалга оширилди:

- кичик бизнес субъектлари – микрофирмалар томонидан замонавий ва қулай банк хизматлари, жумладан, банк ҳисобварақларига масофадан туриб хизмат кўрсатиш тизимларидан кенг қўламда фойдаланиш учун шарт-шароит яратилиб, ушбу тизимдан фойдаланиш доимий равишда кенгайтирилмоқда;
- улар томонидан республика ва маҳаллий бюджетга тўланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни банк ҳисобварақларига масофадан туриб хизмат кўрсатиш тизимлари орқали тўлаш имконияти яратилди;
- банк ҳисобварақларига масофадан туриб хизмат кўрсатиш тизимларидан фойдаланиб, тўловларни амалга ошираётган хўжалик юритувчи субъектлардан

уларнинг ҳисобварағига хизмат кўрсатганлик учун ундириладиган тўловлар 20 фоизга камайтирилган;

- хўжалик юритувчи субъектлар, жумладан кичик бизнес субъектлари учун банк ҳисобварақларига масофадан туриб хизмат кўрсатиш тизимларидан фойдаланиш имкониятлари тўғрисида доимий тарғибот ишлари олиб борилмоқда.

Мамлакатимизда кейинги йилларда интернет ва мобил банкинг тизимларини жорий этиш борасида муайян ишлар олиб борилмоқда. Ушбу турдаги банк хизматларни татбиқ этиш банк учун ҳам, мижоз учун ҳам қўшимча қулайликлар яратади.

Жумладан, мижоз ўз ҳисобварағи бўйича банк амалларини банкка бормасдан, Интернет орқали хоҳлаган жойидан, хоҳлаган вақтда бажариш имкониятига эга бўлиб, ҳисобварағининг ҳолати, маблағнинг келиб тушиши, тўловларнинг акс эттирилиши каби амаллар ҳақида маълумотларни олиши мумкин. Бу эса мижозни ўз вақти ва маблағини тежашга, манзилнинг узоқ-яқинлигига қарамасдан банкни ихтиёрий равишда танлаши ва ўз маблағларини тезкор бошқариш афзалликларини яратади.

“Ўз-Пайнет” чакана тўлов тизими 2005 йилда ташкил қилинган бўлиб, унинг фаолияти такомиллаштирилиб борилмоқда. Ҳозирги кунда тизимнинг 25 мингдан ортиқ тўлов агентлари мавжуд. Мазкур чакана тўлов тизими Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2010 йил 21 апрелда 2099-сон билан давлат рўйхатига олинган “Тўлов агентлик тармоғи орқали жисмоний шахсларнинг тўловларини қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низом талаблари асосида фаолият юритиб келмоқда. Ҳозирги кунда “Ўз-Пайнет” тўлов агентлик тармоғи орқали бир кунда ўртача транзакциялар сони 2,5-3 млн.тани ва ўртача транзакциялар суммаси 7-8 млрд. сўмни ташкил этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш

чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 6 майдаги ПҚ-2344- сонли қарори ҳам банкларнинг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини мустаҳкамлаш билан бир қаторда, республикамизда чакана тўлов тизимини янада ривожлантиришга қаратилди. Қарорда ресурс базасини мустаҳкамлаш билан бирга, илғор ахборот-коммуникация технологияларини кенг татбиқ этган ҳолда кўрсатилаётган банк хизматлари кўламини кенгайтириш ва сифатини ошириш вазифаси белгилаб берилди. Бунинг учун чакана савдо ва хизмат кўрсатиш объектларига ўрнатилган ҳисоб-китоб терминалларини кўпайтириш ва улар сонини 180 минг донага, банк пластик карточкаларини муомалага чиқариш ҳажминини эса 14.0 миллион донага етказиш орқали банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоблар тизимини кенгайтириш вазифаси қўйилди. Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича, дастурий таъминот, банкомат ва пластик карточкалар орқали тўловларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган бошқа ускуналарни импорт бўйича олиб кирилганида, тижорат банклари бож тўловларини тўлашдан 2020 йилнинг 1 январига қадар озод этилиши белгилаб берилди. Бу вазифаларнинг бажарилиши Ўзбекистонда чакана тўлов тизимини янада ривожланишига ёрдам беради.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Тўлов тизими, тўлов айланмаси, ҳисоб-китоблар, электрон тўлов, тўлов тизими элементлари, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, молиявий ҳисобот, ҳисоб сиёсати, чакана тўлов тизими, ахборот-коммуникация технологиялари, тўловларни ўтказиш механизми «Узпайнет», «Узкарт».

ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Тўлов тизими деганда нимани тушунаси?
2. Тўлов тизимига ўз таърифингизни беринг.
3. Тўлов тизими иштирокчилари кимлар?
4. Тўлов тизими фойдаланувчилари кимлар?
5. Тўлов тизимининг асосий элементларига нималар киради?
6. Тўлов инструментларига нималар киради?
7. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг ривожланиши қандай босқичларни ўз ичига олади?
8. Ўзбекистон Республикасида тўлов тизими ва тўлов инфратузилмасини янада ривожлантириш бўйича қандай чора-тадбирлар ишлаб чиқилган?

Тест саволлари:

1.Тўлов тизими бу

- А) иқтисодий фаолият натижасида юзага келувчи қарз мажбуриятларининг бажарилишини таъминловчи, қонуний бошқарилувчи элементлар йиғиндисидир;
- В) марказий банк дастури;
- С) тижорат банкларининг тўловлари бўйича мажбуриятлар суммаси;
- Д) пул маблағлари.

2. Тўлов тизимининг бош мақсади –

- А) нақд пул кўчиришдан иборат.
- В) халқаро тўловларни ўтказишдан иборат.
- С) бир ҳудуд ичида тўловларни тез ўтказишдан иборат.
- Д) иқтисодий фаолиятни ташкил этиш натижасида пайдо бўлган мажбуриятлар юзасидан тўловларни тўлиқ, тез ўтказиш ва хавфсизлигини таъминлашдан иборат.

3. Тўлов тизимининг иштирокчилари кимлар?

- А) Нобанк молия институтлари;

- В) Тижорат банклари;
- С) Ахборотлаш Бош Маркази ва Ҳисоб-Китоб Маркази;
- Д) Бош банк.

4. Тўлов тизимининг фойдаланувчилари кимлар?

- А) Тижорат банклари ва нобанк молия институтлари;
- В) Ахборотлаш Бош Маркази;
- С) Ҳисоб-Китоб Маркази;
- Д) корхоналар.

5. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг 1-босқичи қайси йилларни ўз ичига олади:

- А)1996-97 й;
- В)1991-94 й;
- С)1997-2000 й;
- Д)1999 йилдан ҳозиргача.

6. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг 2-босқичи қайси йилларни ўз ичига олади.

- А)1995-97й;
- В)1991-9й;
- С)1997-2000й;
- Д)1999 йилдан ҳозиргача.

7. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг 3-босқичи қайси йилларни ўз ичига олади.

- А)1996-97й;
- В)1991-94й;
- С)1998-2001й;
- Д)1999 йилдан ҳозиргача.

8. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг 4-босқичи қайси йилларни ўз ичига олади.

- A) 1996-97й;
- B) 1991-94й;
- C) 2002-2010й;
- D) 1999 йилдан ҳозиргача.

9. Ўзбекистон Республикаси тўлов тизимининг 5-босқичи қайси йилларни ўз ичига олади.

- A) 1996-97 й;
- B) 1991-94 й
- C) 1997-2000 й;
- D) 2011 йилдан ҳозиргача

10. Республика тўлов тизимининг қуйидаги турлари мавжуд:

- A) Банклараро тўлов тизими, банкнинг ички тўлов тизими, чакана тўловлар тизими.
- B) Банклараро тўлов тизими, банклараро тўлов тизими, чакана тўловлар тизими.
- C) Тўлов тизими, халқаро тўловлар тизими, чакана тўловлар тизими.
- D) Банклараро тўлов тизими, чакана тўловлар тизими, клиринг тизими.

II-боб. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими

2.1. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг мазмуни ва аҳамияти

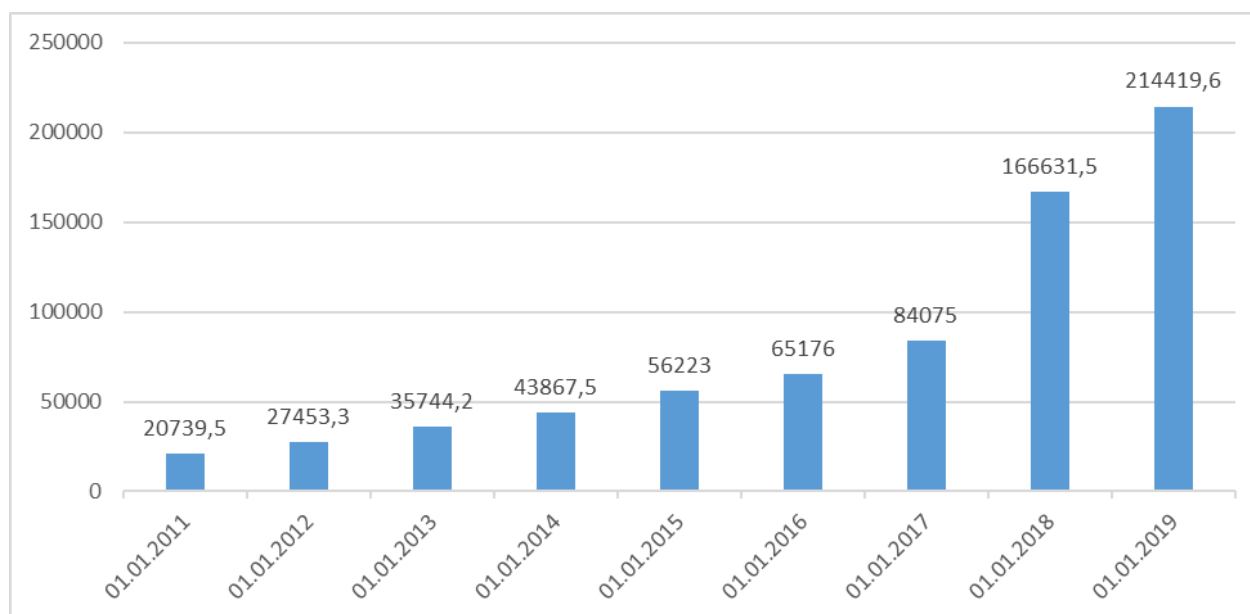
Иқтисодиётнинг ривожланиши, иқтисодий алоқаларнинг кенгайишида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар алоҳида ўрин эгаллайди. Иқтисодиёт тармоқларининг қанчалик кенг ривожланиши хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг шунча кўп ҳажмда амалга оширилишини билдиради.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда ўсиш суръатлари ўртача 8,0 фоизни ташкил этди ва бу Марказий Осиёдаги ўртача ўсиш кўрсаткичидан юқоридир. Қатор йиллар давомида кузатилган бюджет профицити, расмий заҳиралар даражасининг юқорилиги, давлат қарзининг камлиги, барқарор банк тизими ва халқаро молия бозорларидан қарз олишга эҳтиёткорлик билан ёндашиш мамлакатни глобал инқирознинг бевосита оқибатларидан ҳимоя қилди.

Мамлакат банк тизимида амалга оширилган изчил ва аниқ мақсадли ислохотлар банклар капиталлашув даражаси ва депозит базасининг юқори суръатларда ўсишига имкон берди ва натижада банк тизимининг молиявий барқарорлиги мустаҳкамланиб, молиявий воситачилик роли кенгайди ҳамда кўрсатилаётган банк хизматлари сифати янада ошди.

Тижорат банкларининг капитали ва депозит маблағларининг юқори суръатларда ўсиши, ўз навбатида, уларнинг иқтисодиёт реал секторини молиявий қўллаб-қувватлашдаги ролининг янада кенгайишига, активлар ва кредит қўйилмалари ҳажмининг сезиларли даражада кўпайишига ижобий таъсир кўрсатди.

Сўнгги 5 йил давомида тижорат банкларининг жами активлари 3,1 баробарга, иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган кредит қўйилмалари умумий қиймати эса 3,7 баробарга кўпайди ва бу ҳолат банк тизимининг иқтисодий ўсишни рағбатлантиришдаги ролининг тобора ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

1- расм. Тижорат банкларининг жами активлари қолдиғининг динамикаси, млрд сўмда¹¹.

Хусусан, 1-расмдан кўриниб турганидек, мамлакатимиз тижорат банкларининг жами активлари 2018 йилда 2017 йилга нисбатан 28,7 фоизга ўсиб, 2019 йилнинг 1 январ ҳолатига кўра, 214,4 трлн. сўмни ташкил этди. Тижорат банклари томонидан иқтисодиётнинг реал секторига ажратилган кредитларнинг 86,7 фоизи ички манбаларга ҳисобига тўғри келади.

1-жадвал

Тижорат банкларининг кредит қўйилмалари (фоизда)¹²

Банк турлари	2016 йил		2017 йил		2018 йил ¹³	
	Жами кредитлар	Шундан хорижий валютада	Жами кредитлар	Шундан хорижий валютада	Жами кредитлар	Шундан хорижий валютада
Давлат улушига эга банклар	84,2	94,7	88,4	94,3	88,0	-
Капиталида давлат улуши бўлмаган	15,8	5,3	11,6	5,7	12,0	-

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботи.2019 йил.

¹² Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2017 йилдаги фаолияти тўғрисида ҳисобот, 2018 йил.

¹³ Маълумотлар 2018 йил 1 декабр ҳолатига.

банклар						

Тижорат банклари кредит қўйилмалари ҳажми 2017 йил давомида 58 трлн. сўмга ёки 110 фоизга (2016 йилда – 32 фоиз) ўсиб, 2018 йилнинг 1 январь ҳолатига 110,6 трлн. сўмга етди ҳамда кредит қўйилмаларининг ЯИМдаги улуши 44,4 фоизгача (2016 йилда – 26,4 фоиз) ошди. Кредит қўйилмаларининг (нетто) жами активлар таркибидаги улуши эса 61,9 фоиздан 65,1 фоизгача ошди.

Таҳлил қилинаётган 1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2017 йили якуни бўйича тижорат банклари жами кредит қўйилмаларининг асосий қисми, яъни 88,4 фоизи давлат улушига эга тижорат банклари ҳиссасига тўғри келган бўлиб, ушбу кўрсаткич 2018 йил давомида 0,4 фоиз бандга камайган. Бунда 2017 йил давомида чет эл валютасидаги кредит қўйилмаларининг деярли барчаси (94,3 фоизи) давлат улушига эга тижорат банклари томонидан молиялаштирилган.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг иқтисодиётдаги улуши¹⁴

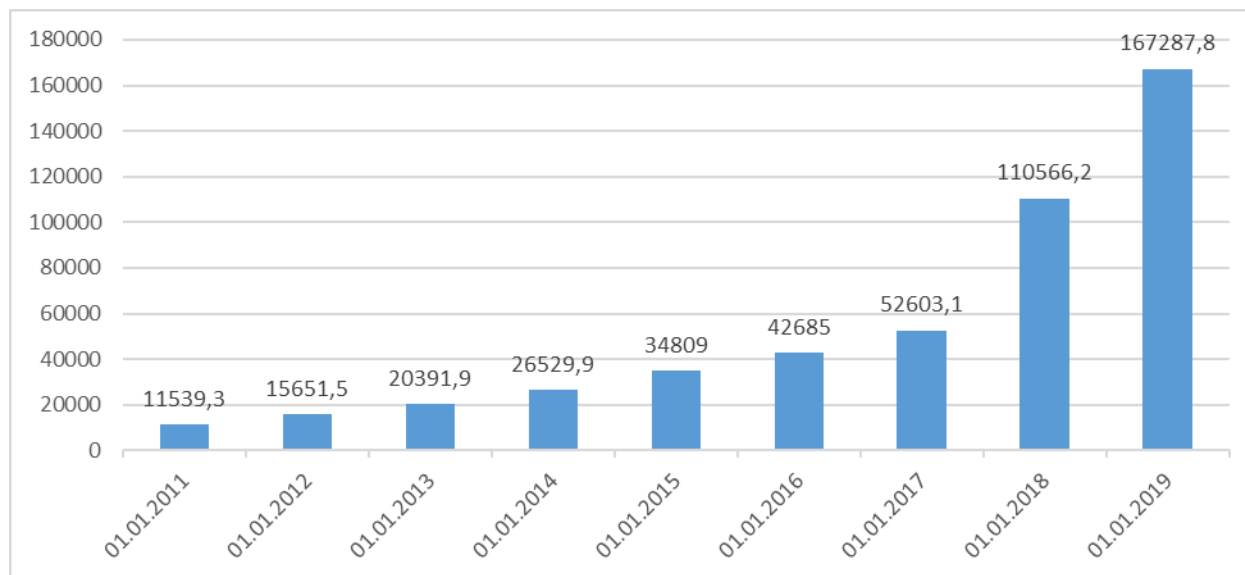
млрд. сўм

Кўрсаткичлар номи	Йиллар кесимида		
	01.01.2017 й	01.01.2018 й.	01.01.2019 й.
ЯИМ	199325,1	302 536,8	407 514,5
Банк активлари	84029,2	166 631,8	214 419,6
Активларнинг ЯИМга нисбати, фоизда	42,2	55,1	52,6
Кредит қўйилмалари	53735,1	110 572,1	167390,6
Кредит қўйилмаларининг ЯИМга нисбати, фоизда	27,0	36,5	41,1
Депозитлар	36258,9	59 578,7	70 001,4
Депозитларнинг ЯИМга нисбати, фоизда	18,2	19,7	17,2
Капитал	9195,8	20676,1	26678,9
Капиталнинг ЯИМга нисбати, фоизда	4,6	6,8	6,5

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

5-жадвал маълумотларидан айтиш мумкинки, мамлакатимиз тижорат банкларининг жами активлари 2,01 баробарга, иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган кредит қўйилмалари умумий қиймати эса 2,11 баробарга кўпайди ва бу ҳолат банк тизимининг иқтисодий ўсишни рағбатлантиришдаги ролининг тобора ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Тижорат банклари активларининг умумий суммаси 2019 йилнинг 1 январия кўра, 2017 йилдагига нисбатан 2,5 баробарга ошиб қарийб 214,5 трлн. сўмни ташкил этди¹⁵

Бироқ, кредитлар ҳажми ошиши ва пул массаси ўсиши ўртасида кескин тафовутнинг вужудга келиши ҳамда ажратилган кредитларнинг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги улуши юқори суръатда ўзгариши мазкур кредитлар ҳисобига яратилган ички талабнинг бир қисми импорт ҳисобидан қопланаётганлигидан далолат беради¹⁶ ..

2-расм. Тижорат банкларининг кредит қўйилмалари динамикаси,млрд сўмда¹⁷.

Юқорида кўриб ўтилаётган ҳолатлар, шу жумладан, 2-расм маълумотларига асосланган ҳолда айтиш мумкинки, мамлакатимизда тижорат банклари томонидан

¹⁵ Ўзбекистон республикаси Марказий банки йиллик ҳисобот асосида тузилган.

¹⁶ Монетар сиёсатнинг 2019 йил ва 2020–2021 йиллар даврига мўлжалланган асосий йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, 2018 йил. 100-бет.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботи.2019 йил.

ажратилаётган кредит қўйилмаларининг умумий ҳажми 2018 йилда 51,3 фоизга ошиб, 2019 йилнинг 1 январ ҳолатига 167,3 трлн. сўмни ташкил этди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қатор муҳим вазифаларни ҳал этади. Улардан энг асосий вазифалар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- монетар сиёсат ва валютани бошқариш сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ҳамда амалга ошириш;

Демак, мамлакат ялпи ички маҳсулоти, саноат ишлаб чиқариш ҳажми, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, капитал қурилиш, чакана савдо айланмаси ва хизматлар каби қатор кўрсаткичларнинг аввалги йилларга нисбатан бир неча марта ошганлиги кузатилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажмининг ҳам ошиб бораётганлигидан далолат беради.

3-жадвал

Ўзбекистон банк депозиторлари миллий ахборотлар базасида рўйхатга олинган мижозлар ва улар ҳисобварақлари бўйича маълумот (1 январ ҳолатига кўра)¹⁸

Йил	Мижозлар сони	Ҳисобварақлар сони
2011	1100541	3612506
2012	1159890	3926356
2013	1224732	4207601
2014	1285424	4289556
2015	1359831	4622770
2016	1432849	5030704
2017	1515004	5364838
2018	1638673	5809172

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботлари маълумотлари.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажмининг ҳам ошиб бориши юқоридаги кўрсаткичлар билан бир қаторда банкларнинг мижозлари сони, уларга очилган ҳисобварақлар сони ва депозитлар ҳажми билан ҳам белгиланади.

Юқоридаги 1-жадвалда Ўзбекистон банк депозиторлари миллий ахборотлар базасида рўйхатга олинган мижозлар ва улар ҳисобварақларининг 2010-2018 йиллар сони бўйича маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотлар шундан дарак берадики Ўзбекистон банк депозиторлари базасида сақланаётган мижозларнинг ҳисобварақлари сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Агар уларнинг сони 2010 йилда 3,6 млн.донани ташкил қилган бўлса, 2017 йил охирига келиб уларнинг сони 5,8 млн.донадан ошиб кетди¹⁹.

Умумий қилиб айтганда, Ўзбекистонда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг кенгайиб боришига банк тизимининг ривожланиши, инфраструктуранинг кенгайиши хизмат қилади, негаки республиканинг турли нуқталарида жойлашган хўжалик юритувчи субъектлар турли банкларда ўз ҳисобварағини очади, шу билан бирга ушбу банк ҳамда бошқа тижорат банкларининг мижозлари билан хўжалик алоқаларини олиб борадилар. Буларнинг ҳаммаси республикамизда ҳисоб-китоблар ҳажмининг ўсиши, шу билан бирга уларнинг тезкорлик билан ўтказиш имкониятини яратади.

Буларнинг барчаси иқтисодиётда ўзаро алоқаларнинг кенгайиб бораётганлигидан, шу асосда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажми ҳам ортиб бораётганлигидан далолат беради. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ўзи нима?

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар – турли мулкчилик шаклидаги корхона ва ташкилотларнинг, яқка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорлар, деҳкон - фермер хўжаликлари томонидан товарларни сотиш, хизмат кўрсатиш операциялари ва молиявий мажбуриятлар юзасидан бир-бирига бўлган талаб ва мажбуриятлари бўйича пул маблағларини тўлов воситалари орқали бир ҳисобварақдан иккинчи ҳисобвараққа банк орқали ўтказилишидир.

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йиллик ҳисоботлари маълумотлари.

Бошқача қилиб айтганда, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деб, субъектлар ўртасидаги ҳисоб-китобларни нақд пул ишлатмасдан банкдаги бир ҳисобварақдан бошқа ҳисобвараққа ўтказилишига айтилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ўзининг иқтисодий моҳиятига қараб товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ва нотовар характердаги ҳисоб-китобларга бўлинади. Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоб-китоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида олиб борилади. Лекин, пластик карточкалар орқали ҳисоб-китоблар республика банк амалиётига кириб келгандан сўнг, аҳоли ҳам пластик карточкалар билан нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошира бошлади.

Нотовар характердаги ҳисоб-китобларга миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган тўловлар, даромаддан тўловлар, ҳар хил бадаллар, солиқлар, кредитларни тўлаш, уй-жой, ҳар хил хизматлар учун тўловлар ва бошқалар киради. Товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ўтказилиши, моддий бойликларни етказиш ва кўрсатилган хизматлар учун тўлов муддатини яқинлаштиришга ёрдам беради.

Товар моддий бойликлар ва хизматлар учун тўловларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги корхоналар маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишга, кўзланган режаларни бажаришга маблағларнинг етишмаслигига олиб келади. Тўловнинг товарларни олишдан олдин амалга оширилиши мол сотиб олувчи корхона маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишига олиб келади. Шунинг учун товарлар ва улар учун тўланадиган тўловлар ҳаракати бир-бирига мос келиши катта аҳамиятга эга. Товар жўнатиш ва унга пул маблағларининг келиб тушиши ўртасидаги вақт қанча қисқа бўлса, бу битта шартнома шартлари яқунланганлигидан далолат беради.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг кенг ишлатилишига кенг тармоқли банк тизимининг ривожланиши, давлат томонидан макроиқтисодий жараёнларни ўрганиш ва уни тартибга солиш нуктаи-назаридан давлатнинг қизиқиши, мулкчилик шаклларининг кўпайиши ва турли мулкчилик муносабатларининг кенгайиб бориши асос бўлади.

2.2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва унинг элементлари

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар маълум бир тизим орқали ташкил этилади. Халқаро банк амалиётидан маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш ва бу шароитда иқтисодиётни ривожлантириш учун мазкур шароитда фаолият юритадиган хўжалик юритувчи субъектларнинг талабларига жавоб берувчи самарали фаолият юритадиган банк тизимида замонавий нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини йўлга қўйиш лозим бўлиб ҳисобланади. Ушбу самарали йўлга қўйилган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими бевосита молия, валюта ва қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун, республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг, бир қатор ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиб, тижорат банкларнинг молиявий ҳолати ва бошқа омиларни ҳисобга олган ҳолда, янги ҳисоб-китоблар тизимини ташкил этиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Шундан сўнг, янги ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш борасида ишлар амалга оширила бошланди. Мамлакатда Давлат банкининг 127 та клиринг марказлари ташкил этилди ва улар ўз иш фаолиятини бошлади. Кейинчалик бу клиринг марказлари фаолияти тугатилиб, Ҳисоб-китоб марказлари ташкил этилди. Электрон тўлов тизими шакллантирилди ва Ўзбекистон республикаси банк амалиётига татбиқ этилди. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни тартибга солувчи ҳуқуқий ва меъёрий база яратилди. Ҳозирги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар

“Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги Низом асосида ташкил этилади.

**“Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида”ги Қонуннинг 3 моддаси:
“Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизimini ташкил этиш ва таъминлаш”.**

Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси Қонуннинг 33-моддаси:

“Банклар ва уларнинг мижозлари ҳисоб-китобларни Марказий банк белгилайдиган тартибда амалга оширадилар. Кўрсатилган тартибни бузганлик учун улар қонун ҳужжатларида белгиланган тарзда жавобгар бўладилар.”

“Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида Марказий банкнинг вазифаларидан бири сифатида “Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизimini ташкил этиш ва таъминлаш”²⁰ вазифаси белгиланган. Марказий банкнинг ҳисоб-китобларнинг самарали тизimini ташкил этиш вазифасини бажариши нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг барча субъектлар учун мажбурий шаклларини ва ҳужжатлар турини белгилаш ва ташкил этиш, ҳисоб-китобларни амалга ошириш бўйича юзага келадиган хатарларни олдини олиш бўйича зарур тадбирларни ишлаб чиқиш ва тўловлар хавфсизлигини таъминлаш кабиларда намоён бўлади.

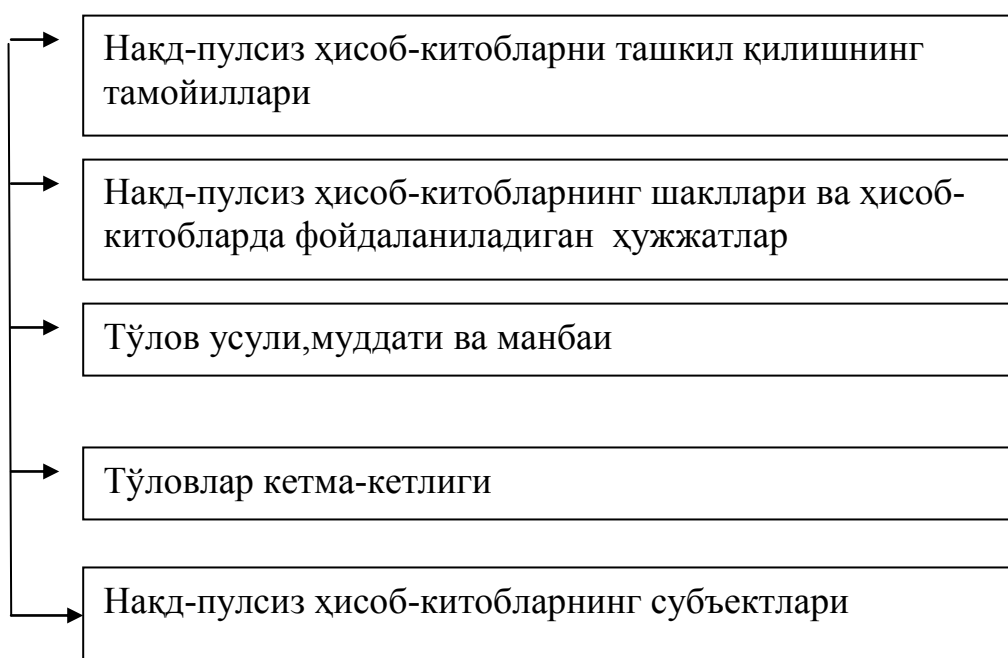
Шу билан бирга юқорида эътироф этилганидек, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси қонуннинг 33-моддасида банкларнинг ҳисоб-китоб қилиш тартиби белгиланган бўлиб, унда “Банклар ва уларнинг мижозлари ҳисоб-китобларни Марказий банк белгилайдиган тартибда амалга оширадилар. Кўрсатилган тартибни бузганлик учун улар қонун ҳужжатларида белгиланган тарзда жавобгар бўладилар”,²¹ – деб кўрсатилган.

²⁰ 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган “Марказий банк тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси қонуни. 3-модда (Ўз.Р 09.09.2009 й. ЎРҚ-216-сон)

²¹ Ўзбекистон Республикаси “Банк ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни 1996 й. 25 апрел.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими бир қатор элементлардан ташкил топган. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими элементларини қуйидаги чизма орқали яққол кўриш мумкин.

2-расмдан кўриб турганимиздек, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг элементларига нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил этишнинг асосий тамойиллари, нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари, ҳисоб-китоб ҳужжатлари, тўловлар навбати, тўлов усули ва муддати, тўлов манбалари, ҳисоб-китоблар иштирокчилари, яъни субъектлари кабиларни киритиш мумкин.

3-расм. Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг элементлари²²

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг элементларидан бири бу ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойилларидир.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил этиш асосий тамойилларининг ҳар бирини алоҳида кўриб чиқамиз.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилади:

²² К. Наврузова, Ж. Рабинов Ўзбекистонда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва уни такомиллаштириш. Монография/-Т.: Молия-иқтисод 2015 йил.

❖ Республикамизда фаолият юритаётган барча хўжалик юритувчи субъектлар, мулкчилик шаклидан қатъий назар бўш пул маблағларини тижорат банкларида сақлашлари шарт.

❖ Қайси банкда ҳисобрақам очишни, қандай ҳисоб-китоб шаклларидаан фойдаланишни миждозларнинг ўзлари мустақил белгилайдилар.

❖ Тўлов қондаси ва шартлари мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи томонидан мол етказиб бериш тўғрисидаги шартномада келишиб олинади, миждозларнинг ҳисоб-китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банк аралашмайди.

❖ Тўловлар хўжалик субъектларининг ҳисобварағидаги пул маблағлари ҳисобидан ёки банк кредити ҳисобидан амалга оширилади.

❖ Пул маблағларини олувчининг ҳисобварағига ўтказиш, ушбу маблағларни тўловчининг ҳисобварағи ҳисобидан чиқарилгандан сўнг амалга оширилади.

❖ Пул маблағлари тўловчининг розилиги ёки унинг ёзма топшириғига асосан ўтказилади.

❖ Банклар “Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ миждозларнинг ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туришга ёки уларни бажаришни рад этишга ҳақлидир.

❖ Маблағларни тўловчи ва олувчи ўртасидаги ўзаро даъволар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда томонлар тарафидан кўриб чиқилади. Банклар, шартнома бўйича мажбуриятларни бажарилмаганлиги ёки керакли тарзда бажарилмаган ҳолатларда қарздор кредиторга тўлаши мажбур бўлган пеняни ҳисоблаш ва ундириш бўйича жавобгар эмаслар. Юзага келган низоларни ўзаро келишув йўли билан ечиш имконияти бўлмаса, улар суд орқали ҳал қилинади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг тамойилларига батафсилроқ тўхталамиз.

1. Ҳозирги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг биринчи тамойили мулкчилик шаклидан қатий назар, хўжалик юритувчи субъектлар ўз маблағларини банкдаги ҳисобварақларида сақлашлари ва барча операцияларни банк орқали ўтказишлари лозимлигини билдиради. Бозор муносабатлари шароитида ҳисоб-китобларнинг банк орқали ўтказилиши бозор иштирокчиларининг иқтисодий мустақиллиги билан қўшиб олиб борилиши керак. Банкларда мижозларга бир қатор ҳисобварақлар очилади. Булар талаб қилингунча сақланадиган депозитлар бўйича ҳисобварақлар, жамғармали депозитлар ва муддатли депозитлар бўйича ҳисобварақлардир.

Талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағи - мижозларнинг биринчи талаби биланоқ бериладиган ёки ундаги ўтказиб бериладиган маблағларнинг ҳисоби юритиладиган ҳисобварақ. Хўжалик юритувчи субъектнинг давлат рўйхатидан ўтганидан сўнг биринчи марта миллий валютада очган талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағи унинг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағи ҳисобланади. Хўжалик юритувчи субъект асосий ҳисобварағини очгандан кейин миллий ва чет эл валютасида очадиган барча талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварақлари унинг иккиламчи ҳисобварақлари ҳисобланади. Иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни тўлаш юридик шахснинг асосий ҳисобварағидан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Шундай қилиб, талаб қилингунгача сақланадиган депозитлар бўйича ҳисобварақлар мижозларнинг асосий ҳисобварағи бўлиб, хўжаликларнинг барча операциялари айнан мана шу ҳисобварақлардан ўтказилади. Улардаги маблағлар банк балансининг пассив қисмида ҳисобга олиб борилади. Шунинг учун ҳисобварақнинг сальдоси унинг кредит томонида бўлиб, маблағларнинг келиб тушиши ҳам кредитда, маблағларнинг камайиши ҳисобварақнинг дебет томонида акс эттирилади. Мижозларнинг талаб қилингунча сақланадиган депозит

ҳисобварақларидан тўловлар ушбу ҳисобварақ қолдиғи чегарасида амалга оширилади.

Банк амалиётида ҳисобварақлардан турли операцияларнинг ўтказилиши доимий жараён бўлиб, тўхтовсиз давом этиб туради. Мижознинг ҳисобварағини юритувчи масъул ижрочи доимо мижознинг ҳисобварағида операцияларнинг ўтказилиши учун пул маблағларининг етарли миқдорда эканлигини назорат қилиб, маблағларнинг камайиши билан боғлиқ бўлган операцияларни ушбу ҳисобварақдаги маблағлар чегарасида ўтказиши лозим. Умуман, барча операциялар банк орқали амалга оширилади.

2. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг иккинчи тамойили шундан иборатки, қайси банкда ҳисобрақам очишни мижозларнинг ўзлари мустақил белгилайдилар. Республикамизда ҳозирги кунда 28 та тижорат банки бўлиб, уларнинг 900 га яқин филиаллари мавжуд. Мижозлар ўзига қулай бўлган манзилдаги, юқори рейтинг ва имиджли, хизмат кўрсатиш сифати ва даражаси юқори, қонуний бўлган барча банк операцияларини тез ва хавфсиз ўтказиб бериш қобилиятига эга бўлган банкларни танлайдилар. Агар банк хизматидан қоникмасалар, бошқа банкка ўтиб кетишлари ҳам мумкин. Шу билан бирга мижозлар ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида ҳисоб-китоб шакллари эркин танлашлари ва уни шартнома орқали мустаҳкамлаб қўйишлари лозим.

3. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг яна бир тамойили, тўлов қонидаси ва шартлари мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи томонидан мол етказиб бериш тўғрисидаги шартномада келишиб олиншини белгилайди. Бунда мижозларнинг ҳисоб-китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банк аралашмайди. Шартнома 2 нусхада тузилиб, ҳар бир томонга биттадан шартнома нусхаси берилади. Шартномада шартнома предмети, шартнома тузувчи томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, форс-мажор ҳолатлари, томонларнинг реквизитлари кўрсатилади. Шартномада кўрсатилган шартлар бўйича ҳар иккала

томон ўз мажбуриятларини бажаришлари шарт бўлиб ҳисобланади. Шартнома шартларининг бажарилмаслиги юзасидан келиб чиқадиган низоларга банк аралашмайди.

4. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг кейинги тамойили тўловларнинг хўжалик субъектларининг ҳисобварағидаги пул маблағлари ҳисобидан ёки банк кредити ҳисобидан амалга оширилишидир. Мижознинг ҳисобварағида операцияларнинг ўтказилиши учун пул маблағларининг етарли миқдорда бўлганда, барча келиб тушган ҳисоб-китоб ҳужжатлари келиб тушиш тартибида бирин-кетин тўланади. Такдим қилинган барча талабларни қондириш учун мижознинг ҳисобварағида етарли миқдорда пул маблағлари бўлмаган ҳолларда пул –ҳисоб ҳужжатлари талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағидаги пул маблағлари чегарасида тўланади. Қолган ҳужжатлар “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” номли 2 - картотекага кирим қилинади. 2-картотекада жойлашган ҳужжатлар орқали маблағларни ҳисобдан чиқариш “Хўжалик субъектларининг банкдаги ҳисобварағларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисидаги” 2342-сонли Йўриқномага мувофиқ тартибда амалга оширилади.

Мижозлар ҳисоб-китоб ҳужжатларини тўлаш учун банк кредитидан ҳам фойдаланишлари мумкин. Бунинг учун банк кредит бўлимига тегишли ҳужжатлар топширилади. Агар банкнинг Кредит комитети томонидан кредит олиш масаласи ижобий деб топилса ва ёзма равишда ижобий хулоса берилса, кредит олиш билан боғлиқ жараён бошланади. Банк ва мижоз ўртасида кредит шартномаси тузилиб, шартнома асосида мижознинг ҳисоб-китоб ҳужжатлари банк кредити ҳисобидан тўлаб борилади.

5. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг бешинчи тамойили бу пул маблағларини олувчининг ҳисобварағига ўтказиш, ушбу маблағларни тўловчининг ҳисобварағи ҳисобидан чиқарилгандан сўнг амалга оширилишидир.

Бошқача қилиб айтганда, бирор корхонанинг тўлов топшириғи асосида унинг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағидаги пул маблағлари ҳисобдан чиқарилади, сўнг ушбу сумма пул маблағларини олувчининг ҳисобварағига ўтказилади.

Агар пул тўловчи ва пул олувчи турли банк хизматидан фойдаланадиган бўлсалар, ушбу маблағлар банкларнинг вакиллик ҳисобварақлари орқали ўтказилади. Лекин бир корхонанинг ҳисобварағидан пул олмай туриб, иккинчи корхона ҳисобварағига пул ўтказиш мумкин эмас.

Ҳисоб-китоблар ҳисоб-китоб чеклари, шунингдек электрон тўлов тизими орқали пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда операциялар ўтказилган ҳоллар бундан мустасно.

6. Пул маблағлари тўловчининг розилиғи ёки унинг ёзма топшириғига асосан ўтказилиши нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг кейинги тамойилидир. Албатта тўловчининг ҳисобварағидан пул маблағлари унинг розилиғи асосида ўтказилади, яъни тўловчи ва олувчи ўртасидаги ҳисоб-китоблар тўлов талабномаси орқали амалга оширилса, ҳужжат тўловчининг банкига келиб тушганида, ҳужжат дарҳол тўланмай миқдорга хабар берилади. Миқдор белгиланган муддатларда тўловни амалга ошириш учун розилигини билдиради. Агар миқдор розилик билдирса, тўлов талабномаси тўлаб берилади, агар миқдор томонидан тўловни ўтказиш ёзма равишда рад етилса, унда тўлов талабномаси тўланмасдан рад этиш аризаси билан бирга пулни олувчига, агар у бошқа банк миқдори бўлса, унинг банкига қайтарилади. Шу билан бирга агар шартномада тўлов топшириқномаси билан ҳисоб-китоб қилиш келишилган бўлса, у ҳолда тўловлар тўловчининг банкка берган тўлов топшириқномаси асосида бажарилади.

Лекин маблағлар олувчиларнинг розилиғи мавжуд бўлганидан қатъий назар, маблағлар олувчиларнинг талаб қилиб олинадиган депозит ҳисобварағини четлаб

ўтган ҳолда мижознинг топшириғи бўйича учинчи шахслар томонидан тўловларни амалга оширишга йўл қўйилмайди.

7. Юқорида айтиб ўтганимиздек, банклар “Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ мижозларнинг ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туришга ёки уларни бажаришни рад этишга ҳақлидир. Операцияларни ўтказиш жараёнида гумонли ва шубҳали операцияларни олдини олиш мақсадида мижозни лозим даражада текшириш амалга оширилади. Мижозни лозим даражада текшириш бу мижознинг ва қайси шахслар номидан иш кўраётган бўлса, ўша шахсларнинг шахсини ҳамда ваколатларини текшириш, таъсис ҳужжатлари асосида мулк ва бошқарув тузилмасини ўрганиш орқали мижознинг ҳақиқий эгасини идентификациялаш, шунингдек, мижоз томонидан амалга ошириладиган амалий иш муносабатлари ва операцияларни, уларнинг бундай мижоз ва унинг фаолияти тўғрисидаги маълумотларга мувофиқлигини текшириш мақсадида, доимий асосда ўрганишларни ўтказишдир.

Бир маротабалик операцияларга алоҳида аҳамият қаратилади. Бир маротабалик операциялар бу мижозлар томонидан банк ҳисобварағини очмаган ҳолда, камида бир ой давомида такрорланмайдиган, бир маротабалик тартибда амалга ошириладиган операциялардир. Операциялар гумон ёки шубҳа туғдирса, банк ходими мижозларнинг ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туришга ёки уларни бажаришни рад этиши лозим бўлади.

8. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишнинг яна бир тамойили маблағларни тўловчи ва олувчи ўртасидаги ўзаро даъволар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда банк иштирокисиз томонлар тарафидан кўриб чиқилиши билан боғлиқ. Банклар, шартнома бўйича мажбуриятларнинг бажарилмаганлиги ёки керакли тарзда бажарилмаган ҳолатларда қарздор кредиторга тўлаши мажбур

бўлган пеняни ҳисоблаш ва ундириш бўйича жавобгар эмаслар. Тўловчи юклаб жўнатилган маҳсулотлар учун ўз вақтида тўланмаган суммага ҳисобланган пеняни тўловчи ва маҳсулот етказиб берувчи ўртасидаги тузилган хўжалик шартномасида кўзда тутилган тартибда тўлайди. Банк томонидан бажарилган ҳисоб-китоб операциялари бўйича даъволар мижоз томонидан сабабини аниқлаш учун хизмат кўрсатувчи банкка юборилади.

Банк ва унинг мижозлари ўртасидаги низолар банкдаги ҳисобварағлар бўйича тузилган шартномаларга мувофиқ биргаликда ечилади. Юзага келган низоларни ўзаро келишув йўли билан ечиш имконияти бўлмаса, улар суд орқали ҳал қилинади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг асосий элементларидан бири бу ҳисоб-китоб шаклларидир. Ҳозирги кунда республикада нақд пулсиз ҳисоб-китоблар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаган ва ҳалқаро амалиётда қабул қилинган шакллар ёрдамида ташкил этилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари бу ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган, пул маблағларининг маҳсулот етказиб берувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотларнинг ҳисобварағига ўтказиш усули, ҳисоб-китоб ҳужжатининг тури ва ҳужжатлар айланиши тартиби билан фарқ қилувчи ҳисоб-китоб турларидир.

Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги шаклларда амалга оширилади:²³

- тўлов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар;
- аккредитив бўйича ҳисоб-китоблар;
- инкассо бўйича ҳисоб-китоблар;
- чеклар билан ҳисоб-китоблар.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларда тўлов воситаси сифатида пластик

²³ 2013 йил 3 июнда 2465-сон билан Ўз.Р. АВда рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги Низом асосида.

карточкалардан ҳам фойдаланилади. Бу шакллар ҳар бирининг ўтказиш тартиби, усули, ҳужжатлар айланиши, ким томонидан расмийлаштирилиши ва муддати бир-биридан фарқ қилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг асосий элементларидан бири бу ҳисоб-китоб ҳужжатларидир.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар шаклининг ҳар бирида алоҳида ҳужжатлар ишлатилади. Ҳисоб-китоб шаклининг номи ҳужжат номи билан белгиланади.

Демак, кўриб турганимиздек, ҳисоб-китобларнинг тўлов топшириқномаси шаклида тўлов топшириқномаси ҳужжати ишлатилади. Бунда ҳисоб-китоблар шакли билан ушбу шаклда ишлатиладиган ҳужжатнинг номи бир хил. Жумладан, нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг инкассо шаклида тўлов талабномаси ва инкассо топшириқномаси ишлатилади, чунки бу ҳужжатларнинг иккаласи ҳам инкассо операцияларига киради.

4-жадвал

Ҳисоб-китоб шакллари ва ҳужжатларнинг номи²⁴

т/р	Ҳисоб-китоб шакллари	Ҳисоб-китоб шакллари бўйича ишлатиладиган ҳужжатлар
1.	Тўлов топшириқномаси	Тўлов топшириқномаси
2.	Инкассо	Тўлов талабномаси ва инкассо топшириқномаси
3.	Аккредитив	Аккредитивга ариза
4.	Чек	Тижорат банкининг ҳисоб-китоб чеки

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг аккредитив шаклида ишлатиладиган асосий ҳужжат номи бу аккредитивга аризадир. Чек шаклида эса тижорат банкининг ҳисоб-китоб чекидан фойдаланилади. Лекин амалиётда банк пластик карточкалари билан операцияларнинг ривожланиб бориши муносабати билан 2014 йилдан эътиборан тижорат банкининг ҳисоб-китоб чеклари бўйича операциялар қайд

²⁴ 2013 йил 3 июнда 2465-сон билан Ўз.Р. АВда рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги Низом асосида.

этилмади.

Умуман, маблағларни тўловчи ва олувчи ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг аниқ шакли улар ўртасида тузилган хўжалик шартномасида белгилаб олинади. Ҳар бир ҳисоб-китоб ҳужжатлари белгиланган меъёрларга жавоб бериши лозим. Бу ҳужжатларнинг ҳар бири ўз ичига ҳужжат номери, сана, ҳисобварақ рақами, тўловчи ва пул олувчининг номи, уларнинг ҳисобварақ рақамлари, банкларининг номи ва коди, тўловнинг суммаси ва тўловнинг мақсади каби реквизитларни олиши лозим.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг асосий элементларидан бири тўлов усули ва муддатларидир. Албатта тўлов ўз вақтида келиб тушиши шарт. Лекин ҳар доим ҳам товар жўнатиш ва унинг пулини олиш муддатлари бир вақтнинг ўзида амалга оширилмайди. Бунга сабаб, хўжалик юритувчи субъектларнинг манзиллари бир-биридан узоқдалиги, ҳар доим ҳам бир банкнинг миждозлари бўлмасликлари, уларнинг ҳисобварақларида доимо етарли пул маблағларининг бўлмаслиги, бир субъектнинг молиявий ҳолати бошқа бир субъектнинг молиявий ҳолати билан боғлиқлиги ва ҳоказолардир. Хўжалик юритувчи субъектлар тўловнинг қандай муддатда келиб тушиши тўғрисидаги ахборотга эга бўлган ҳолда ўз маблағларининг айланишини рационал ташкил қилиш, қарз маблағларига бўлган заруратни ҳисоблаб кўриши, шу билан бирга, ўз балансининг ликвидлигини бошқариб бориши мумкин бўлади.

Маҳсулот сотувчи ва олувчи томонлар келишувига кўра тўловлар олдиндан тўлов кўринишида ва товар жўнатишдан ёки хизмат кўрсатилгандан сўнг тўлов кўринишида бўлиши мумкин. Товар жўнатишмасдан ёки хизматлар бажарилмасдан олдинги тўловлар аванс тўловлари ёки олдиндан тўлов кўринишида амалга оширилади. Ҳозирги кунда кўп ҳолатларда хўжалик шартномаларида олдиндан 100%ли тўловни амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Шу билан биргаликда, товар жўнатишгандан кейин, яъни товарни бевосита акцепт

қилиш йўли билан ҳам тўловлар амалга оширилмоқда. Бундай ҳолатларда ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан, 15% дан кам бўлмаган миқдорда аванс тўловларини тўлаш лозим бўлади, тўловнинг қолган қисми товар олингандан ёки хизматлар бажарилгандан сўнг амалга оширилади.

Агар тўловчининг ҳисобварағида тўловни ўз вақтида тўлаш учун маблағлари бўлмаса, бу тўловлар муддати кечиктирилган тўловлар бўлиб, улар бўйича шартнома асосида пулни олувчи фойдасига пеня ундирилади.

Тўлов усули бир маротаба тўлаш ёки бўлиб-бўлиб тўлашдир. Асосан тўловлар шартнома суммасида тўланади. Лекин жуда катта контрактларда тўловни бўлиб бир неча марта тўлаш мумкин. Бу ҳам албатта хўжалик шартномасида акс эттирилиши шарт.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг элементларидан бири - тўловлар кетма-кетлигидир. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, бир мижоз молиявий ҳолатининг ёмонлашуви иккинчи мижознинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Сотилган маҳсулот учун ўз вақтида пулнинг келиб тушмаслиги мижознинг ўз шериклари олдида, шу билан бирга давлат бюджети олдидаги мажбуриятларининг ўз вақтида бажара олмаслигига олиб келади, яъни унинг ҳисобварағида тўлов ҳужжатида кўрсатилган суммани тўлаш учун пул етмайди. Ҳисоб-китоб ҳужжати банкка тўлаш учун тақдим этилганда, мижознинг ҳисобварағида тўлаш учун пул етмаганда, ҳисоб-китоб ҳужжатлари “Ўз муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” номли 2-картотекада ҳисобга қўйилади. Мижознинг ҳисобварағига пул маблағлари келиб тушгандан сўнг, агар маблағ барча ҳужжатларни тўлашга етарли бўлса, ҳамма ҳужжатлар тўлаб берилади. Агар маблағ етарли бўлмаса, 2-картотекада жойлашган ҳужжатларда кўрсатилган маблағларни ҳисобдан чиқариш “Хўжалик субъектларининг банкдаги ҳисобварағларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисидаги” 2342-сонли Йўриқнома асосида пропорционал тўловлар кетма-кетлиги бўйича

амалга оширилади. Бу ҳақда батафсил ўқув қўлланманинг алоҳида параграфида тўхталиб ўтамиз.

Ҳисоб-китоб қилиш учун зарур бўлган тўлов манбаи ҳам нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг элементларидан биридир. Ҳисоб-китоб қилиш учун зарур бўлган асосий тўлов манбаи бу мижознинг ўз маблағларидир. Банк мижозлари барча ҳисоб-китобларини аввало, ўз маблағлари ҳисобидан, яъни талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағидаги пул маблағлари ҳисобидан амалга оширадилар. Агар мижознинг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағидаги пул маблағлари тўловни амалга ошириш учун етарли бўлмаса, ҳисоб-китоб ҳужжати “Тўлов муддати ўтган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” номли 2-сон картотекага қўйилади. Бу ҳақда БДМАБ орқали бошқа банклардаги миллий ва чет эл валютасидаги бошқа депозит ёки иккиламчи ҳисобварақларидаги пул маблағлари асосий талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағи очилган банкка қайтариш билан боғлиқ ишлар амалга оширилади.

Шу билан бирга, ҳисоб-китобларни ўтказиш учун тўлов манбаи сифатида банк кредитини ҳам кўрсатиш мумкин. Агар мижоз фаолиятининг асосий кўрсаткичлари яхши бўлса, кредитга лаёқатлилиқ даражаси юқори бўлиб, кредит олиш ҳуқуқига эга бўлса, банк кредити ҳисобидан ҳам ҳисоб-китобларни ўтказиши мумкин бўлади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳисоб-китобларни ўтказишнинг асосий манбаи мижознинг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварақларидаги пул маблағлари бўлиб, ушбу манба билан бирга банк кредити, мижознинг бошқа банкдаги миллий ва чет эл валютасидаги муддатли, жамғармали депозитлари ва иккиламчи ҳисобварақларидаги пул маблағлари ҳам қўшимча манба бўлиши мумкин.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг асосий элементларидан яна бири ҳисоб-китобларда иштирок етувчи томонлар, яъни субъектлардир. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда қатнашадиган томонлар ҳисоб-

китоблар субъектлари бўлиб, уларга маҳсулот сотувчи, маҳсулот оловчи, хизмат кўрсатувчи, кимнингдир хизматидан фойдаланувчи ҳамда улар ўртасидаги воситачи бўлган тижорат банклари киритиш мумкин. Нотовар операциялари бўйича тўловларни амалга оширишда ҳисоб-китобларнинг субъектлари бўлиб, бир томондан хўжалик юритувчи субъект чиқса, иккинчи томондан солиқ идоралари, бюджетдан ташқари жамғармалар, суғурта идоралари, лизинг ва факторинг компаниялари ва бошқалар бўлиши мумкин.

Лекин биз нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимига яна бир элемент, яъни нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби ёки қонун-қоидаларини ҳам киритишни лозим топдик. Агар нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби бўлмаса, ҳисоб-китоблар қандай амалга оширилади? “Ким томонидан қандай ҳужжат қандай тартибда тўлдиради, бу ҳужжат кимга топширилади, қандай тартибда пуллар оловчига ўтказилади?” каби саволлар пайдо бўлади. Демак, бунинг ечими ҳисоб-китобларнинг маълум бир “қонун-қоида”лар билан тартибга солиниб турилишидир. Ўзбекистонда нақд пулсиз ҳисоб-китобларни тартибга солувчи меъёрий ҳужжат Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, бу “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида”ги Низомдир. Низом ҳақида қуйида кенгроқ тўхталамиз.

Шундай қилиб, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ўз ичига ҳисоб-китоб тамойиллари, шакллари, тўловлар кетма-кетлиги, тўлов муддати ва усуллари, ҳужжат тури, тўлов манбаи, субъектлари ва ҳисоб-китобларни тартибга солувчи меъёрий асосларни олар экан. Ҳисоб-китобларнинг ушбу тизимга асосан амалга оширилиши иқтисодиётда ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказиш, товар жўнатиш, хизмат кўрсатиш ва улар учун тўловларни ўтказиш ўртасидаги вақтнинг қисқартириши, тўлов интизомини мустаҳкамлаш, бутун республика миқёсида ҳисоб-китобларнинг узлуксизлигини таъминлаш имкониятини яратди.

2.3. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича Низомнинг мазмуни, аҳамияти ва унинг амалиётда қўлланилиши.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилишда энг асосий ҳужжат “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида”ги Низомдир. Бугунги кунда республикамиз банк амалиётида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2013 йил 3 июнда 2465–сон билан рўйхатга олинган “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги Низом асосида олиб борилади.

Маълумки, ҳуқуқ ва меъёрий асослар давр талабига қараб ўзгартирилиб ва мослаштириб борилади. “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги Низомни бугунги ҳолатига етгунча бир неча марта қайта ишланиб, унга замон ва талаблар ўзгаришини инобатга олган ҳолда ўзгартиришлар киритиб такомиллаштирилиб борилди, яъни мамлакатдаги иқтисодий ўзгаришлар, шунингдек, банк тизимидаги ўзгаришлар Низомда кўрсатилган қонун-қоидаларнинг шунга мос равишда ўзгартирилишига сабаб бўлди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг, кредит, ҳисоб-китоб ва бошқа операцияларни олиб бориш тартиб қоидалари бир неча маротаба ўзгартирилди. Жумладан, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича 1993, 1995 ва ниҳоят, 1998 йилларда қонун-қоидалар ишлаб чиқилган бўлиб, булар бир-биридан маълум моддалари билан фарқ қилади. Масалан, 1993 йилда Марказий банк томонидан ишлаб чиқилган “Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида”ги Низомда тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, тўлов талабнома-топшириқномаси, аккредитивлар, лимитлаштирилган ва лимитлаштирилмаган чек дафтарчаларининг чеклари ва инкассо топшириқномаси бўйича ҳисоб-китоблар

кўзда тутилган эди. Бу Низомнинг янгилиги шундан иборат эдики, унда тўлов талабнома-топшириқномаси шакли янгилик қилиб киритилган эди. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ушбу шаклининг мазмуни шундан иборат эдики, мол сотувчи корхона шеригига мол жўнатиш билан бирга товар транспорт ҳужжатлари ҳам мол сотиб олувчини корхонага жўнатар эди. Бунда банк четлаб ўтилар эди. Тўлов талабномасини олган мол сотувчи корхона талабнома-топшириқномани талабнома қисмида кўрсатилган реквизитларни кўриб чиқиб, олган товари билан солиштириб, агар шартнома шартлари бажарилган бўлса, ҳужжатнинг топшириқнома қисмини тўлдириб, уни банкка топшириши лозим бўлади.

Шундай қилиб, ҳисоб-китоб шакллари яна битта шакл билан тўлдирилган. 1993 йилда чиқарилган Низомда келтирилган чеклар бўйича ҳисоб-китоблар лимитлаштирилган ва лимитлаштирилмаган чек дафтарчаларининг чеклари асосида олиб биришга мўлжалланган эди. Лимитлаштирилган чеклар бўйича ҳисоб-китобларнинг мазмуни шундан иборат эдики, мижоз банкдан лимитлаштирилган чек дафтарчасини аризасига биноан олиб, унга ўз топшириғига асосан маълум бир суммани ўтказар эди. Мана шу сумма чегарасида чекни расмийлаштириб, маҳсулот сотувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш мумкин эди. Лимитлаштирилмаган чеклар билан ҳисоб-китобларнинг мазмуни шундан иборат эдики, бунда чек дафтарчасига пул ўтказилмасдан, ҳисоб-китоблар банк кредити ҳисобидан амалга оширилар эди. Бундай дафтарчалардан асосан савдо, таъминот ташкилотлари кўпроқ фойдаланишар эди.

Лекин, бу ҳисоб-китоблар бўйича кўп ноқонуний операциялар ўтказилгани аниқлангач, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки лимитлашган ва лимитлашмаган чек дафтарчалари бўйича ҳисоб-китобларни бекор қилди. Унинг ўрнига янги ҳисоб чеклари деб номланган ҳисоб-китобларни амалиётга татбиқ этилди. Ҳисоб-чеклари бўйича ҳисоб-китобларнинг тартиб-қоидалари ишлаб

чиқилди. Бу қоидалар аввалги чеклар бўйича ҳисоб-китоблардан фарқ қилар эди. Ҳисоб чекларининг 5, 10, 25 варақли кўринишда мижозларнинг хоҳишларига кўра китобча шаклига келтириб берила бошланди. Чек дафтарчасига пул қўйиш мижознинг топшириғига биноан унинг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағидаги маблағлар ҳисобидан амалга ошириларди. Тижорат банклари ҳисоб чеклари бўйича операцияларни олиб боришлари учун ҳисоб-китоб марказида алоҳида ҳисобварақларини очиб, унга маблағ қўйишлари лозим.

Ҳисоб чеклари бўйича ҳисоб-китоблар 1995 йилдаги Низомга янгилик бўлиб киритилди. Шу билан бирга, ушбу Низомда вексель муомаласи ҳам кўзда тутилган эди. 1995 йил май ойидан бошлаб Ўзбекистонда вексел муомаласини киритиш билан боғлиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори чиқарилди. Қарордан сўнг Пахтабанк (ҳозирги Агробанк), Саноатқурилишбанки, Савдогарбанк, Туронбанк каби бир қатор банклар биринчилар қаторида векселлар эмиссиясини бошлаб бердилар. Лекин бу даврда республикада амалда бўлган “Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида”ги Низомда вексель муомаласи кўзда тутилмаган эди. Шу сабабли векселлар бўйича банкларнинг операцияларни ўтказиш тартиб-қоидасини ишлаб чиқиш биринчи навбатдаги вазифалардан бирига айланди. Шундай қилиб, навбатдаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш қонун-қоидаларини ўз ичига мужассамлаган янги Низом ишлаб чиқилиб, 1995 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқаруви томонидан тасдиқланди. Ушбу низомда аввалги, ҳисоб-китоб шакллари билан бир қаторда янги ҳисоб чеклари ва векселлар бўйича нақд пулсиз ҳисоб-китоблар кўзда тутилди. Тўлов талабномасининг ўрни эса анча пастга туширилди ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг махсус қарори билан ҳисоб-китобларда ишлатилиши, алоҳида хабар берилиши кўрсатиб ўтилди. Бунга сабаб, бу давр ичида нотўловлар учун амалиётда ишлатилаётган 2-картотека бекор қилинган бўлиб, мижозлардан ҳисоб-китоб ҳужжатлари уларнинг

ҳисобварағида тўлаш учун пул етарли бўлган тақдирдагина қабул қилиниши мумкинлиги белгилаб қўйилган эди. Тўлов талабномаси эса бундай талабга жавоб бермас эди.

Вақт ўтиши билан Республика тўлов тизими такомиллашиб борди, бунинг натижасида электрон тўлов тизими жорий этилди. Барча банклар ўзаро ҳисоб-китобларни янги электрон тўлов тизими асосида амалга ошира бошладилар. Бу эса ҳисоб-китоблар шакллариغا, уларнинг тақдим қилиниши, банк томонидан қабул қилиш ва ишлов бериш тартибининг ўзгартирилишига сабаб бўлди. Бир оз вақт ўтгач, вексель муомаласи ва чеклар бўйича ҳисоб-китоблар маълум сабабларга кўра бекор қилинди. Натижада, ҳисоб-китобларни ташкил қилиш қонун-қоидаларига ўзгартиришлар киритиш зарурати пайдо бўлди. Шундан сўнг, “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги 60-сонли Низом қайта ишлаб чиқилди. 1998 йилда янгидан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги Низомда банкка тақдим этиладиган тўлов ҳужжатларининг нусхалари сонига, уларни кодига ўзгаришлар киритилди. Бир банк филиали ичидаги ҳисоб-китобларда тақдим этиладиган тўлов ҳужжатларининг нусхалари илгаридек 3 та нусхада сақлаб қолинди, барча банклараро ва филиаллараро ҳисоб-китобларда тақдим этиладиган тўлов ҳужжатларининг нусхалари илгари 3 ёки 4 нусха ўрнига 2 нусха қилиб белгиланди, чунки тўловлар қоғоз ҳужжат ўрнига электрон кўринишдаги ҳужжат орқали ўтказила бошланди. Бу эса, ўз навбатида, ҳужжатлар сонининг қисқаришига замин яратди. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасида вексель муомаласи тўхтатилганлиги муносабати билан ушбу Низомдан вексель операцияларини ўтказиш тартибига ажратилган бўлим олиб ташланди.

Бу Низом банк амалиётида 2002 йилнинг январь ойигача ишлатилди, 2002 йилда 60-Низомга Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг

2002 йил 12 январдаги 1/4-сонли қарори билан ўзгартиришлар киритилди. Бу Низом 11/22-сон билан Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан рўйхатга олинди.

Низомда нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллариининг мазмуни, уларнинг қўлланилиш соҳалари, ҳужжатларни расмийлаштириш, банкка тақдим этилиши ва улар ишлатилишининг қонун-қоидалари белгилаб берилган. Лекин Низомга бир неча бор ўзгартиришлар киритилиб, такомиллаштирилиб борилди. Низомдаги 2006 йилнинг 8 феввалидаги 1122-3-сонли ўзгаришга асосан тўлов ҳужжати операцион кун тугагандан кейин келиб тушган ҳолда банк кейинги иш кунидан кечиктирмасдан тўловни амалга ошириши шарт. 1122-5-сонли Низомдаги ўзгаришга асосан банклар “Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ мижозларнинг ҳисобварақлари бўйича операцияларни тўхтатиб туришга ёки уларни бажаришни рад этишга ҳақли эканлиги кўрсатилди.

Илгари “Банк-Мижоз” дастурий мажмуаси орқали юборилган электрон тўлов топшириқномасининг қоғоз шаклидаги асл нусхаси банкка келишилган муддатларда, яъни 5 кун ёки 10 кунда банкка тақдим этилар эди. Банк уни аввалги ўтказилган электрон файллари билан солиштириб чиқар эди. Низомдаги 1122-6-сонли ўзгаришга асосан, “Банк-Мижоз” дастурий мажмуаси орқали юборилган электрон тўлов топшириқномасининг қоғоз шаклидаги асл нусхаси банкка тақдим этилмайди ва белгиланган тартибда мижозда сақланади, деб кўрсатилган. Бунда мижоз расмийлаштиришнинг тўғрилиги ҳамда тўлов топшириқномасининг электрон ва қоғоз кўринишларининг мувофиқлиги учун жавоб беради деб таъкидланди.

Маҳсулотни юклаб жўнатиш санасини ва товар-транспорт ёки қабул қилиш - топшириш ҳужжатлар рақамини ва транспорт турини, товарларни почта алоқаси

орқали жўнатганда почта квитанцияларининг рақами кўрсатилади. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида 08.02.2006 йил 1122-3-сон билан рўйхатга олинган иссиқлик энергияси учун ҳисоб-китоблар қилинган ҳолларда талабноманинг икки нусхаси ва берилган иссиқлик энергияси учун счёт-фактура истеъмолчига хизмат кўрсатувчи банкка бевосита етказиб берувчи томонидан қўйилиши кўрсатилди.

Ушбу қўшимчаларга асосан тўловчининг депозит счётида маблағлар йўқ бўлганда талабнома “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” номли счётга жойлаштирилади ҳамда олувчининг банкка уч иш куни мобайнида маълум қилинади ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда маблағларни келиб тушишига қараб тўлаб борилади деб белгилаб қўйилди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2007 йил 24 апрелдаги 12/3-сонли, 2010 йил 14 августдаги 27/4-сонли, 2011 йил 9 апрелдаги 10/1-сонли, 2012 йил 23 июндаги 19/6-сонли, 2012 йил 21 июлдаги 21/8-сонли “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимча киритиш ҳақида”ги бир қатор қарорлари асосида давр талаби ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг ўзгартирилишини ҳисобга олган ҳолда ўзгаришлар киритилди ва бойитиб борилди.

“Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги” Низомга юқорида кўрсатиб ўтилган жуда кўплаб ўзгаришлар киритилиши ушбу Низомни янгидан ишлаб чиқишни тақозо этди. Орадан 11 йил ўтиб, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишни тартибга солувчи янги Низом ишлаб чиқилди ва шу билан юқоридаги барча ўзгариш ва қўшимчалар ўз кучини йўқотди. Ҳозирги кунда республика банк амалиётида нақд пулсиз ҳисоб-китоб операциялари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2013 йил 3 июнда 2465–сон билан рўйхатга олинган “Ўзбекистон Республикасида нақд

пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги Низом асосида олиб борилади.

Низом 11 бобдан иборат бўлиб, қуйидаги бўлимларни ўз ичига олган:

1. Умумий қоидалар.
2. Ҳисоб-китоб ҳужжатларини расмийлаштириш ва уларни ижро қилиш.
3. Мемориал ордерлар билан ҳисоб-китоблар.
4. Тўлов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар.
5. Тўлов талабномалари билан ҳисоб-китоблар.
6. Инкассо топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар.
7. Аккредитивлар билан ҳисоб-китоблар.
8. Чеклар билан ҳисоб-китоблар.
9. Банк пластик карточкалари билан ҳисоб-китоблар.
10. Юридик шахсни қайта ташкил этиш ва тугатиш вақтида маблағларни ҳисобдан чиқариш.
11. Яқуний қоидалар.

Низомнинг биринчи бобида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг умумий қоидалари, нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг кимларга нисбатан татбиқ этилиши, ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойиллари, яъни қоидалари иккинчи бобда эса ҳисоб-китоб ҳужжатларини расмийлаштириш ва уларни ижро қилиш тартиби кўрсатилган. Низомнинг 3-9 бобларида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар алоҳида шаклларининг хусусиятлари ва улар бўйича операцияларни ўтказиш тартиби ёритилган.

Умумий қилиб айтганда, республикамизда ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш бўйича ҳуқуқий ва меъёрий база яратилган бўлиб, у янада такомиллашиб бормоқда. Бугунги кунда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими барқарор ишламоқда ва уни Ўзбекистон Республика Марказий банки тартибга солиб турибди.

2.4 Иқтисодийни модернизациялаш шароитида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва такомиллаштириш

“Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида”ги 2013 йил 3 июнда Адлия Вазирлигида 2465-сон билан рўйхатга олинган Низомга кўра, барча хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ўзаро ҳисоб-китоблар қуйидаги ҳисоб-китоб шакллари орқали амалга оширилади:

- тўлов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар;
- аккредитив бўйича ҳисоб-китоблар;
- инкассо бўйича ҳисоб-китоблар;
- чеклар билан ҳисоб-китоблар.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда ҳисоб-китоб шаклига мос ҳисоб-китоб ҳужжатларидан фойдаланилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг тўлов топшириқномаси шаклида тўлов топшириқномаси, аккредитив шаклида аккредитивга аризадан фойдаланилади. Шу билан бирга, инкассо шаклида инкассо операциялари билан боғлиқ бўлган иккита ҳужжат, яъни инкассо топшириқномаси ва тўлов талабномасидан фойдаланилади. Банк ички операциялари бўйича нақд пулсиз ҳисоб-китобларда мемориал ордер ишлатилади. Чеклар билан ҳисоб-китоблар шаклида тижорат банкининг ҳисоб-китоб чеки ёрдамида операциялар бажарилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ҳар бир шакли бўйича операцияларни ўтказиш ўз хусусиятига эгадир. Уларнинг ҳар бирини қуйида кўриб чиқамиз.

Мемориал ордер билан ҳисоб-китоблар. Мемориал ордер банклар томонидан ишлатиладиган нақд пулсиз ҳисоб-китоб ҳужжати бўлиб, ундан қуйидаги ҳолларда фойдаланилади:

➤ мижозлар билан боғлиқ банк операциялари бўйича ҳисоб-китобларда;

- банк хизматларини кўрсатиш бўйича ҳисоб-китобларда;
- банкларнинг ўз ички операцияларида;
- миждознинг қарздорлик маблағларини қоплашда, агар банклар билан миждозлар ўртасида тузилган шартномада белгилаб қўйилган бўлса;
- бухгалтерия ҳисобидаги хато ёзувларни тузатишда;
- жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ёзма топшириқлари бўйича маблағларни нақд пулсиз шаклда ўтказишни амалга оширишда. Бунда тўлов амалга оширилгандан сўнг, мазкур топшириқ мемориал ордер билан бирга банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади.

Банк маблағларни тўловчи бўлиб қатнашганда ва бухгалтерия ҳисобидаги хато ёзувларни тузатишда, мемориал ордерлар банк раҳбари ва бош бухгалтерининг имзолари билан тасдиқланиши шарт. Бошқа ҳолларда, мемориал ордерлар бош бухгалтер ва мазкур банк ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи бухгалтернинг имзоси билан тасдиқланади. Мемориал ордерлар билан амалга оширилган операцияларнинг тўғрилиги учун банк раҳбари, бош бухгалтери ва миждознинг банк ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи бухгалтер жавобгар ҳисобланади.

Тўлов топшириқномаси билан ҳисоб-китоблар.

Тўлов топшириқномаси – тўловчи корхонанинг унинг банкдаги депозит ҳисобварағидан пул маблағларининг маълум бир суммасини бошқа миждознинг ҳисобварағига ўтказиш ҳақида ўзига хизмат кўрсатувчи банкка берган топшириғидир.

Бошқача қилиб айтганда, тўлов топшириқномаси – миждознинг унга хизмат кўрсатувчи банкка ўз ҳисобварағидан топшириқномада белгиланган суммани маблағларни олувчининг ҳисобварағига ўтказиш тўғрисидаги топшириғи назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати. Тўлов топшириқномаси 0505411002 шаклдаги

стандарт бланкада тўловчи томонидан расмийлаштирилиб банкка топширилади. Банк ҳисобварағи шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, тўлов топшириқномаси банк томонидан мижознинг ҳисобварағида маблағлар мавжуд бўлгандагина қабул қилинади.

Мижознинг ҳисобварағида маблағ бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, мижознинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича тақдим этган тўлов топшириқномалари банк томонидан қабул қилинади.

Тўлов топшириқномалари орқали қуйидаги тўловлар амалга оширилади:

- товарлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоблар;
- нотовар операциялар бўйича ҳисоб-китоблар;
- Марказий банкнинг меъёрий ҳужжатларида кўзда тутилган бўлса, банк кредитлари ва унга қўшилган фоизларни қоплаш учун маблағ ўтказиш;
- Ҳукумат қарорлари ва банк коидаларида белгиланган ҳоллардаги банк тўловлари.

Товарлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоблар деганда, маҳсулот сотувчи ва маҳсулот олувчи ўртасидаги товар сотиш ва унинг пулини ўтказиш, кўрсатилган хизматлар учун маблағ ўтказиш, бажарилган қурилиш-монтаж ишлари учун маблағларни ўтказиш тушунилади. Нотовар операциялар бўйича ҳисоб-китобларга молиявий мажбуриятлар бўйича ҳисоб-китоблар киради. Унга давлат бюджети олдидаги мажбуриятлар, бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар ўтказиш кабиларни мисол қилиш мумкин.

Мижознинг ҳисобварағида маблағ бўлмаган тақдирда, тўлов топшириқномаси “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” картотекасига жойлаштирилади ҳамда маблағларнинг келиб тушишига қараб қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўланади.

Мижознинг ҳисобварағида етарли маблағ бўлмаган тақдирда, банк томонидан мижознинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар билан боғлиқ тўлов

топшириқномалари бўйича қисман тўлов амалга оширилади, бунда тўлов топшириқномасининг орқа томонида қисман тўланган сумма ва сана кўрсатилиб, имзо қўйилади. Маблағларнинг етарли бўлмаган қисми доирасида тўлов топшириқномаси “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” бўйича 90963 баланс ҳисобварағига жойлаштирилади ҳамда маблағларнинг келиб тушишига қараб қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўланади.

Тўлов топшириқномасининг санаси у банкка тақдим этилган сана билан бир хил бўлиши керак, улар мос келмаган тақдирда, тўлов топшириқномаси банк томонидан ижро учун қабул қилинмайди.

Тўлов топшириқномалари банкка:

а) маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилганда, тўлов топшириқномалари уч нусхада тақдим қилинади. Бунда тўлов амалга оширилгандан сўнг, тўлов топшириқномасининг:

биринчи нусхаси — банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади;

иккинчи нусхаси — маблағларни олувчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади;

учинчи нусхаси — маблағларни тўловчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига тақдим қилинади;

б) маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига турли банклар томонидан хизмат кўрсатилганда, тўлов топшириқномалари икки нусхада тақдим қилинади. Бунда тўлов амалга оширилгандан сўнг тўлов топшириқномасининг:

биринчи нусхаси — банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади;

иккинчи нусхаси — маблағларни тўловчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига тақдим қилинади.

Мижозлардан умумий фойдаланишдаги телекоммуникация тармоқлари орқали олинган электрон тўлов топшириқномаси дастурий назоратдан ўтказилади ва банк амалиёт кунда қайта ишлаш учун узатилади. электрон тўлов топшириқномаси тўлов амалга оширилганидан сўнг рўйхат кўринишида чоп этилади ва банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади.

Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизими орқали юборилган электрон тўлов топшириқномаларининг қоғоз кўринишидаги асл нусхаси банкка тақдим этилмайди. Электрон тўлов топшириқномаларининг расмийлаштирилиши ва улардаги маълумотларнинг тўғрилиги учун мижоз жавобгар ҳисобланади.

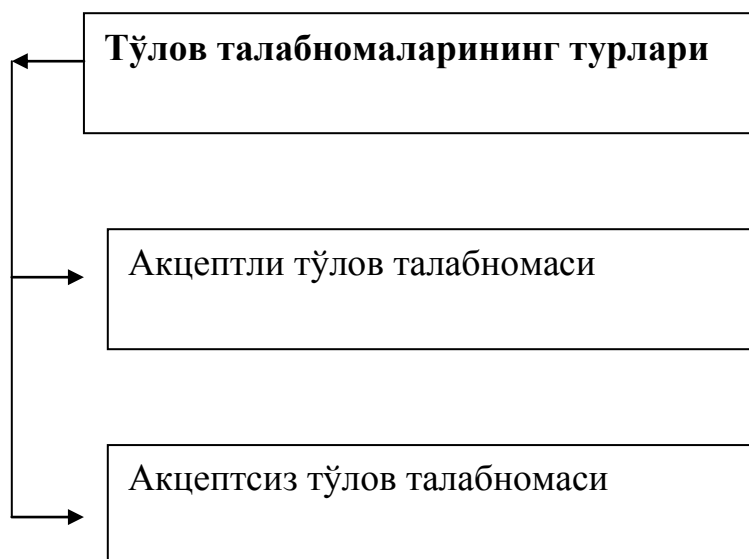
Тўлов тизими орқали олинган электрон тўлов топшириқномалари маблағларни олувчи банк томонидан рўйхат кўринишида чоп этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади. Электрон тўлов топшириқномасининг маблағларни олувчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади.

Тўлов талабномаси билан ҳисоб-китоблар.

Тўлов талабномаси –
маблағларни олувчининг маблағларни тўловчи томонидан тўлов талабномасида кўрсатилган суммани банк орқали тўлаш тўғрисидаги талаби назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

маблағларни олувчи ҳамда маблағларни тўловчи ўртасида тузилган шартномада назарда тутилган бошқа тўловлар бўйича тақдим этилиши мумкин.

Тўлов талабномалари акцептли ва акцептсиз турларга бўлинади.

4-расм. Тўлов талабномаларининг турлари.²⁵

Акцептли тўлов талабномаси – тўлов талабномасида назарда тутилган сумма маблағларни тўловчи томонидан акцептланганидан сўнг, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Акцептсиз тўлов талабномаси - тўлов талабномада назарда тутилган сумма маблағларни тўловчининг розилиги бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати бўлиб ҳисобланади.

Товарларни етказиб берувчи тўлов талабномасининг “Тўлов мақсади” графасида:

- шартнома тури, санаси ва тартиб рақами;
- товарни жўнатиш (топшириш) санаси ва товар-транспорт ёки қабул қилиш-топшириш ҳужжатлар рақами ҳамда транспорт тури, товарлар почта алоқаси орқали жўнатилганда эса почта квитанцияларининг рақами;

²⁵ Муаллиф ишланмаси.

- товарлар сотиб олувчининг транспорт воситаси билан олиб кетилганда, “___ - сонли ишонч хати асосида сотиб олувчининг транспорт воситаси билан олиб чиқиб кетилган” деган ёзув бўлади.

Тўлов талабномаси битта операция бўйича такроран тақдим этилиши мумкин эмас, дастлабки тўлов талабномаси маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка келиб тушмаган ҳоллар бундан мустасно. Тўлов талабномаси маблағларни олувчи томонидан икки нусхада тузилган реестр билан бирга унга хизмат кўрсатувчи банкка тақдим қилинади. Реестрнинг биринчи нусхаси ташкилот раҳбари ва бош бухгалтери томонидан имзоланган ҳамда ташкилот муҳри билан тасдиқланган бўлиши керак, ташкилотда бош бухгалтер бўлмаган ҳоллар бундан мустасно. Реестрнинг биринчи нусхасида қабул қилиш санаси кўрсатилиб, бухгалтернинг имзоси ва банк томонидан бухгалтерга бириктириб қўйилган муҳр билан тасдиқланган ҳолда маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкда қолади.

Реестрнинг иккинчи нусхасида қабул қилиш санаси кўрсатилиб, у бухгалтернинг имзоси ва банк томонидан бухгалтерга бириктириб қўйилган муҳр билан тасдиқланган ҳолда маблағларни олувчига қайтарилади.

Акцептли тўлов талабномалари қуйидагича тақдим қилинади:

а) маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилганда, тўлов талабномаси уч нусхада тақдим қилинади. Тўлов талабномасининг учинчи нусхаси – у келиб тушгандан кейинги иш кунидан кечиктирмай, банк томонидан ҳужжатни қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда акцептлаш учун маблағларни тўловчи ёки унинг вакилига топширилади. Мижоз томонидан тўлов талабномаси акцептланганидан ва тўлов амалга оширилганидан сўнг тўлов талабномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади ва иккинчи нусхаси маблағларни олувчининг

шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади.

Маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига турли банклар томонидан хизмат кўрсатилганда, тўлов талабномалари уч нусхада маблағларни олувчи банкка тақдим қилинади. Тўлов талабномасининг барча нусхалари маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка юборилади. Бунда тўлов талабномасининг биринчи ва иккинчи нусхалари банкда қолдирилади, учинчи нусхаси эса кейинги иш кунидан кечиктирмай, банк томонидан қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда акцептлаш учун маблағларни тўловчи ёки унинг вакилига топширилади.

Маблағларни тўловчи тўлов талабномасини белгиланган муддатда банкка ташкилот раҳбарининг ёки якка тартибдаги тадбиркор ва юридик шахс ташкил этмасдан туриб деҳқон хўжалиги фаолияти билан шуғулланувчи шахснинг имзоси билан акцепт тўғрисида тўлов талабномасининг юқоридаги чап бурчагига белги қўйиб қайтариши керак. Маблағларни тўловчи белгиланган муддатда ўзининг розилиги ёки тўловдан тўлалигича ёхуд қисман бош тортиши тўғрисида маълум қилмаган тақдирда, тўлов талабномаси банк томонидан умумий тартибда акцептланади ҳамда тўлов амалга оширилади.

Электрон тўловлар тизими орқали банкка келиб тушган электрон тўлов талабномалари рўйхат кўринишида чоп этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади. Электрон тўлов талабномасининг нусхаси маблағларни олувчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади.

Маблағларни тўловчининг ҳисобварағида маблағлар мавжуд бўлмаган тақдирда, тўлов талабномаси “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” 90963 баланс ҳисобварағига жойлаштирилади ҳамда бу ҳақда уч кун ичида маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка маълум қилинади ва маблағларни келиб тушишига қараб тўлаб борилади.

Маблағларни тўловчининг ҳисобварағида етарли маблағ бўлмаган тақдирда, банк томонидан ҳисобварақ қолдиғи доирасида тўлов амалга оширилади. Маблағларнинг етарли бўлмаган қисми доирасида тўлов талабномаси “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” ҳисобварағига жойлаштирилади, бунда тўлов талабномасининг орқа томонида қисман тўланган сумма ва сана кўрсатилиб, имзо қўйилади.

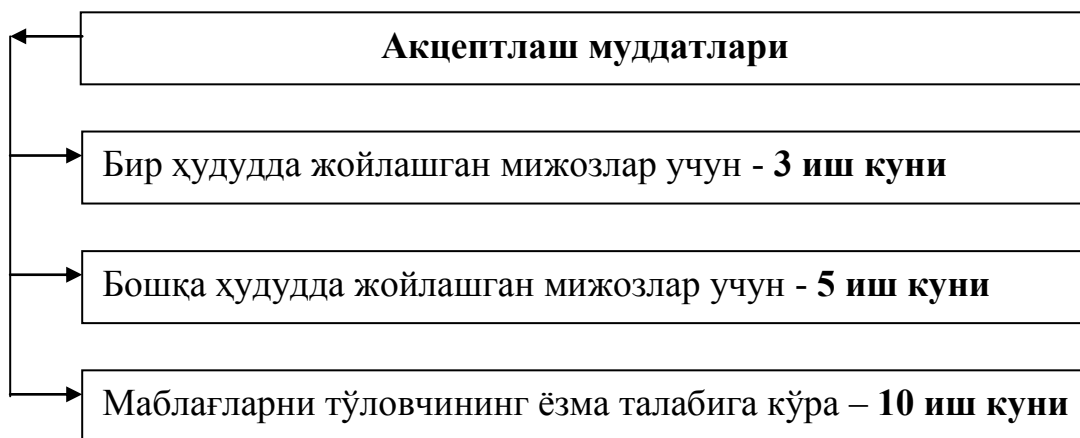
Акцептли тўлов талабномасининг нусхаси банкка келиб тушгандан кейинги кундан кечиктирмай, маблағларни тўловчи ёки унинг вакилига “Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” журналида имзо қўйдирган ҳолда топширилади ҳамда “Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” 90962 баланс ҳисобварағига жойлаштирилади.

Акцептли тўлов талабномасининг нусхасини маблағларни тўловчи ёки унинг вакилига имзо қўйдирган ҳолда топшириш имкони бўлмаган тақдирда, тўлов талабномаси у келиб тушгандан сўнг, ўн кун ўтгач маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка тўлов талабномасининг юқори чап бурчагига “Мижознинг келмаганлиги сабабли ижро етилмади” деб ёзиб қўйилади ва ижро этилмасдан қайтариб юборилади.

Агар ўн кун ичида маблағларни тўловчининг топшириғига кўра унинг ҳисобварағидан маблағларни ҳисобдан чиқариш операциялари, жумладан, нақд пул бериш амалга оширилган бўлса, маблағларни олувчи маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкдан ҳисоб рақамлар очиш, мижозлар ҳисоб рақамларидан маблағларни ўтказиш ва кўчириш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа эҳтиёжлар учун нақд пул бериш бўйича белгиланган талабларни бузганлик учун тижорат банкларига жазо жарималарини қўллаш тартиби тўғрисидаги 1044-сонли низомга мувофиқ жарима ундиришга ҳақли.

Маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан акцептли тўлов талабномаларини акцептлаш бўйича қуйидаги муддат белгиланади:

Бир ҳудудда жойлашган мижозлар деганда, бир вилоят, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган мижозлар тушунилади. Улар учун акцепт муддати тўлов талабномаси топширилганидан кейинги кундан бошлаб уч иш куни қилиб белгиланган.

5-расм. Акцептлаш муддатлари

Бошқа ҳудудда жойлашган мижозларга, яъни бир вилоят, Тошкент шаҳрида ёки Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидан ташқарида жойлашган мижозлар номига тўлов талабномаси келиб тушганда, акцепт муддати уларга ҳужжат топширилганидан кейинги кундан бошлаб беш иш куни қилиб белгиланган.

Корхона раҳбари томонидан берилган ёзма аризага асосан маълум бир сабабларга кўра акцепт муддатини яна чўзиш мумкин. Демак, маблағларни тўловчининг ёзма талабига кўра акцепт муддати тўлов талабномаси топширилганидан кейинги кундан бошлаб ўн иш куни қилиб белгиланади.

Маблағларни тўловчи ушбу муддат ичида тўлов талабномасини акцептлашни тўла ёки қисман ёзма равишда рад этиш ҳуқуқига эга. Маблағларни тўловчининг ёзма равишдаги аризаси имзолар намуналари ва муҳр изи қўйилган варақчада кўрсатилган шахслар томонидан имзоланиши ва аризада тўла ёки қисман рад этиш сабаблари кўрсатилиши шарт. Маблағларни тўловчи томонидан банкка акцептлашни тўла рад этиш бўйича мурожаат келиб тушган тақдирда, тўлов талабномаси шу куннинг ўзида “Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб

хужжатлари” баланс ҳисобварағидан олиниб, ижро этилмасдан маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка мурожаатнинг нусхаси билан бирга қайтариб юборилади.

Маблағларни тўловчи томонидан акцептлаш қисман рад этилган тақдирда, тўлов акцептланган сумма доирасида амалга оширилади. Маблағларни тўловчининг ҳисобварағида маблағ бўлмаган тақдирда, тўлов талабномаси “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб хужжатлари” баланс ҳисобварағига жойлаштирилади. Бунда маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк уч кун ичида маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан тўлов талабномасини акцептлашнинг қисман рад этилганлиги тўғрисида ёзма равишда хабардор қилинади.

Маблағларни тўловчи белгиланган муддатда тўлов талабномасини акцептлаш ёхуд акцептлашни тўла ёки қисман рад этиш бўйича банкка мурожаат қилмаган тақдирда, тўлов талабномаси акцептланган ҳисобланади. Маблағлар қуйидаги ҳолларда акцептсиз ҳисобдан чиқарилади:

- тўлов талабномасига маблағларни тўловчининг суммани тан олганлиги тўғрисидаги ёзма хати асл нусхада илова қилинганда, дебиторлик-кредиторлик қарзларини солиштириш далолатномаси, товарлар, ишлар ва хизматлар тўғрисидаги далолатноманинг тўлов талабномасига илова қилиниши акцептсиз ҳисобдан чиқариш учун асос бўлмайди;

- банклар томонидан — маблағларни тўловчининг асосий ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи банкка — маблағларни тўловчининг кредитлар бўйича қарзлари ўз вақтида сўндирилмаганда;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Бундай ҳолларда, тўлов талабномасининг юқори ўнг бурчагига “Акцептсиз” деган ёзув киритилади. Банк амалиёт куни давомида маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка келиб тушган акцептсиз тўлов талабномалари бўйича

тегишли сумма шу куннинг ўзида тўланади, маблағларни тўловчининг ҳисобварағида маблағ бўлмаган ёки етарли маблағ бўлмаган тақдирда, тўлов талабномаси тўланмаган сумма доирасида “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” баланс ҳисобварағига жойлаштирилади.

Инкассо топшириқномаси билан ҳисоб-китоблар.

Инкассо топшириқномаси –

ушбу топшириқномани берган банк мижозининг тўловчининг ҳисобварағидан сўзсиз тартибда маблағларни ҳисобдан чиқариш тўғрисидаги талабидир.

2465-сонли Низомда берилган таърифга асосан, инкассо топшириқномаси – маблағларни оловчининг инкассо топшириқномасида кўрсатилган суммани маблағларни тўловчининг ҳисобварағидан сўзсиз равишда ҳисобдан чиқариш бўйича топшириғи назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати. Қуйидагилар инкассо топшириқномаларини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

а) Давлат солиқ хизмати идоралари:

✓ давлат бюджетига тўланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш учун;

✓ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий тўловларни ундириш учун;

✓ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукаммал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий тўловларни ундириш учун;

✓ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловларни ундириш учун;

✓ фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига жамғариб бориладиган бадаллар бўйича тўловларни ундириш учун;

✓ савдо ташкилотларини истисно қилганда, микрофирмалар ва кичик корхоналар, томонидан ҳисобланган ягона солиқ тўлови микдорининг беш фоизини ўзаро қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги шартномалар асосида “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатини ривожлантириш жамғармасига ундириш учун;

✓ дебиторларнинг банк ҳисобварақларига ўзаро ҳисоб-китобларнинг солиштирма далолатномасини илова қилган ҳолда солиқ тўловчининг солиқ қарзи суммасини ундириш учун;

✓ юридик шахслар томонидан истеъмол қилинган электр энергияси учун муддати ўтказиб юборилган қарзни ундириш учун.

б) Божхона органлари – ўз муддатида тўланмаган божхона тўловлари ва жарималарни ундириш бўйича.

в) суд ижрочилари – ижро ҳужжатлари бўйича пул маблағларини ундириш бўйича.

г) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республика бюджетидан молиялаштириш жараёнида белгиланган микдордан ортиқ ўтказилган маблағларни қайтариш учун бюджет ташкилотларининг бюджет ҳисобварақларига ҳамда Ўзбекистон Республикаси кафолати остида берилган хорижий кредитларни қайтариш ва фоизлар тўлаш билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича қарздорларнинг миллий ва чет эл валютасидаги банк ҳисобварақларига қўйишга ҳақли.

Маблағларни ижро ҳужжатлари асосида ундириш бўйича инкассо топшириқномалари ижро ҳужжатининг асл нусхаси тақдим қилинган тақдирда, банк томонидан қабул қилинади. Ижро ҳужжатининг асл нусхаси йўқолган тақдирда, унинг дубликати ундирув учун асос бўлади. Маблағларни ижро ҳужжатлари асосида ундириш бўйича инкассо топшириқномаларида ижро ҳужжатининг тартиб рақами ва санаси, шунингдек, давлат божи харажатлари ва қарз суммалари алоҳида ажратиб кўрсатилиши керак. Инкассо топшириқномаларини тўғри тақдим этилиши бўйича жавобгарлик инкассо

топшириқномасини тақдим этган органлар зиммасига юклатилади. Инкассо топшириқномалари бўйича тўловларни маблағларни тўловчиларнинг ҳисобварақларидан сўзсиз равишда ҳисобдан чиқаришга оид эътирозлар банк томонидан кўриб чиқилмайди.

Инкассо топшириқномалари бўйича маблағларни ундириб олишни тўхтатиб қўйиш ёки чақириб олиш инкассо топшириқномасини тақдим этган орган томонидан ёки суд қарорига мувофиқ амалга оширилади. Инкассо топшириқномаси суд қарорига асосан бекор қилиниши мумкин. Инкассо топшириқномасини топшириш ёки жўнатишда у банкнинг бош бухгалтери ва миждознинг ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи бухгалтернинг имзоси ва банкнинг муҳри билан тасдиқланади ҳамда қуйидаги маълумотлар кўрсатилган ҳолда устхат ёзилади:

- инкассо топшириқномасининг банкка келиб тушган санаси;
- инкассо топшириқномаси бўйича маблағ қисман тўланган бўлса, ундириб олинган сумманинг миқдори;
- инкассо топшириқномасини топшириш ёки жўнатиш санаси.

Инкассо топшириқномалари бир ҳудуд ичидаги ҳисоб-китобларда – маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка ёки маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка тақдим қилинади. Ҳудудлараро ҳисоб-китобларда фақат маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка тақдим қилинади.

Давлат солиқ хизмати органлари инкассо топшириқномаларини электрон шаклда маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка бевосита тақдим этади ёки чақириб олади.

Маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан инкассо топшириқномасини бажаришда маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилган тақдирда, тўлов амалга оширилгандан сўнг инкассо топшириқномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар

йиғмажилдига тикиб қўйилади. Иккинчи нусхаси ижро ҳужжатлари илова қилинган ҳолда шахсий ҳисобварағидан кўчирма билан бирга маблағларни тўловчига берилади ва учинчи нусхаси – шахсий ҳисобварағидан кўчирма билан бирга маблағларни олувчига берилади.

Бир ҳудуд ичидаги ва ҳудудлараро ҳисоб-китоблар бўйича маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка электрон тўловлар тизими орқали келиб тушган инкассо топшириқномалари рўйхат кўринишида чоп этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади. Электрон инкассо топшириқномаси нусхаси банк томонидан маблағларни олувчининг шахсий ҳисобварағидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади.

Маблағларни тўловчининг ҳисобварағида маблағ бўлмаган тақдирда, инкассо топшириқномаси “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” баланс ҳисобварағига жойлаштирилади ва бу ҳақда маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка уч иш куни ичида хабар берилади ҳамда маблағларнинг келиб тушишига қараб қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўланади.

Маблағларни тўловчининг ҳисобварағида етарли маблағ бўлмаган тақдирда, банк томонидан ҳисобварақ қолдиғи доирасида инкассо топшириқномаси бўйича тўлов амалга оширилади. Қолган сумма “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” баланс ҳисобварағига жойлаштирилади ҳамда инкассо топшириқномасининг орқа томонида қисман тўланган сумма ва сана кўрсатилиб, имзо қўйилади. Бунда маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк уч кун ичида маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан “Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” баланс ҳисобварағига кирим қилинган сумма тўғрисида ёзма равишда хабардор қилинади.

Аккредитив бўйича ҳисоб-китоблар. Ҳозирги кунда банк амалиётида энг кам ишлатиладиган ҳисоб-китоб шакли аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблардир.

Аккредитив бўйича ҳисоб-китоб қилинганида, мижознинг топшириғи билан ва унинг кўрсатмаларига мувофиқ аккредитив очган банк маблағларни олувчи ёки у кўрсатган шахс ҳужжатларни тақдим этган ва аккредитивда назарда тутилган бошқа шартларни бажарган тақдирда тўловни амалга ошириш мажбуриятини олади.

Аккредитивнинг амал қилиш муддати ва у бўйича ҳисоб-китоб қилиш тартиби маблағларни тўловчи билан маблағларни олувчи ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади. Шартномада маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкнинг номи, аккредитивнинг тури ва уни бажариш ҳамда аккредитив очилганлиги ҳақида маблағларни олувчини хабардор қилиш усули, аккредитив бўйича маблағлар олиш учун маблағларни олувчи томонидан тақдим этиладиган ҳужжатларнинг тўлиқ рўйхати ва аниқ тавсифи, товарлар жўнатилганидан ёки хизматлар кўрсатилгандан кейин ҳужжатларни тақдим этиш муддатлари, уларни расмийлаштиришга қўйиладиган талаблар бўлиши керак.

Аккредитив қопланган ва қопланмаган турларига бўлинади. Қопланган аккредитив очилган тақдирда, маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк уни очиш вақтида мижознинг ўз маблағларини ёки унга берилган кредитни маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкнинг мажбуриятлари амал қилиб турадиган бутун муддатга маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк ихтиёрига ўтказиши шарт.

Қопланмаган аккредитив очилган тақдирда, маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка аккредитивнинг бутун суммасини маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкнинг маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкда юритилаётган ҳисобварағидан ўчириш ҳуқуқини беради. Қопланган ва қопланмаган аккредитивлар чақириб олинмайдиган ва чақириб олинмайдиган шаклда бўлиши мумкин. Аккредитивда

унинг чакириб олинмаслиги назарда тутилмаган бўлса, бундай аккредитив чакириб олинмаган аккредитив ҳисобланади.

Аккредитивлар банклар томонидан кўзда тутилмаган ҳолатлар бўйича алоҳида баланс ҳисобварақларида ва “Мижозларнинг аккредитивлар бўйича депозитлари” баланс ҳисобварағида ҳисобга олинади. Маблағларни олувчи учун унга хизмат кўрсатувчи банкда аккредитивлар бўйича алоҳида депозит ҳисобварақлар очилади. Чакириб олинмаган аккредитив маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан маблағларни олувчи билан олдиндан келишилмасдан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Аккредитивнинг чакириб олинishi маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк учун ҳеч қандай мажбуриятни вужудга келтирмайди.

Чакириб олинмаган аккредитив шартларини ўзгартириш ёки бекор қилиш бўйича маблағларни тўловчининг топшириқлари маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк орқали берилади ва маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка, маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан эса маблағларни олувчига хабар берилади.

Маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк аккредитивни ўзгартириш ёки бекор қилиш бўйича хабарнома олмаган тақдирда, чакириб олинмаган аккредитив бўйича барча операцияларни амалга оширишга мажбур. Чакириб олинмайдиган аккредитив маблағларни олувчининг розилигисиз ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас. Маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк чакириб олинмайдиган аккредитивни маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк билан тузилган шартнома асосида тасдиқлаши мумкин. Бунда чакириб олинмайдиган аккредитив тасдиқланган аккредитив ҳисобланади.

Тасдиқланган аккредитивларда маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк тўловни амалга ошириш бўйича қўшимча мажбуриятлар олади.

Тасдиқланган аккредитив маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкнинг розилигисиз ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас. Аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар агар конун ҳужжатларида бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, нақд пулсиз тартибда амалга оширилади. Аккредитивни бошқа шахслар номига қайта расмийлаштириш тақиқланади.

Аккредитивда назарда тутилган сумма электрон тўловлар тизими орқали маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкнинг ҳисобварағига мижознинг аризасига асосан ўтказилади. Бунда банк аккредитивда назарда тутилган сумма маблағларни олувчининг ҳисобварағига келиб тушганлиги ҳақида уни хабардор қилади. Электрон тўловлар тизими орқали келиб тушган аккредитивга аризалар банк томонидан икки нусхада чоп этилиб, унинг бир нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси “Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари” баланс ҳисобварағига жойлаштирилади.

Аккредитивни муддати тугагунига қадар маблағларни олувчи ва маблағларни тўловчи ўртасида тузилган шартномада белгиланган ва маблағларни олувчи томонидан аккредитив шартлари бажарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар икки нусхада тақдим қилинган тақдирда, тегишли сумма унинг ҳисобварағига ўтказиб берилади. Бунда банк томонидан маблағларни олувчининг аккредитив шартларига риоя қилганлиги ҳамда уларнинг бажарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни тўғри расмийлаштирганлиги текширилиши шарт.

Маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчи ўртасида тузилган аккредитив бўйича шартномада белгиланган шартларнинг биттаси бажарилмаган тақдирда ҳам аккредитив бўйича тўловлар амалга оширилмайди. Аккредитив маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкда аккредитив муддати тамом бўлгач, маблағларни олувчининг аккредитивнинг амал қилиш муддати тамом бўлгунга қадар ундан фойдаланишдан воз кечиши ҳақидаги аризасига кўра, агар бундай воз кечиш мумкинлиги аккредитив шартларида назарда тутилган бўлса ёки

маблағларни тўловчининг аккредитивни бутунлай ёки қисман чақириб олиш ҳақидаги талабига мувофиқ агар бундай чақириб олишга аккредитив шартлари бўйича йўл қўйилган ҳолларда ёпилади.

Аккредитив ёпилганлиги ҳақида маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкни хабардор қилиши керак. Аккредитив маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан хабарнома олинган кунда “Мижозларнинг аккредитивлар бўйича депозитлари” 22602 баланс ҳисобварағидаги суммадан кам бўлмаган суммага камайтирилади ёки ёпилади. Қопланган (аккредитивнинг фойдаланилмаган суммаси аккредитив ёпилиши билан бир вақтда маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка қайтариб берилиши керак. Маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк қайтариб берилган суммаларни маблағларни тўловчининг маблағлар депонентланган ҳисобварағига киритиб қўйиши шарт. Аккредитивдан тўлиқ фойдаланилмаганлиги сабабли маблағлар тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка қайтарилган тақдирда, банк томонидан очилган кўзда тутилмаган ҳолатлар баланс ҳисобварағи ҳам ёпилади. Аккредитив бўйича қисман тўловлар амалга оширилган тақдирда, маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк амалга оширилган қисман тўловларни кўзда тутилмаган ҳолатлар баланс ҳисобварағидан ҳисобдан чиқариб боради.

Чеклар билан ҳисоб-китоблар.

Чек –

чек берувчининг ҳисобварағидан чек олувчининг ҳисобварағига чекда белгиланган суммани ўтказиш бўйича топшириқ назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжатидир.

Чеклар банклар буюртмасига мувофиқ “Давлат белгиси” давлат ишлаб чиқариш бирлашмаси томонидан тайёрланади. Чекнинг серияси ва тартиб рақами,

маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкнинг номи ва фирма белгиси босма шаклда чоп этилади. Чеклар жисмоний ва юридик шахслар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланилади.

Чекнинг максимал суммаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан минимал суммаси, шунингдек, чекнинг амал қилиш муддати банклар томонидан белгиланади. Банк томонидан чек берилганда, жисмоний шахснинг аризасига асосан чекнинг суммасига “Жисмоний шахсларнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар” 20206 баланс ҳисобварағида алоҳида иккиламчи шахсий ҳисобварақ очилади ва тўловлар ушбу ҳисобварақ орқали амалга оширилади. Чек жисмоний шахслар томонидан омонат ҳисобварағидаги маблағлар ёки топширилган нақд пул маблағлари ҳисобидан берилади.

Чек амал қилиш муддати давомида банкка тақдим қилинмаган бўлса, у ҳолда чек суммаси “Ҳаракатсиз депозит мажбуриятлари” 29842 баланс ҳисобварағида ҳисобга олинади. Чек эгаси амал қилиш муддати тугаган чек билан банкка мурожаат қилган тақдирда, банк чек эгасининг шахсини тасдиқловчи ҳужжати асосида чекни қабул қилиши ва унда кўрсатилган суммани тўлаб бериши лозим.

Ҳисоб чеклари берилаётган вақтда, банкнинг масъул ходими томонидан чек берилган сана, чек бўйича бериладиган сумма, жисмоний шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, шахсни тасдиқловчи ҳужжатнинг серияси ва тартиб рақами, чек берувчининг ҳисобварағи, чек берган банкнинг номи ва уникал коди, чек амалда бўладиган охириги сана каби реквизитлар кўрсатилиши шарт.

Мазкур реквизитлар тўлдирилгандан сўнг банк бухгалтери ва кассири томонидан чекга имзо қўйилиб, кесиш чизиғида қолган сонлар чек суммасига мувофиқ бўлиши ва муҳр билан тасдиқланиши керак. Чек милки имзолаш учун чек олувчига берилиши керак. Чекнинг серияси ва тартиб рақами, чек ёзилган шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, шунингдек, чек суммаси ва унинг келиб чиқиш манбалари кўрсатилган ҳолда алоҳида дафтарга ёзиб қўйилади. Банк

кассири банкнинг масъул ходимидан барча зарур ҳужжатларни олгач, ҳужжатларни тўғри расмийлаштирганлигини текширади ва уларни имзолайди, чек олувчи шахсни чақиради, ундан чек учун тўловни қабул қилади ва чек олувчига чекни беради.

Амалиёт кунининг охирида банк кассири нақд пулларда олинган сумма ва омонат дафтарчасидан ҳисобдан чиқарилган суммани кўрсатади ҳамда чекнинг милкларини банкнинг масъул ходимиغا топширади. Чекнинг милки “Жисмоний шахсларнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар” баланс ҳисобварағидаги алоҳида иккиламчи шахсий ҳисобварақдан ҳисобдан чиқариш учун келгунга қадар банкда сақланади. Чекларнинг милклари банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади.

Чек бланкасини тўлдиришда хатога йўл қўйилган тақдирда, ушбу бланка бузилган деб топилади ва ўрнига янгиси тўлдирилади. Бузилган чек бланкаси бош бухгалтер ва кассир томонидан имзоланади ва шу тартибда чек ҳисобдан чиқарилади.

Қабул қилинган, ишлатилган ва қайтарилган чек бланкаларининг ҳисоби қатъий ҳисобда турувчи бланкалар ҳисоби қайд этиб бориладиган дафтарда ва кўзда тутилмаган ҳолатлар баланс ҳисобварағида юритилади. Амалиёт куни давомида чек бланкалари чиқим ордери бўйича кўзда тутилмаган ҳолатлар баланс ҳисобварағидан ҳисобдан чиқариб борилади.

Чек тўловга тақдим қилингандан сўнг чекни тўловга қабул қилган ташкилот ходими чекнинг орқа томонига ташкилот муҳри ва мансабдор шахсининг имзосини қўяди. Товар, иш ёки хизмат қиймати чекда кўрсатилган суммадан кам бўлган тақдирда, чекни тўловга қабул қилган ташкилот ушбу чек суммасининг 25 фоизигача бўлган қийматини нақд пулда бериши мумкин. Тўловга қабул қилинган чеклар уни тўловга қабул қилган ташкилот томонидан хизмат кўрсатувчи банкка пул тушуми билан бирга инкассатор орқали юборилади.

Банк томонидан қабул қилинган чеклар бўйича тўловлар қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- чек берувчи ва чек олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилган тақдирда, чеклар бўйича тўловлар чекни тўловга қабул қилган ташкилот ҳисобварағининг кредити ва “Инкассо қилинган пул тушумлари ва чеклар” 19903 баланс ҳисобварағи орқали чек тақдим етувчи ҳисобварағининг дебети бўйича ўтказилади. Чекнинг асл нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади;

- чек берувчи ва чек олувчига турли банклар томонидан хизмат кўрсатилган тақдирда;

- чекда кўрсатилган сумма чек олувчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан чек олувчининг ҳисобварағига ўтказилади;

- банкнинг электрон ҳисоб-китоб чеки электрон тўловлар тизими орқали чек берувчига хизмат кўрсатувчи банкка юборилади ҳамда чекнинг асл нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади;

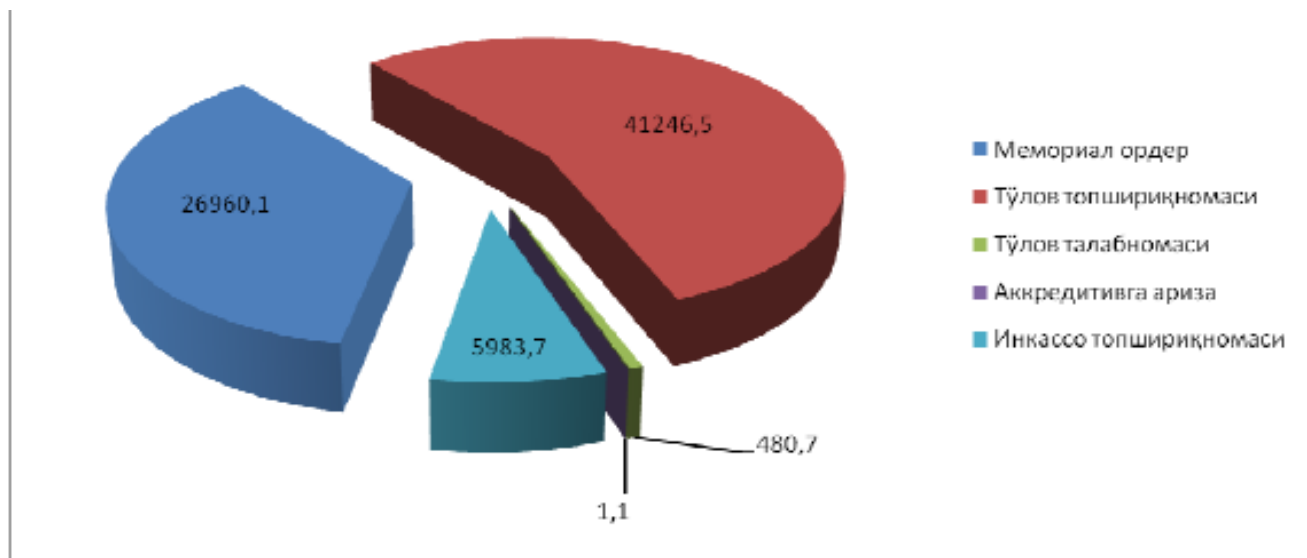
- электрон чекда кўрсатилган сумма чек берувчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан дастурий равишда чек берувчининг иккиламчи ҳисобварағидан ҳисобдан чиқарилади ҳамда электрон чек чоп этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади.

Чек меросхўрлар ва бошқа ваколатли шахслар томонидан чекнинг амал қилиш муддати ўтганлигидан қатъи назар, хизмат кўрсатувчи банкка тақдим қилиниши мумкин. Банк томонидан меросхўрлар ва бошқа шахсларнинг чекни тасарруф қилиш учун ваколатлилиги аниқлангач, чекда кўрсатилган сумма тўлаб берилади. Фойдаланилмаган чеклар банкка тақдим қилинган тақдирда, банк ходими чекнинг ҳақиқийлигини ва уни тақдим қилган шахснинг ваколатлилигини текширади, чекнинг олд томонига қолдиқ сумма қайси ҳисобвараққа ўтказилиши ҳақидаги устхатни ёзади ва чекни бош бухгалтерга беради.

Республикада чеклар бўйича ҳисоб-китоблар йилдан-йилга камайиб бормокда, бу унинг ўрнини пластик карталар эгаллаб бораётгани билан боғлиқдир.

Банк тизими ривожланиб бориши, дунё тажрибасида синалган, муваффақиятли ҳисобланган замонавий инновацион ҳисоб-китоб шаклларида самарали фойдаланишни тақозо этади.

Юртимизда тўлов терминаллари, инфокиоск ва банкоматлардан фойдаланувчилар сони сезиларли даражада ортиб бормокда.

6-расм.²⁶. 2018 йил давомида Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган транзакциялар сони(минг дон)

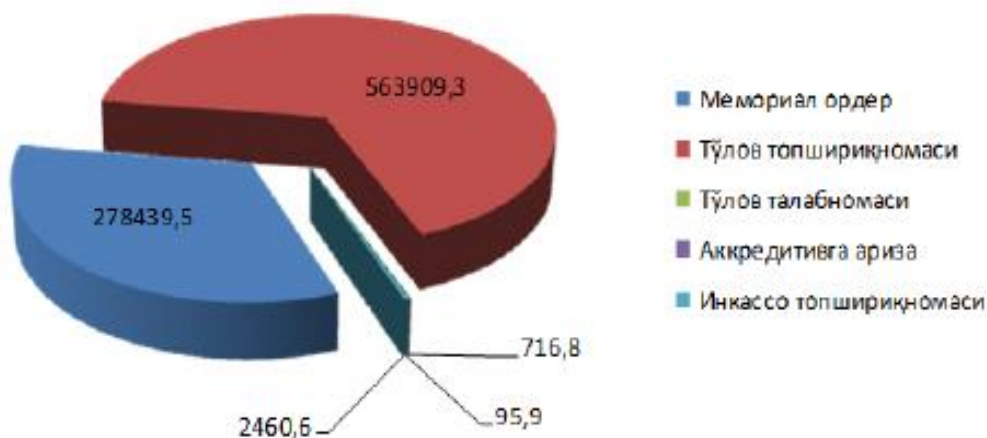
Юқоридаги 6-расм маълумотларидан кўриниб турибдики 2018 йил мобайнида Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган транзакцияларнинг тўлов ҳужжатлари кесимидаги таҳлили:

- тўлов топшириқномалари орқали амалга оширилган транзакциялар сони 41,2 млн. тани (жами транзакцияларнинг 55,2 фоизини), транзакциялар суммаси эса 563,9 трлн. сўмни (жами транзакциялар суммасининг 66,7 фоизини);

²⁶ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

- мемориал ордер орқали амалга оширилган транзакциялар сони 26,9 млн. тани (36,1 фоиз), транзакциялар суммаси эса 278,4 трлн. сўмни (32,9 фоизни);

- инкассо топшириқномалари орқали амалга оширилган транзакциялар сони 5,9 млн. тани (8,0 фоиз), транзакциялар суммаси эса 2,5 трлн. сўмни (0,3 фоиз) ташкил этди.

7-расм.²⁷. Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали 2018 йил мобайнида тўлов ҳужжатлари бўйича амалга оширилган транзакциялар суммаси, млрд. сўм

7-расм маълумотларига кўра мамлакатимизда тўлов талабномаси ва аккредитивга аризадан фойдаланиш кўрсаткичи жуда паст бўлиб, мос равишда тўлов талабномаси орқали амалга оширилган транзакциялар сони 480 минг тани (0,6 фоизни), транзакциялар суммаси эса 716,8 млрд. сўмни (0,1 фоизни) ташкил этган бўлса, аккредитив бўйича амалга оширилган транзакциялар сони 1,1 минг тани (0,001 фоизни), аккредитив тўлов ҳужжати бўйича амалга оширилган транзакциялар суммаси эса 95,9 млрд. сўмни (0,01 фоизни) ташкил этмоқда.

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

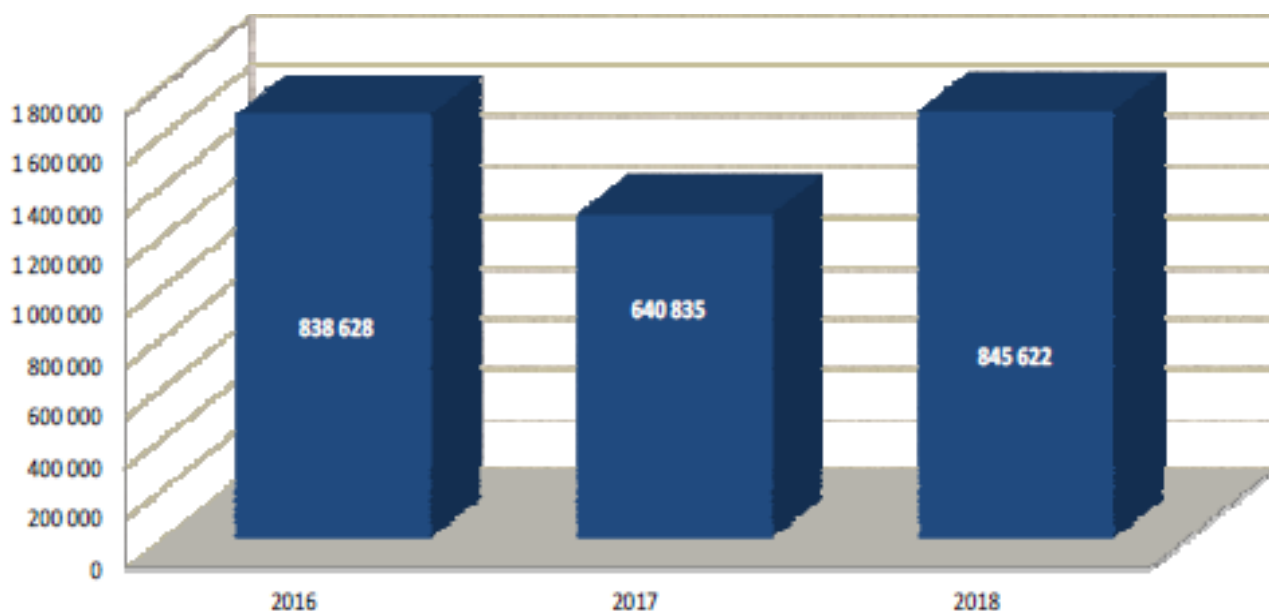
Бу унинг афзалликлари билан боғлиқдир. Бу афзалликлар қуйидагилардан иборатдир:

-биринчидан, ҳужжатлар айланишининг оддийлиги ва тезлиги, яъни ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг техник жihatдан қулайлиги. Бу эса ўз навбатида ҳўжалик юритувчи субъектлар ва банк ходимларининг меҳнат сарфини камайтиради;

-иккинчидан, пул маблағлари ҳаракатининг тезлиги, яъни тўлов талабномасига нисбатан тўлов топшириқномаси бўйича ҳисоб-китобларда ҳужжатларнинг айланиши ҳаракати қисқалиги сўзсиз ҳўжалик оборот маблағларининг айланиш тезлигини оширади;

-учинчидан, товар сотиб олувчининг қабул қилган товарлари ёки хизматлар сифатини олдиндан аниқлаб олиниши. Ҳисоб-китобларнинг бу шаклида тўлов талабномаси орқали ҳисоб-китобларда бўлган каби банкка раддия аризаси топширилмайди, чунки тўловчининг ўзи тўловни тўлашга рози бўлса, топшириқномани банкка топширади;

-тўртинчидан, тўлов топшириқномасининг барча товарсиз операцияларда қўлланиши, бу эса ушбу шакл бўйича ҳисоб-китобларнинг аҳамиятини янада яққол акс эттиради.

8-расм.²⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг банклараро тўлов тизими орқали 2016-2018 йилларда амалга оширилган транзакциялар суммаси(млрд.сўм).

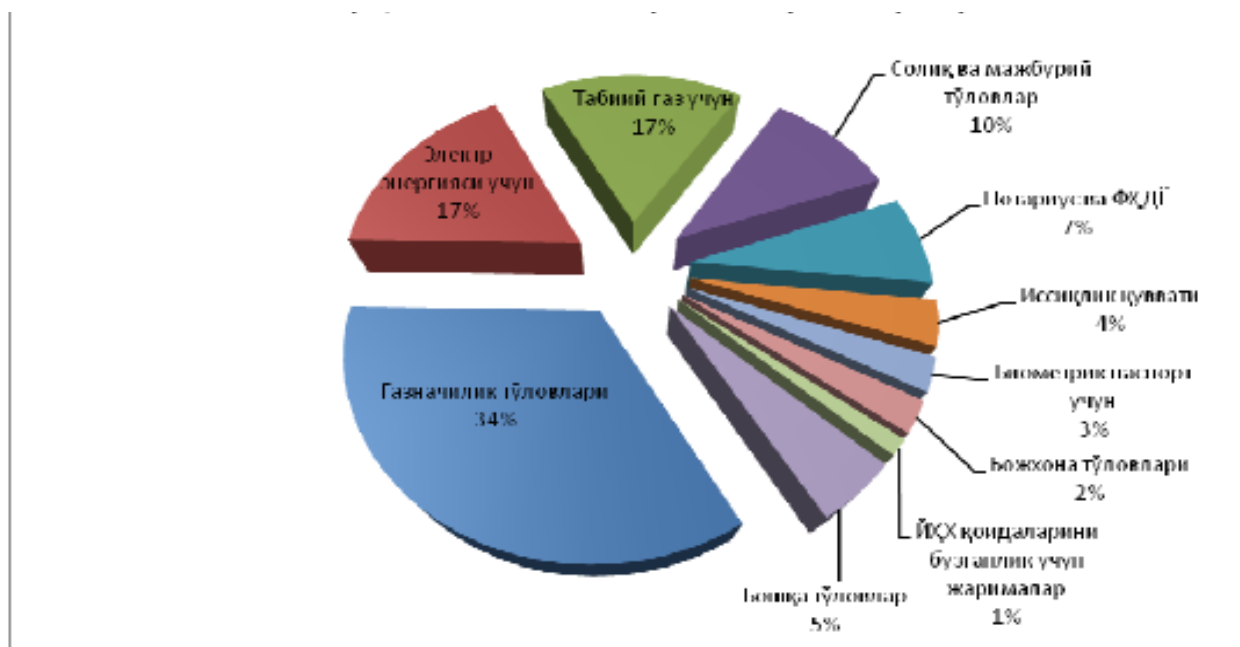
Бугунги кунда республикамизда халқаро андозаларга жавоб берувчи самарали электрон тўловлар тизими яратилган бўлиб, у ўз навбатида, 3 турдаги тўлов тизимларидан – банклараро тўлов тизими, банкларнинг ички тўлов тизимлари ва чакана тўлов тизимларидан ташкил топган. Буни 8-расм маълумотларидан ҳам кўришимиз мумкин. 2018 йил давомида Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган операциялар суммаси 2017 йилга нисбатан 32 фоизга ортиб, 845,6 трлн. сўмни, ўз навбатида амалга оширилган операциялар сони эса 74,7 млн. тани ташкил қилди.

Бу иқтисодиётдаги тўлов ва ҳисоб-китобларнинг асосий қисмига, яъни нақдсиз шаклда амалга ошириладиган операцияларга хизмат қилувчи электрон тўловлар тизимини янада ривожлантириш, шу жумладан, замонавий ахборот-коммуникация технологияларига асосланган тўлов хизматлари ва маҳсулотларини кенг жорий қилиш орқали аҳоли ва тадбиркорлик субъектларига тўловларни амалга ошириш борасида қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича ишлар давом эттирилганидан дарак беради.

Бунга мисол тариқасида юртимизда яшаётган аҳоли ва хорижий резидентлар учун ҳам, яъни жисмоний шахслар ва улардан тўловларни қабул қилиб олувчи субъектлар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг, шу жумладан, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, уй-жой коммунал, мобиль алоқа, рақамли телевидение, нотариал ва бошқа хизматлар бўйича тўловларни дам олиш кунларисиз кечаю-кундуз (24/7) реал вақт режимида ҳамда банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимлари орқали амалга оширилишини таъминлаш мақсадида Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар клиринг тизими яратилган бўлиб,

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

бугунги кунда мазкур тизим орқали барча тижорат банклари тўловларни амалга оширмоқда. Уларнинг миқдори йилдан-йилга ошиб бориш тенденциясига эга бўлиб мамлакатимиз банк тизимига ҳамда аҳолига қулай шароитларни яратиш орқали даромад манбаларини кўпайишига имкон яратмоқда.

9-расм.²⁹ Ўзбекистон Марказий банкнинг ҳисоб-китоб Клиринг тизими орқали амалга оширилган транзакциялар суммаси.(млрд.сўм).

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар клиринг тизими орқали хизматлар бўйича реал вақт режимида 2016 йилда 1957,5 млрд.сўмлик, 2017 йил мобайнида 5181,3 млрд. сўмлик тўловлар амалга оширилган бўлса, ҳисобот йили ҳисобланган 2018 йил мобайнида тўловлар суммаси 2017 йилга нисбатан қарийб 2 баробарга ортиб, 10154,9 млрд сўмга етганлигини кўришимиз мумкин.

Жумладан, 9-расм маълумотларига кўра, Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар клиринг тизими орқали ҳисобот йилида амалга оширилган транзакциялар суммасининг 3 415,5 млрд. сўмини (амалга оширилган транзакциялар суммасининг 33,6 фоизи) Ғазначилик тўловлари, 1736,9 млрд.

²⁹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

сўмини (17,1 фоиз) электр энергияси учун тўловлар, 1 688,2 млрд. сўмини (16,6 фоиз) табиий газ тўловлари, 1 051,1 млрд. сўмини (10,4 фоиз) солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар, 746,3 млрд сўмини (7,3%) нотариус ва ФХДЁ тўловлари, 254,7 млрд. сўмини (2,5 фоиз) божхона тўловлари, 369,9 млрд. сўмини (3,6 фоиз) иссиқлик қуввати учун тўловлар, 271,2 млрд. сўмини (2,7 фоиз) биометрик паспорт олиш учун тўловлар, 129,4 млрд. сўмини (1,3 фоиз) йўл ҳаракати қоидаларини бузганлик учун жарима тўловлари ҳамда 491,7 млрд. сўмини (4,8 фоиз) бошқа тўловлар ташкил этган.

Ҳозирги кунда, Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар клиринг тизими билан Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги Ғазначилиги, Давлат божхона қўмитаси, Адлия вазирлиги ҳузуридаги Давлат хизматлари маркази, Давлат персоналлаштириш маркази ва Ички ишлар вазирлиги ҳузуридаги Йўл ҳаракати хавфсизлиги бош бошқармаси, шунингдек, “Ўзбекэнерго” АЖ, “Ўзтрансгаз” АЖ, “Сувсоз” давлат унитар корхонаси ва бошқа коммунал ҳамда хизмат кўрсатувчиларнинг биллинг тизимлари интеграция қилинган ҳолда солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни реал вақт режимида амалга ошириш имконияти жорий этилган. Бугунги кунга келиб, республикада қарийб 35 та хизматлар бўйича Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар клиринг тизими орқали тўловлар реал вақт режимида амалга оширилмоқда.

Ҳозирги даврда хўжалик субъектлари ўртасида тўлов топшириқномаларининг қўлланилиш доираси янада кенгайиб бормоқда, чунки олдинги йилларда тўлов топшириқномалари бўйича тўловлар фақат маҳсулот жўнатилгандан ва хизматлар кўрсатилгандан кейингина амалга оширилар эди. Бундай ҳолат бозор муносабатлари шароитида ўзини оқламайди, дебетор ва кредитор қарздорликларнинг ошиб кетишига олиб келади, бу эса ўз навбатида иқтисодиётда қарздорлик занжирини келтириб чиқаради.

Юқорида кўрсатилган муаммоларнинг олдини олиш мақсадида ҳукуматимиз томонидан бир қатор механизмлар ишлаб чиқилди, қарор ва фармойишлар қабул қилинди.

Инновацион ишланмаларни хизмат кўрсатиш соҳаларига қўллаш асосида - модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш ҳам иқтисодиётдаги ўзгаришларнинг туб негизини ташкил қилади. Демак, кун тартибида турган долзарб масала Ўзбекистонда замонавий ҳисоб-китоб турларини яратиш ҳамда уларни амалиётга тадбиқ этиб, янада ривожлантиришни таъминлашдан иборат бўлмоқда.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни такомиллаштириш.

Бугунги кунда кўпгина банклардаги ҳисоб-китоб тизимидаги жиддий камчилик уларга тегишли турли активлар тўғрисидаги ахборотнинг тарқоқлигидир. Бунинг оқибатида кўпинча банклар ўз тасарруфидаги муассасалар ликвидлилиги, улар сўмда валюта ва қимматли қоғозларда амалга оширилаётган операциялар устидан ялпи банк назорати ўрнатиш имкониятига эга бўлмайди. Ҳозирги пайтда улар тасарруфидаги сўм ва валюта маблағлари қимматли қоғозлар ва бошқа активлар бўйича турли гаров тартибида амалга ошириш актив операциялар соҳасидаги кафолатлар механизмини яратиш долзарб ҳисобланади. Банк миждозларига ҳисоб-китоб операциялари бўйича янги даражадаги ахборот хизмати даражаси талаб этилади. Улар фаолиятининг устивор тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- Банк ахборотига тез ва сифатли ишлов бериш.
- Юқори маҳсулдорлик
- Хизмат кўрсатиш ишончилиги
- Фойдаланиш хавфсизлиги
- Малакали ходимлар мавжудлиги

- Электрон ҳужжат айирбошлашга ўтиш
- Тизим фаолиятини тезкор назорат қилиш.

Фикримизча тўлов тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш учун биринчи навбатда замонавий янги технологияни жорий қилиш лозим.

Мамлакатимизда замонавий ахборот технологиялари базаси маълумотларидан янги хизматлар, жумладан депозит турлари ва кредит маҳсулотлари ҳақида алоҳида батафсил маълумотлар олиш мумкин. Инновация банк технологиялари мижозларга чнги банк хизматларини жорий қилишда ҳамда миллий банк тизимининг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Ҳозирги кунда олиб борилган ислоҳатлар банк тизимининг мижозлар талабларини мос равишда илғаб олаётгани, унинг юқори даражада хизмат кўрсатишга, банк маҳсулотлари турини оширишга бўлган интилишини ёрқин гавдалантирди. Бугунги кунда банк фаолияти ва молиявий хизматларнинг барча жабҳалари автоматлаштирилганига, шу билан бир вақтда кредит ташкилотларининг рақобатбардошлигини таъминлайдиган омиллардан бири - унинг ривожланиш истиқболларига ишонч ҳосил қилдилар.

Ахборот технологиялари кўплаб молиявий инновацияларнинг асосига айланди, улар банк секторида турли хил илғор IT-ечимларни барпо этишга олиб келди, улар тезкор иш жараёнини модернизациялаш, хатарларни анчагина камайтириш, мижозлар учун янги инновация хизматларини ҳаётга сифатли татбиқ этиш ва самарали хизмат кўрсатишни амалга оширишда ёрдам беряпти.

Бугунги кунда «TexSistemaServis», «Micros», «Neotek» ва «BISoft multimedia» компаниялари бир неча йиллардан бери техник жиҳозлаш соҳасида ҳам, дастурий таъминот бобида ҳам банкларнинг ишончли ҳамкорлари ҳисобланадилар. Ахборот технологиялари ҳозирги тижорат банкининг бутун фаолиятини: банк хизматлари кўрсатиш соҳаси ва банкни бошқариш соҳасини (ҳисоб, назорат, таҳлил, режапаштириш) қамраб олган. Технологик жиҳозлаш ёрдамида мижозлар,

минтақалардаги банк филиаллари, халқаро банклар ва бошқа муассасалар билан ташқи ҳамкорлик кўллаб турилади.

Ҳар қандай тижорат банки фаолиятининг зарур таркибий қисми бўлган техник жиҳозлар алоҳида аҳамиятга эга.

Банкноталарнинг профессионал ҳисоблагичлари, валюталарнинг ҳақиқийлиги детекторлари, банкноталарни сараловчилар ва ўраб жойлаштирувчилар, сейфлар, абонентлик модуллари, депозит тизимлар ва бошқа кўп воситалар тижорат банкининг зарур техник минимуми ҳисобланади.

Шунингдек, тижорат банклари томонидан бир қатор замонавий инновацион технологиялар жорий этилди, ҳозирда тизимни янада ривожлантириш буйича тинимсиз изланишлар олиб борилмоқда ҳамда хорижий давлатларнинг замонавий банк хизмат турларини татбиқ этиш жараёнлари амалга оширилмоқда. Булар:

- Интернет банкинг тизимини янада такомиллаштириш;
- SMS-банкнинг хизматини барча юридик ҳамда жисмоний шахсларга татбиқ этиш;
- Мобиль-банкнинг хизматини савдо ва пуллик хизмат курсатиш корхоналарига оммавий улаш;
- SMS-хабарнома шаклини соддалаштириш;
- USSD-хизматини кенг тарғибот қилиш каби бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу ўринда мамлакатимиз аҳолисига банк ҳисобварақлари билан ишлашда қулайликлар яратиш мақсадида замонавий инновацион технологиялар таклиф этилмоқда.

Тўлов тизимини тартибга солишни такомиллаштиришнинг маъноси шуки, самарали ва ишончли ички ҳисоб-китоблар мамлакат молия тизими инфратузилмасининг муҳим таркибий қисмидир. Бироқ тўлов тизими умумий иқтисодий ўсиш, молиянинг эркинлашуви, молия бозорлари ва унинг

воситаларининг характери ва кўламлари ўзгариши натижасида тўхтовсиз кўпайиб борадиган тўловлар оқимининг лашига қодир бўлсагина ана шундай муҳим таркибий тизимга эга бўлади.

Мукаммал банклараро тўлов тизими банк ночор бўлиб қолганида тизимда пайдо бўладиган хатарни қайтаришдан ташқари бир қатор соҳаларда молиявий барқарорликни сақлашга катта ҳисса қўшади. У Марказий банк ўз мониторинг сиёсати вазифаларини бажариш учун амалга ошириладиган мониторинг операциялар самарадорлигини банклараро ликвидлилигини реал вақт режимида мониторинг ва назорат қилиш ҳамда пул операциялари ҳақида маълумот алмашишнинг энг мукаммал механизмини таъминлаш орқали кучайтиради. Бироқ ҳозир молиявий барқарорликка эришиш борган сари қийинлашмоқда ва куч ғайрат талаб қилмоқда.

Биринчидан, тизимларнинг мавжуд камчиликларини ҳамда қабул қилиниши мумкин бўлган ечимларни баҳолаш анча қийинлашмоқда.

Иккинчидан, молия бозорлари борган сари халқаро бозорларга айланмоқда. Ҳозир ахборот дунёнинг бир чеккасидан иккинчисига бир лаҳзада ва арзон узатилаётганлиги, қандай турда бўлишидан қатъий назар ҳар-хил ахборот ларзаларининг тарқалиш эҳтимолини анча оширади. Лекин тўлов тизимини бошқариш, назорат қилиш, лойиҳалаштириш масалалари доимо долзарб бўлиб қолган. Энг асосий масала тўловнинг ўз вақтида эгасига тўлов хавфсизлиги таъминланган ҳолда ўтказишдир. Шу билан бирга доим тўлов тизимини таҳлил қилиб бориш лозим. Бу таҳлил фақат Марказий банк нуқтаи назаридан эмас, балки шу тизимдан фойдаланувчилар нуқтаи назаридан олиб борилиши лозим.

Бундан ташқари, ҳозирги кунда ахборот технологиялари инфратузилмасининг автоматлаштирилган бошқариш ва мониторинг тизимини яратиш ишлари олиб борилмоқда. Бунда локал ҳисоблаш тармоғидаги мавжуд техника жиҳозларининг иш унумдорлиги ва ҳисобини юритиш, тизимларда юзага

келадиган носозлик ҳолатларини аниқлаш, тегишли дастурий таъминотни масофадан туриб ўрнатиш ҳамда тармоқ хизматининг сифат кўрсаткичларини марказлашган ҳолда назорат қилиш каби функциялар кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки хорижий ва миллий тажрибани чуқур таҳлил этиб, 2017 йилнинг 5 сентябридан бошлаб республика аҳолисига чет эл валютасини сотишнинг такомиллаштирилган тартиби жорий қилинди. Ушбу тартиб халқаро амалиётда кенг қўлланиладиган, шунингдек, мамлакатимизда ҳам ўз ижобий жиҳатларини кўрсатган жисмоний шахсларга чет эл валютасини халқаро тўлов карточкасидан фойдаланган ҳолда нақд пулсиз шаклда сотиш усулини қўллашни кенгайтиришни назарда тутди.

Ўзбекистондаги барча тижорат банклари «ВИЗА Интернационал», «Мастер Карт» ва бошқа нуфузли халқаро тўлов тизимларининг тўлақонли аъзоси ҳисобланиб, улар реал вақт режимидаги банклараро тўловларни амалга ошириш имконини берувчи «СВИФТ» халқаро тизимига уланган. Халқаро тўлов карточкасидан фойдаланиш дунёнинг исталган мамлакатада товарлар ва хизматлар учун ҳисоб-китобларни ўша давлатда муомалада бўлган валютада амалга ошириш бўйича ўз эгасига унинг банк ҳисобварағидаги маблағларни тасарруф этиш имкониятини яратиши билан анча устунликка эга эканлигини кўрсатмоқда. Бунда мазкур ҳисоб-китобларнинг амалга оширилиши нуфузли, умумэътироф этилган халқаро тўлов марказлари томонидан қафолатланган.

Чет эл валютасининг жисмоний шахсларга нақд пулсиз шаклда сотилиши билан боғлиқ барча операциялар ваколатли банкларнинг вилоят, шаҳар ва туман филиалларида очилган ҳамда аҳолига тезкор ва сифатли хизматлар кўрсатиш бўйича барча зарур техник ускуналар билан таъминланган махсус конверсион операциялар бўлимлари орқали амалга оширилади.

2.5-Муддати ўтган дебеторлик-кредиторлик қарздорликлари ва уларни қисқартириш йўллари.

Маълумки, ноқонуний кредиторлик, шу билан бирга муддати узайтирилган дебеторлик қарзлари ҳажмининг ортиши, нотўловлар ҳолатининг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бу эса, шу мамлакат иқтисодининг изчиллик билан ривожланишига салбий таъсир кўрсатади ва тўсқинлик қилади.

Ноқонуний ва муддати ўтган ўзаро қарздорликларни келтирувчи асосий сабаблар қуйидагилар:

1. Иқтисодиётда тўлов воситаларининг етарли эмаслиги.
2. Ҳисоб-китоблар учун энг қулай тўлов воситалари сифатида ҳозирги кунда амалиётда ишлатилаётганларига қўшимча равишда, мамлакатимизда айрим сабабларга кўра бекор қилинган чек ва векселларнинг ишлатилмаслиги.
3. Корхона айланма маблағларининг инфляция шароитида маълум миқдорда қадрсизланиши.
4. Мамлакат товар ишлаб чиқарувчиларининг маҳсулоти доимо харидоргир бўлмаганлиги сабабидан сотишнинг қийинлиги.
5. Маркетингнинг етарли даражада ривожланмаганлиги.
6. Корхоналарни солиққа тортиш механизми камчиликлари мавжудлиги оқибатида айланма маблағларининг йўқотилиши.

Маълумки, мажбуриятлар ва тўлов муддатлари доирасидаги кредиторлик қарзлари қонуний қарзлардир. Ҳисоб-китоб ва тўлов тартиблари бузилганда, ноқонуний кредиторлик қарзлари вужудга келади. У айланма маблағлари режадан ташқари тақсимланганлигини билдиради. Харидор ва буюртмачиларнинг ўзаро мажбуриятларга нисбатан бефарқлик билан қарашлари ва улар томонидан шартнома шартларига риоя қилинмаслиги дебеторлик ва кредиторлик қарзлари вужудга келишининг асосий сабабидир.

Корхона балансида муддати ўтган қарздорликларнинг мавжудлиги салбий аломат бўлиб ҳисобланади, чунки бу ҳолда, корхона балансининг таркиби ёмонлашади. Бунда жалб этилган маблағларга эҳтиёж кучаяди. Муайян бир ҳўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот етказиб берувчилар билан ўз вақтида ҳисоб-китобларни амалга оширмасликлари нотўловлар занжирининг пайдо бўлишига олиб келади. Ушбу нотўловлар занжирига нафақат заиф, молиявий жиҳатдан лаёқатсиз корхоналар, шу билан бирга кучли ва тўловларга лаёқатли, молиявий жиҳатдан мустаҳкам бўлган корхона ва ташкилотлар ҳам боғланиб қолишлари мумкин.

Республикамизда ҳозирги кунда энг долзарб муаммолардан бири қарздорликлардир. Бу масала Республика Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида ҳамда республика иқтисодиётини ислоҳ қилиш билан боғлиқ турли йиғилишлари доимо кўриб чиқилади. Шунингдек, иқтисодиётда ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказиш ва қарздорлик муаммолари бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг қатор фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинган. Уларга кўра тўловларнинг ўз вақтида ўтказилиши ва вакиллик ҳисобварақларининг аҳволи устидан доимий назорат ўрнатишни таъминлаш хусусидаги вазифалар белгилаб берилган. Тижорат банкларига белгилаб берилган бир қатор вазифалар билан биргаликда Марказий банкнинг бош бошқармаларига тижорат банкларининг жойлардаги ҳар бир бошқармаси ва бўлимларида йил давомида камида 1 марта Давлат солиқ бошқармаси билан келишилган, мувофиқлаштирилган текширувлар режасига мувофиқ дебетор-кредитор қарзлар юзасидан текширувлар ўтказиш топширилган.

Хўжалик юритувчи субъектлар ҳар ойнинг 6 кунига ички идоравий ўзаро қарзларнинг суммасини алоҳида қаторда ажратган, барча муддати ўтган кредиторлик ва дебеторлик қарзларининг юзага келиш санаси ва уларни ундириб олиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирларни кўрсатган ҳолда оператив

маълумотларни тақдим этишлари, шунингдек, ҳар чоракда тақдим этилаётган баланс билан бирга 2-шаклдаги “Дебеторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисидаги маълумотнома”ни тақдим этиш тўғрисидаги банд мавжуд бўлиши шартлиги белгиланган.

Корхона ва ташкилотлардан оператив, ойлик ва чораклик баланс маълумотлари, муддати ўтган дебеторлик қарзларига солиштириш далолатномаларини талаб қилиниши, маълумотларни тақдим қилинаётган мижозларга нисбатан қандай чоралар кўриляётганини, олинган маълумотларни таҳлил қилиб ўрганилишини кўриб чиқадиладар. Тўлов ҳужжатларида, яъни тўлов талабнома, топшириқномаларида хўжалик субъектлари томонидан юбориляётган маҳсулот ҳақининг олдиндан тўланаётган миқдори тўғрисидаги ёзув мавжудлиги текширилади. Хўжалик органларида дебеторлик қарзлари ҳолати бўйича ўтказилган текшириш далолатномаларининг сифатини кўриш ва текширишда аниқланган қонунбузарлик ҳолатлари бўйича кўрилган чораларни ўрганиб чиқадиладар.

Ҳозирги кунда банклар томонидан нотўловларни қисқартириш бўйича бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Тижорат банклари филиаллари томонидан 2-картотекадаги тўлов ҳужжатлари мунтазам равишда инвентаризация қилиниб борилади ва унинг натижасида нотўғри қўйилган ҳисоб-китоб ҳужжатлари аниқланиб, мижозларга қайтарилмоқда.

Мижозларнинг банк ҳисобварақларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби

Мижозларнинг ҳисобварақларида ҳар доим ҳам нўловни тўлаш учун етарли пул маблағи бўлмайди. Бундай ҳолларда операциялар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2012 йил 15 мартда 2342-сон билан рўйхатга олинган “Хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисидаги” Йўриқнома асосида амалга оширилади.

Бу меъёрий ҳужжат ҳўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақларидан пул маблағлари уларга қўйилган талабларни қондириш учун етарли бўлмаганда, маблағларни ҳисобдан чиқариш тартибини белгилайди.

Ҳўжалик юритувчи субъектнинг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағида етарли миқдорда пул маблағлари бўлганда, маблағларни ҳисобдан чиқариш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда миждознинг фармойишига ва бошқа пул ҳисоб-китоб ҳужжатларининг келиб тушиши тартибиди амалга оширилади. Ҳўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварағида маблағ унга қўйилган талабларни қондириш учун етарли бўлмаган ҳолда, пул-ҳисоб-китоб ҳужжатлари 2-сон картотекага кириш қилинади.

Ҳўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварағига суд иждочилиари томонидан солиқ қарзи бўйича инкассо топшириқномалари қўйилган тақдирда, шу қарздорлик миқдорида олдин давлат солиқ хизмати органлари томонидан қўйилган инкассо топшириқномалари иждосиз қолдирилади. Суд иждочилиари томонидан банкларга давлат солиқ хизмати органларининг иждосиз қолдириладиган инкассо топшириқномалари рақами, санаси, суммаси тўғрисидаги маълумотлар тақдим қилинади.

Банклар шу куннинг ўзида давлат солиқ хизмати органларига иждосиз қолдириладиган инкассо топшириқномалари тўғрисида электрон хабар беради.

Ҳўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварағидаги маблағлар унга қўйилган талабларни қондириш учун етарли бўлмаганда, асосий ҳисобвараққа хизмат кўрсатувчи банк 2-сон картотека пайдо бўлганлиги тўғрисида 3-сўровноманинг "тақиқ" файлини "2" белгиси билан шакллантириб, Банк депозиторлари миллий ахборотлар базасига дастурий равишда юборади. Ушбу маълумотлар Банк депозиторлари миллий ахборотлар базаси орқали барча бошқа ҳисобварақлар очган банкларга узатилади.

Мазкур маълумотлар Банк депозиторларининг миллий ахборотлар базаси орқали Давлат солиқ қўмитасига ахборот тариқасида узатилиб борилади. Ҳисобварағи очган банклар ушбу маълумотномани амалиёт куни давомида олганда, шу амалиёт кунидан кечикмаган ҳолда маълумотномани амалиёт кунидан кейин олганда эса кейинги амалиёт кунида мазкур мижданинг асосий ҳисобварағига қўйилган талабларни қондириш учун хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа ҳисобварақларидаги пул маблағларини унинг асосий ҳисобварағига мемориал ордер асосида ўтказиб беришлари шарт.

Хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварағида 2-сон картотека пайдо бўлгандан сўнг унинг бошқа барча иккиламчи талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварақлари очилган банклар томонидан пул ҳисоб-китоб ҳужжатларини қабул қилиш ва асосий ҳисобварағига бўлган тўловлардан ташқари бошқа тўловларни амалга ошириш тақиқланади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа ҳисобварағидан тўловлар асосий ҳисобварағи очилган банкдан унинг 2-сон картотекаси мавжуд эмаслиги тўғрисидаги файл маълумот дастурий равишда олингандан сўнг амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварағи очилган банкда 2-сон картотека мавжуд бўлган ҳолларда тўловлар қуйидаги навбатда амалга оширилади:

✓ навбатдан ташқари, ҳисобварақ эгасининг аризасига кўра бевосита ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) фаолияти билан боғлиқ бўлган кечиктириб бўлмайдиган еҳтиёжлари учун тўловлар ўтган ой давомида унинг фақат асосий ҳисобварағига келиб тушган жами тушумларнинг 5 фоизи миқдоригача, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган рўйхатга асосан ўта муҳим объектларни қўриқловчи бўлинмалар хизматидан фойдаланувчи ҳисобварақ эгалари учун эса 6 фоиз миқдоригача амалга

оширилади. Кечиктириб бўлмайдиган эҳтиёжлар учун тўловлар ҳисобварақ эгасининг тўлов топшириқномалари бўйича амалга оширилади. Бунда тўлов топшириқномаларининг "тўлов мақсади" графасида "кечиктириб бўлмайдиган эҳтиёжлар суммаси ҳисобига", деб ёзилган бўлиши шарт.

✓ биринчи навбатда, мутаносиб равишда бюджетга, бюджетдан ташқари фондларга тўловларни ҳамда иш ҳақи тўлаш учун пул маблағлари берилишини назарда тутувчи тўлов (ижрочи) ҳужжатлари бўйича алиментларни ундиришга доир талабларни қондириш учун ҳисобварақидан пул маблағларини ўтказиш ёки пулни беришни назарда тутувчи ижрочи ҳужжатлар бўйича муаллифлик шартномаларига биноан мукофотларни тўлаш бўйича, шунингдек, ҳаёти ва саломатлигига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича бюджетга тўловлар бўйича ҳамда меҳнатга оид ва унга тенглаштирилган ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган тўловлар бўйича хўжалик субъектларининг мажбуриятлари тенг даражада бажарилишини таъминловчи ижрочи ҳужжатлар бўйича пул ўчирилади;

✓ иккинчи навбатда, навбатдан ташқари ва биринчи навбатдаги тўловлар амалга оширилгандан кейин асосий ҳисобварақдан қуйидаги мажбуриятларнинг календарь навбати тартибида бажарилиши таъминланади:

- биринчи навбатда тўланадиган ҳужжатлардан бошқа ижро ҳужжатлари бўйича инкассо топшириқномалари юзасидан тўловлар;

- банклар томонидан хўжалик юритувчи субъектларга Ҳукумат кафолати остида берилган муддатли ва муддатида қайтарилмаган кредитларни ва уларнинг фоизларини қайтариш учун қўйилган миқдорнинг талабномалари бўйича тўловлар;

✓ учинчи навбатда, ушбу хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварақига қўйилган бошқа пул талаблари юзасидан тўловларни амалга ошириш бўйича тўлов ҳужжатларининг келиб тушиш санасига қараб календарь навбатида ҳисобдан чиқарилади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг миллий валютадаги ҳисобварақларидаги маблағлар қўйилган талабларни қондириш учун етарли бўлмаса, хизмат кўрсатувчи банк давлат солиқ хизмати органларининг тақдимномаси асосида мазкур хўжалик юритувчи субъектнинг чет эл валютасидаги ҳисобварағида мавжуд бўлган маблағнинг ушбу талабларни қондириш учун етарли бўлган миқдоридаги қисмини кейинги иш кунидан кечикмаган ҳолда Республика валюта биржасига сотиш учун буюртманома киритади.

Ваколатли банк томонидан чет эл валютасини сотишдан олинган маблағлар хўжалик юритувчи субъектнинг асосий ҳисобварағига кирим қилинади ва белгиланган тартибда мазкур ҳисобвараққа тақдим этилган талабларни қондириш учун йўналтирилади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг муддатли ва жамғарма депозит ҳисобварақларидаги маблағлар юқорида келтирилган талабларни қондириш учун депозитнинг шартномада кўрсатилган муддати тугагандан кейин банклар томонидан асосий ҳисобвараққа кирим қилинади.

Пул маблағлари етарли бўлмаган ҳолда пул ҳисоб-китоб ҳужжатлари бўйича мутаносиб равишда ҳисобдан чиқарилади. Мутаносиб равишда ҳисобдан чиқаришни амалга ошириш учун асос бўлиб қуйидаги ҳужжатлар хизмат қилади:

- тўловчининг бюджет ва давлат мақсадли жамғармаларига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлари бўйича тўлов топшириқномалари;

- давлат солиқ хизмати органларининг бюджет ва давлат мақсадли жамғармаларига муддатида тўланмаган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш борасидаги инкассо топшириқномалари;

- божхона хизмати органлари томонидан муддатида тўланмаган божхона тўловларини ундириш борасида инкассо топшириқномалари;

- давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармаларининг даромадларига (жарима ва молиявий санкциялар ҳамда бошқа шунга ўхшаш тўловлар кўринишидаги) ҳисобварақ эгасининг тўлов топшириқномалари;

- суд департаменти органлари томонидан қўйилган инкассо топшириқномалари;

Бундан ташқари, мутаносиб равишда ҳисобдан чиқаришни амалга ошириш учун асос бўлиб ходимларга иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни амалга ошириш учун ҳисобварақда маблағларни банд қилишга доир ариза, шунингдек, иш ҳақидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий бадалларни, Касаба уюшмаларига ихтиёрий бадалларни, жисмоний шахсларни даромад солиғи ҳамда жамғариб бориладиган шахсий пенсия ҳисобварақларига мажбурий бадалларини ўтказиш бўйича хўжалик юритувчи субъект раҳбари ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий бошқариш вазифаларини амалга оширувчи шахс томонидан имзоланган ва думалоқ муҳр билан тасдиқланган реестр илова қилинган тўлов топшириқномалари ҳамда иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни ундириш борасидаги суд қарори асосида ижро органлари томонидан қўйилган инкассо топшириқномалари ҳисобланади.

Банд қилишга доир ариза банк билан келишилган графикдаги кундан бир кун олдин тақдим этилиши лозим. Банд миқдори иш ҳақидан ажратмаларсиз шакллантирилган бўлса ҳамда аризада кўрсатилган иш ҳақига тенглаштирилган тўловлар суммасига тўлов топшириқномалари банкка тақдим қилинмаса, банк томонидан бундай аризалар қабул қилинмайди. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий ҳисобварағига қўйилаётган биринчи навбатдаги талабларни мутаносиб равишда қондириш улуши қарзларнинг умумий ҳажмидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Мутаносибликни аниқлашда солиқлар ва йиғимларнинг барча турлари бўйича қарз бюджетга тўловлар сифатида бир миқдорга жамланади ҳамда уларга нисбатан битта улуш аниқланади. Барча давлат мақсадли жамғармаларининг барча талаблари ҳам шундай усулда жамланади, кейинчалик улар давлат мақсадли жамғармалари ўртасида мутаносиб тартибда тақсимланади.

Иш ҳақини бериш, шунингдек, иш ҳақи тўлаш учун олинган кредитларни қайтариш, белгиланган миқдорлардаги ушлаб қолинган даромад солиғи, жамғариб бориладиган шахсий пенсия ҳисобварақларига мажбурий бадаллар, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига бадаллар ва Касаба уюшмасига ихтиёрий бадаллар суммаларини ўтказиш мутаносиб равишда амалга оширилади.

Мутаносиб тақсимлаш ҳисобварақдаги маблағларнинг кун бошидаги қолдиғидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Ойнинг охириги банк иш кунда асосий ҳисобварақларга келиб тушган маблағлар кун давомида мутаносиб тақсимланади. Қонун ҳужжатларига мувофиқ ундирув қаратилмайдиган банк ҳисобварақлари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг рўхати ўқув қўлланманинг иловасида берилган.

2.6. Пластик карточкалар билан операциялар ва уларнинг миллий тўлов тизимидаги ўрни.

Ўзбекистонда, бугунги кунда, пластик карточкалар тўлов воситаси сифатида кенг ишлатилмоқда. Пластик карточкалар харид қилинган товар ва кўрсатилган хизматлар учун нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг замонавий, шу билан бирга, қулай тўлов воситаси даражасига этди. Бунга Ўзбекистон Республикаси Президентининг кўплаб фармон ва қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қарорларининг қабул қилиниши уларнинг амалиётга татбиқ этилиши учун замин яратмоқда.

Пластик карточкалар --- банк томонидан чиқарилган персоналлаштириган тўлов воситаси бўлиб, карточка эгасининг тегишли банкдаги ҳисобварағида маблағ борлигига гувоҳлик берувчи ва нақд пул тўламасдан товарлар, иш ва хизматларни сотиб олиш ҳуқуқини ўзида акс эттиради.

10-расм. Пластик карточканинг кўриниши³⁰.

Юқорида пластик карточкага берилган таърифни тўлдирган ҳолда яна бир изох берамиз. Пластик карточка – бу шахсий тўлов воситаси бўлиб, уни карточкадан фойдаланувчи шахс маҳсулот ва хизматлар учун нақд пулсиз тўловни амалга ошириши учун тақдим этади, шунингдек, банклар ва банкоматлардан нақд маблағларни олиш учун ишлатилади.

Пластик карточкада бир хил маънода тенглаштирувчи эмитентнинг номи ва босма усулда терилган босма бўғинли белгилари кўрсатилиши керак. Пластик карточкалар жисмоний шахслар, юридик шахслар ёки якка тартибдаги тадбиркорлар бир томондан ва маҳсулотни реализация қилувчи, ишни бажарувчи ёки хизматларни кўрсатувчи юридик шахслар ёки якка тартибдаги тадбиркорлар иккинчи томондан туриб ўзаро нақд пулсиз ҳисоб-китобларда, шунингдек, нақд пул берадиган шахобчалардан ва банкоматлардан нақд пул маблағларини олишда қўлланилади.

Тегишлигига кўра пластик карточкалар шахсий, оилавий ва корпоратив хилларга бўлинади:

- ✓ шахсий карточка - жисмоний шахсга берилган пластик карточка;
- ✓ оилавий карточка - фойдаланувчига шахсий карточка ушловчининг ишончномасига асосан берилган пластик карточка;

³⁰ Cbu.uz. сайтидан олинди.

✓ корпоратив карточка - юридик шахслар ва юридик шахсни ташкил етмаган якка тартибдаги тадбиркорларга хизмат кўрсатишга белгиланган пластик карточка. Корпоратив карточкалардан иш ҳақи ва бошқа ижтимоий тусдаги тўловларни тўлаш, шунингдек, нақд пул маблағларини тўлашда фойдаланиш ман қилинади.

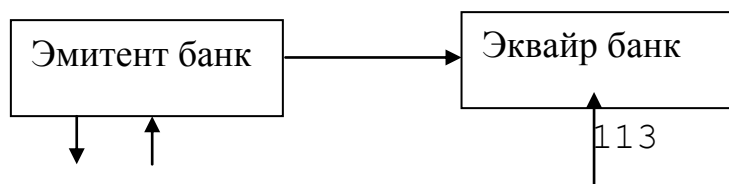
Функционал режими бўйича пластик карточкалар дебетли, электрон ва кредит бўлади. Пластик карточкаларни индивидуал (жисмоний шахслар учун) ва корпоратив (юридик шахслар учун) турлари бор.

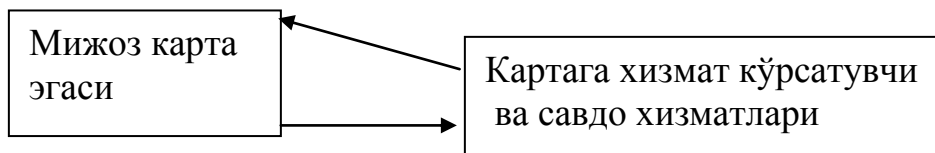
Дебет карта - ҳисобдаги маблағнинг эгасига берилган пластик карта бўлиб, эмитент ва мижоз келишувига биноан ундан фойдаланаётган мижоз ўзининг ҳисобидаги маблағни товар ва хизматлар учун тўловда ёки нақд пул олиш учун ишлатилади. Кредит карта пластик карта бўлиб, унинг эгаси эмитент билан шартнома асосида эмитент томонидан берилган кредит лимити миқдорида товар ва хизматлар учун тўловда ёки нақд пул олиш учун ишлатилади.

Технологик хусусиятларига кўра пластик карталар магнит чизиқли, аралаш ва Смартсарол («ақлли» карта) микрочизмали бўлиши мумкин. Ўзбекистонда пластик карталар: сўмли ва чет эл валютасида: (ВИЗА, Мастеркард, Американ экспресс). Пластик карталар бўйича ҳисоб-китоблар тузилишининг субъектлари:

- карталар ишлаб чиқарувчиси;
- карта эгаси;
- эмитент;
- савдогар;
- эквайер;
- тизим субъектларни ташкилий, ҳуқуқий, технологик ва координацион ҳамжиҳатлигини таъминловчи ташкилотлар.

Қуйида банк пластик карталарининг ишлаш чизмасини кўриб чиқамиз.

11-расм. Банк пластик карталарининг ишлаш чизмаси³¹.

Банк пластик карталарининг ишлаш чизмасига изоҳ берамиз.

1. Такдим этилиш шартномаси ёки пластик картасига хизмат кўрсатиш.
2. Карта ҳисобидаги маблағни депонентлаш.
3. Мижозга карта бериш.
4. Харидлар амалга ошириш.
5. Савдо-сервис ташкилоти ҳисобига пул кўчириш.

ВИЗА пластик картаси бўйича қўйидаги операциялар амалга оширилиши мумкин:

- банклардан пул олиш;
- товар ва хизматларни;
- банкоматлардан пул олиш;

Карточкаларни авторизация маркази оқрали:

- чеклар ва электрон ахборот;
- дебет операциялар;
- кредит операциялар;
- депозит ҳисоби бўйича праводастурли комплекслар;
- кредит карта бўйича праводастурли комплекс;
- тезкор ҳисоблар;
- автоматлашган ўтказмалар;
- карта ҳисоби бўйича далолат.

Карточка бўйича нақд пул олиш кетма-кетлиги қўйидагичадир:

³¹ Муаллиф ишланмаси.

1. Карта эгаси банк ходимиға картани тақдим этади ва керакли суммани айтади.

2. Банк ходими карта ташқи кўриниши, номери борлигини, карточка ҳақиқийлик даври, омонатчи фамилияси, имзонинг мавжудлигини ва карта эгасининг хужжатларини текширади.

3. Авторизация қилинади:

- терминал ёрдамида 30 сек. 1 мин. гача
- Телекс ёрдамида 3 минутгача.

4. Махсус чек тўлдирилиб, имзо қўйиш учун эгасига берилади.

5. Сўралган сумма ва чек нусхаси берилади.

6. Нақд бериладиган сумманинг минимумини эмитент банк томонидан белгиланади.

Банкларда нақд пул олиш тартиби:

➤ карта банкоматга киритилади сўнгра карта эгаси банкомат менюсидан керак бўлган операцияни танлайди;

➤ клавиатурада пароль терилади (ПИН - персонал идентификатор номери) у карточка олганда эгаси томонидан аниқланади;

➤ агар ПИН тўғри терилган бўлса, мониторда керакли суммани киритиш сўрови чиқади. Сонлар клавиатура орқали киритилади ва карта тўлов қобилияти текширилади.

➤ рухсат олингач, эгасига керакли миқдорда пул ва чек берилади.

«Банк - эгаси» ўзаро тўлов ташкил этиш тартиби:

- банк карточка эгаси ҳисобидан карточка бўйича сарфлаган маблағни ёки чек билан тасдиқланган транскрипция бўйича олади;

- банк карточка эгаси банкоматдан олган маблағни ҳисобидан олади;

- карточка эгаси ҳисобидан трансакцияларни бир неча кун ичида олади ва ҳисобварағида акс эттирилади;

- агар эгаси товар ва хизматлар учун чет элда пул тўласа, хар бир трансакция АҚШ долларида акс эттирилади;
- Банк хизмати учун йиллик тўловни ундиради;
- Агар хизмат кўрсатувчи ташкилот чекни қайтарса, банк ундан ёзма кўрсатмаларни олгандан сўнг, эгаси ҳисобини кредитлайди. Харажатлар учун банк масъулиятни ўз бўйнига олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ–3945-сон “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан маҳаллий ва халқаро банк карталари бўйича ҳисоб-китобларда иштирок этувчи банклар ўртасида ахборот ва технологик алоқа ўрнатишга кўмаклашувчи Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ахборотлаштириш Бош маркази таркибида Миллий банклараро процессинг марказини ташкил этиш вазифаси белгиланган.

Миллий банклараро процессинг марказининг муваффақиятли ишга туширилиши банк карталарига асосланган тўлов хизматларини кўрсатувчи чакана тўлов тизимлари ўртасида рақобат муҳитининг пайдо бўлишига, тўлов хизматларидан фойдаланувчилар учун хизматдан фойдаланганлик учун тўланадиган комиссия ҳақ арзонлашишига, илғор технологияларни қўллаган ҳолда масофавий нақд пулсиз ҳисоб-китоблар кўламини оширишга, банк карталарига асосланган чакана тўлов тизимлари сонининг ортиши билан мамлакат тўлов тизимида рўй бериши мумкин бўлган рискларни камайтиришга хизмат қилади.

5-жадвал

Пластик карточкани жорий қилишнинг устунликлари³².

³² Муаллиф ишланмаси

t/p	Пластик карточкадан фойдаланишнинг афзалликлари
	Карточка эгаси учун
1.	Ҳамёнда катта миқдорда пул олиб юриш эҳтиёжи йўқолади
2.	Банкларнинг кредит бериши автоматлаштирилади
3.	Узоқ муддатли истеъмол товарларининг 80% кредитга берилиши
4.	Кредит чизиғи очилганлиги туфайли харидор банкка мурожат қилмайди
5.	7-8 кун давомида фойдаланиш имконияти, фоизсиз кредитдан фойдаланиш имконияти
6.	Имтиёзли муддатдан ташқари қарзни тўлаш ҳуқуқи
7.	Ишлаб чиқариш ҳақида тўлиқ ахборот билан таъминлаш
8.	Товар сотиб олишда ва меҳмонхона, авиачипта сотиб олишда имтиёз
	Сотувчи учун
1.	Сотувни кенгайтириш ва янги харидорларни жалб қилиш
2.	Ўз маблағини қўлламай ва махсус тизим юритмасдан кредит тақдим этиш имконияти
3.	Банк чекларини ва банкоматларнинг ўрнини пластик карточка босгани туфайли хавфнинг камайиши
	Банклар учун
1.	Истеъмол кредитларини кўпайтириш
2.	Банк фаолиятини бошқа районларга тарқатиш
3.	Карточка эгасига пластик карточка орқали янги замонавий банк хизматларини кўрсатиш
4.	Комиссион мукофот ва фоизли тушум шаклида қўшимча даромад олиш
5.	Тўлов, ҳисоб-китобни тезлаштириш ҳамда қўшимча кредит ресурслар олиш

Пластик карточкаларни кенг муомалага жорий этилиши қуйидаги муаммоларнинг олдини олиш имкониятини беради:

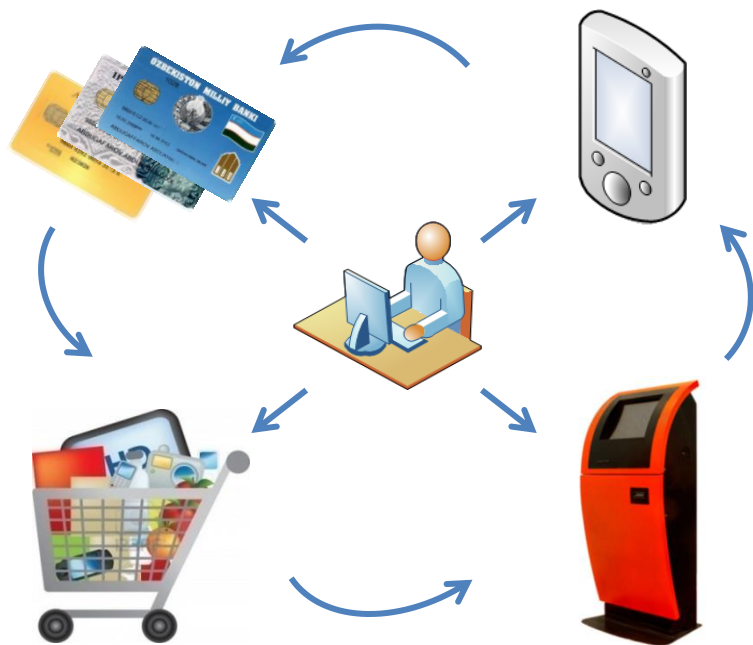
- ❖ аҳолининг ойлик маош ва бошқа тўловлар бўйича нақд пулга бўлган талабини бирмунча камайтириш;

- ❖ чакана савдо соҳасида ҳисоб тизимини такомиллаштириш, унинг софлигини ва тўлиқ солиққа тортилишини таъминлаш;

- ❖ муомала харажатларини қисқартириш;

- ❖ қоғоз ва танга пулларини эмиссия қилиш, уларнинг ҳисобини юритиш ва қайта ишлаш билан боғлиқ харажатларни камайитиришнинг қисқариши пировард натижада эса инфляция ўсиш суръатларининг камайишини таъминлаш;

❖накд пул билан накд бўлмаган пул ўртасидаги тафовутга барҳам бериш.

12-расм. Чакана тўлов тизимида пластик карталари билан ҳисоб-китоблар³³.

Банк пластик карталарилари бўйича ҳисоб-китоблар чакана тўлов тизимига кириб, улар электрон тўловлар тизими орқали умумий асосда амалга оширилади. Амалиёт куни давомида ўзаро мажбуриятларни якуний ҳисоб-китоби ва якуний ҳисоб-китоблар суммасини банкларнинг вакиллик ҳисобварақлари орқали ҳисобга ўтказиш асосида ҳисоб-китоб иштирокчилари томонидан ташкил қилинган процессинг маркази орқали ҳисоб-китоблар амалга оширилади.

Амалга оширилган операциялар бўйича умумий ҳисоб-китоблар электрон тўловлар тизими орқали қуйидагича амалга оширилади:

а) банк-эмитент томонидан авторизация қилинмаган ҳолда амалга оширилган ҳисоб-китобларда банк томонидан хизмат кўрсатилаётган ташкилотдан олинган электрон ҳужжатлар асосида банк-эквайер унинг ҳисобварағига тегишли маблағларни ўтказди, бунда автоматик равишда дебет электрон мемориал ордер

³³ Муаллиф ишланмаси.

шаклланади ва электрон тўловлар тизими орқали банк-эмитентга юборилади. Мижознинг банк пластик карталари ҳисобварағидаги маблағлар банк-эмитент томонидан дебет электрон мемориал ордер асосида дастурий равишда ҳисобдан чиқарилади. Дебет электрон мемориал ордер рўйхат кўринишида чоп этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади.

б) банк-эмитент томонидан авторизация қилинган ҳолда амалга оширилган ҳисоб-китобларда, биринчидан, банк томонидан хизмат кўрсатилаётган ташкилотдан олинган электрон ҳужжатлар асосида банк-эквайерда автоматик равишда электрон хабарнома шаклланади ҳамда ўтказмаларни авторизация қилиш ва амалга ошириш учун электрон тўловлар тизими орқали банк-эмитентга юборилади. Иккинчидан, банк-эмитент электрон хабарнома асосида транзаксияни авторизация қилиб, маблағларни электрон тўловлар тизими орқали тегишли ташкилотлар ҳисобварағига ўтказиш учун банк-эквайерга юборади ҳамда маблағларни банк пластик карталари ҳисобварағидан ҳисобдан чиқариш учун электрон мемориал ордерни дастурий равишда шакллантиради, учинчидан, маблағлар банк-эквайер томонидан банк-эмитентдан олинган электрон мемориал ордер асосида тегишли ташкилотларнинг ҳисобварағига ўтказилади ва мемориал ордер рўйхат кўринишида чоп этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикилади.

Пластик карточкада, уни шахс номига бириктиришда идентификация белгилари, яъни карта рақами, серияси, банк-эмитентнинг коди, ҳисобварақ рақами ва карточка эгасининг фамилияси, исми, отасининг исми, карточканинг амал қилиш муддати каби реквизитлар ёзилган бўлиши шарт.

Электрон ҳужжатлар банк-эквайер, яъни савдо ёки хизмат кўрсатиш корхоналарига хизмат кўрсатувчи банкига, банк эмитентга ёки клиринг марказига, шартномада келишилган даврийликда жўнатилади. Битта банк бўлимлари ўртасида карточкалар бўйича ҳисоб-китоблар қилиш технологияси Бош банк

томонидан ўз имкониятлари ва фойдаланадиган карточкалар турларидан келиб чиққан ҳолда мустақил белгиланади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, юридик шахслар ҳам пластик карточкалардан фойдаланишлари мумкин, уларга корпоратив банк картаси берилади.

Контрагентнинг ҳисобварағидан маблағларни нақд пулсиз ўтказиш тўғрисидаги тўлов топшириқномаси асосида ДУЕТ дастури операционисти АИЖда сўмдаги махсус карт ҳисобварағи юзасидан пул ўтказишни амалга оширади. Бунинг учун ДУЕТ дастурида контрагент учун махсус транзит ҳисоб рақами очилиб, тегишли бухгалтерия ўтказмалари амалга оширилади. Операцион кун охирида шу операцион кун мобайнида пластик картлар бўйича нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг автоматлаштирилган тизимида пул маблағларини ўтказиш юзасидан амалга оширилган барча операциялар тўлов ҳужжатлари сифатида автоматлаштирилган банк тизимига узатилади.

ДУЕТ тизимида ҳисоб-китобларнинг ўтиши офф-ине тизимида амалга оширилиб, банк ўтказмаларини ўтказиш тўловни амалга ошириш билан бир вақтда рўй бермайди. Шунинг учун, пластик карточка эмитенти бўлган тижорат банки ўз пластик карточкалари амалга оширилган операциялар бўйича тўловларни кафолатлайди. Бу тизимда ишлайдиган пластик карточкаларда ҳисобрақамда қанча пул қолганлиги, охирги ўтказилган тўловлар тўғрисида маълумотлар сақланади. “Узкард” тизимида ҳисоб-рақамдан пулни фақат пластик карточка ёрдамида чиқариш мумкин.

Бугунги кунда жадаллик билан EMV (Европей + МастерКард + ВИЗА) платформасида ишлайдиган Онлайн пластик карточкалар амалга татбиқ қилиняпти. Ушбу тизим ДУЕТ тизимидан бир қанча хусусиятлари билан фарқ қилади. Жумладан, ушбу тизимдаги пластик карточкалар Онлайн режимида ишлайди. Онлайн пластик карточкаларига пул маблағлари ДУЕТ тизимида бўлгани каби загрузка қилинмайди. Ҳар сафар тўлов амалга оширилаётганда,

тўлов терминали банк билан боғланади. Бунда терминал алоқа каналлари орқали пластик карточка ҳисобрақами билан боғланади ва пул маблағлари етарли бўлсагина, тўлов амалга оширилади ҳамда электрон транзакция банкда (ДУЕТ тизимида эса терминалга ўрнатилган савдо картасида) шаклланади.

Кун давомида шу тариқа йиғилган транзакциялар жамланади ва иш куни охирида Ягона умумреспублика процессинг марказига жўнатилади. Ўз навбатида, Ягона умумреспублика процессинг маркази ушбу маълумотларни қайта ишлайди. Бунда барча банклар орасида ўзаро ҳисоб-китоблар амалга оширилади ва дебетли ҳамда кредитли мемориал ордерлар шакллантирилади. Дебетли электрон мемориал ордер пластик карточкага хизмат кўрсатадиган эмитент банкка, кредитли мемориал ордерлар эса савдо ташкилотига хизмат кўрсатадиган эквайер банкка жўнатилади. Ушбу қабул қилинган маълумотлар асосида банк дастури автоматик тарзда акцепсиз проводкаларни амалга оширади.

Демак, Онлайн карталарда ҳисобрақамдаги маблағлар ҳақида ҳеч қандай маълумот бўлмайди. Бунда карта ҳисобрақамдан пул ечиш учун маҳсус “калит” вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳам бир ҳисобрақамга бир нечта Онлайн карта бириктириб қўйиш ва ундан бир неча киши фойдаланиши мумкин.

2.7. Ўзбекистонда пластик карталар билан ҳисоб-китобларни такомиллаштириш.

Ўзбекстон Республикаси ҳукумати ҳамда Ўзбекстон Республикаси Марказий Банки томонидан пластик карталар орқали ҳисоб-китобларни ривожлантиришга оид чора-тадбирлар ишлаб чиқилади ва мукаммаллаштириб борилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 мартдаги «Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш, масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонининг 3 ва 4-банди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 августдаги «Пул маблағларининг банкдан

ташқари муомаласини янада қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорининг 9-10-бандлари айнан пластик карточкалари билан бўладиган операцияларни амалга ошириш, улар орқали иш ҳақи берилиши, терминаллар тармоғини кенгайтиришга қаратилгандир.

Ана шу ҳужжатларга асосан республикамизда банкдан ташқари пул айланмасини қисқартириш ҳамда пластик-карталардан фойдаланишга асосланган электрон тўлов тизими тез суръатлар билан ривожланмоқда.

Корпоратив банк карточкаларини янада ривожлантиришда ва мижозлар учун қулайликлар яратиш мақсадида Марказий банк бошқаруви томонидан 2005 йил 12 мартда «Юридик шахслар томонидан миллий валютадаги корпоратив банк карталаридан фойдаланиш тартиби тўғрисида»ги Низоми тасдиқланди.

Пластик карточка тўлов воситасининг афзалликларига келсак, мижоз учун ўзининг ихчамлиги, яъни ҳамёнда кўп миқдорда нақд пул маблағларини олиб юриш заруратини туғдирмаслиги, шунингдек, мижознинг пул маблағлари банкдаги ҳисобрақамида сақланиб, пластик карта эса фақатгина маълумот ташувчи восита сифатида ишлатилганлиги сабабли, йўқотиб қўйилган тақдирда ҳам мижознинг ҳисобрақамидаги пул маблағларига ҳеч қандай зиён етмаслиги, яъни хавфсизлиги билан қулайдир. Бундан ташқари пластик карточкадаги пул қолдиғига банк томонидан ҳар ой фоиз тўлаб борилиши пластик карточкада сақланаётган пул бир вақтнинг ўзида карточка эгаси даромади ошишини ҳам таъминлайди.

2004-2005 йилларга келиб, республикамизнинг кўпгина тижорат банкларида пластик карточкадан фойдаланиш тизими жорий этилди. Пластик карточкалар тизимини янада ривожлантириш, мавжуд камчиликларга барҳам бериш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрда "Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоб қилиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида" 445-сонли қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорнинг асосий мақсади пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизимини янада ривожлантириш, улардан чакана савдода, коммунал хизматларга ва хизматларнинг бошқа турларига ҳақ тўлашда фойдаланиш, шунингдек, пул маблағларининг банкдан ташқари айланишини қисқартиришдир. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Ўзбекистон банклари уюшмаси ва республика тижорат банклари билан биргаликда ишлаб чиқилган тижорат банклари томонидан пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб қилиш тармоқларини кенгайтиришнинг прогноз жадвали қабул қилиниб, унга асосан тўловларни пластик карточкалар билан қабул қилувчи терминаллар сонини ошириш кўзда тутилган. Шунингдек, пластик карточкалар эгаларига қайси банк томонидан чиқарилиб, хизмат кўрсатилишидан қатъий назар, барча савдо шохобчаларида банк операцияларини ягона режимда амалга ошириш имконини берувчи ягона умумреспублика процессинг маркази 2005 йилда ташкил этилган.

Бундан ташқари барча чакана савдо ва хизматлар соҳаси объектларини ва аҳолидан нақд пул қабул қилиш пунктлари, яъни авиация ва темир йўллар патталарини сотиш кассалари, уй-жой коммунал хизматлар кўрсатувчи корхоналар ҳузурида очилган аҳолидан тўловларни қабул қилиш шохобчалари, телефон, шу жумладан, уяли алоқа телефонлари хизматлари учун тўловларни қабул қилиш шохобчалари, аҳолидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни қабул қилиш пунктлари, автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари, савдо зали майдони 150 квадрат метрдан ортиқ бўлган турғун савдо шохобчалари, ресторанлар, меҳмонхоналар, иш ҳақини тўлашда пластик карточкалардан фойдаланувчи корхоналар ва муассасалардаги умумий овқатланиш объектлари, алоқа бўлимлари тўловларни пластик карточкалар билан қабул қилиш бўйича терминаллар билан Тошкент шаҳрида 2005 йил 1 январгача вилоят марказлари ва вилоятга бўйсунувчи шаҳарларда 2005 йил 1 июлгача таъминлаш кўзда тутилган эди.

Шуни таъкидлаш жоизки, илгари юридик шахслар майда улгуржи савдо сифатида савдо корхонаси умумий товар айланмасининг 10 фоизи миқдорида белгиланган (Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407-сонли қарорига мувофиқ) маҳсулот сотиб олиш ёки хизмат туридан фойдаланиши мумкинлиги ҳақида чеклов мавжуд эди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 445-қарорининг 5-бандига асосан мазкур чеклов бекор қилинди, яъни чакана савдо корхоналарига юридик шахсларга корпоратив пластик карточкалари ёрдамида товарларни ҳеч қандай чекловсиз сотишга рухсат берилди.

Шунингдек, пластик карточкалар эмитентлари бўлган тижорат банклари барча филиаллар, мини-банклар ва жамғарма кассаларида тўловларни пластик карточкалар билан қабул қилиш бўйича терминаллар ўрнатилган. Шу ўринда айланма маблағлар етишмовчилигига дуч келаётган чакана савдо ва хизматлар соҳаси ташкилотларининг тўловларни пластик карточкалар билан қабул қилиш бўйича терминаллар сотиб олиш учун ўз миқдорларининг сўровлари бўйича имтиёзли кредитларни Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизи ставкаси бўйича ажратилган. Тижорат банклари ва ягона умумреспублика процессинг марказининг қарорида кўрсатиб ўтилган ишларни амалга ошириш учун, яъни пластик карточка тизимини такомиллаштириш мақсадида сотиб олинadиган банкоматлар, терминаллар, пластик карточкалар бўйича тўловларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган бошқа асбоб-ускуналар, дастурий таъминотлар маълум сарф-харажатлари оlinиб, қарорга асосан қуйидаги имтиёзлар белгилаб қўйилган.

Биринчидан, тижорат банклари ва ягона умумреспублика процессинг маркази 2005 йил 1 январдан бошлаб 3 йил муддатга мулк солиғидан озод этилди; иккинчидан, микропроцессорли пластик карталар, унга сарфланадиган материаллар, график ва электрон шахслаштириш қурилмалари, терминаллар,

банкоматлар ва пластик карточкалар бўйича тўловларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган бошқа асбоб-ускуналарни импорт қилишда 2007 йил 1 январгача божхона тўловларидан (божхона расмийлаштириш йиғимларидан ташқари) озод этилди.

Кўриниб турибдики, солиқ ва божхона йиғимлари бўйича берилган имтиёзлар тижорат банклари учун янада кўпроқ техника ва асбоб-ускуналар сотиб олиш имкониятини беради ва ўз навбатида, терминал тармоғининг узлуксиз ишлашини ва пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда ўз мижозларига кўрсатиладиган хизматлар турларини кенгайтириш имкониятини беради.

Республикамизда пластик карточкалар тизимини такомиллаштириш ҳамда ривожлантириш, пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар ҳажмини янада кўпайтириш борасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китобни ривожлантиришни рағбатлантириш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2010 йилнинг 19 апрелидаги ПҚ-1325 сонли қарорлари муҳим ўрин тутди.

Бу Қарорда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, шаҳар, туман ҳокимликлари, манфаатдор давлат ҳамда хўжалик бошқаруви идоралари, тижорат банклари билан ҳамкорликда белгилаб берилган рўйхатга асосан рўйхатга киритилган чакана савдо ва аҳолига хизмат кўрсатиш объектларини банк пластик карточкаларидан тўловларни қабул қилиш бўйича ҳисоб-китобларни ҳисоб-китоб терминаллари билан жиҳозлаш чора-тадбирларини кўришлари лозимлиги белгиланди.

Илгари асосан авиация ва темир йўл чипталарини сотиш кассалари, автовокзаллар ва автостанциялар кассалари, автомобилларга ёнилғи қуйиш шаҳобчалари, меҳмонхоналар ва эгалланган майдон ҳажмига қараб дорихоналар, умумий овқатланиш объектлари, савдо шаҳобчаларида пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича махсус жиҳозлар, яъни

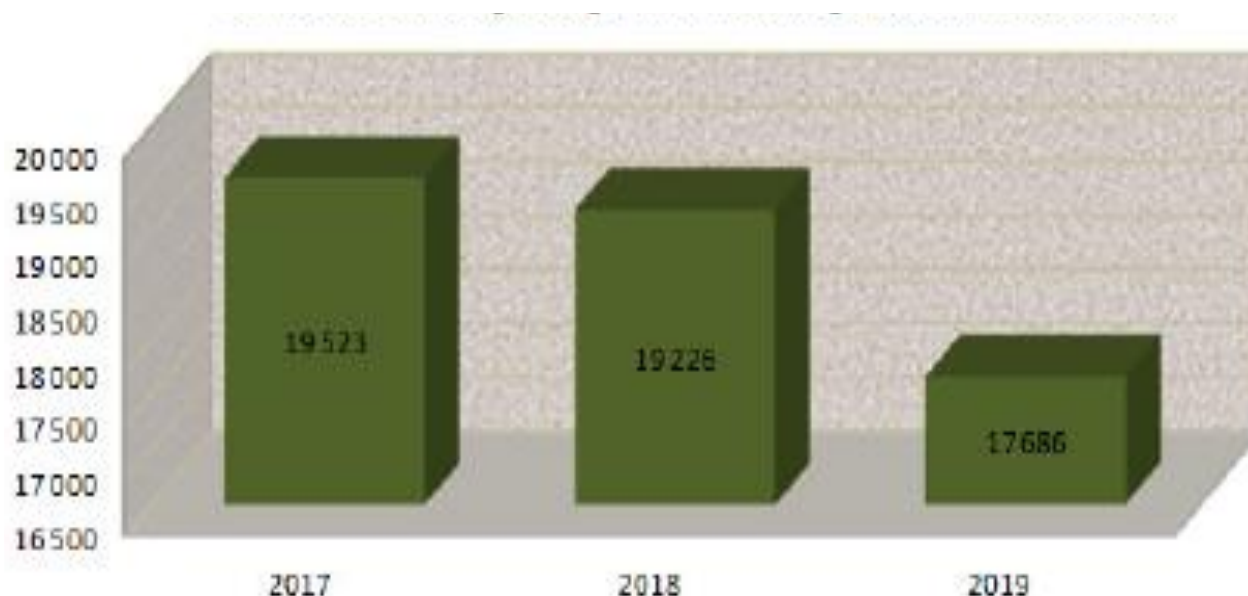
ҳисоб-китоб терминаллари ва банкоматлар ўрнатиладиган. ПҚ-1325 сонли қарорига асосан эса юқорида санаб ўтилган барча объектлар билан бир қаторда махсус жиҳозлар билан рўйхатда келтирилган барча субъектлар терминаллари ва банкоматлар билан жиҳозланиши шарт қилиб белгиланди.

Аҳоли билан пул ҳисоб-китобларни амалга оширадиган, банк пластик карточкаларидан тўловлар қабул қилиш ҳисоб-китоб терминаллари билан жиҳозланиши шарт бўлган чакана савдо ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаси объектларининг рўйхати ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 19 апрелдаги ПҚ-1325-сонли қарорининг иловасида белгилаб берилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида пластик карточкалар бўйича тўловларни амалга оширишда фойдаланиладиган пластик карточкалар, тўлов терминаллари, дастурий таъминот, банкоматлар, ўз-ўзи хизмат кўрсатиш ахборот киосклари ва бошқа ускуналар импорт қилиш ва улардан фойдаланишда божхона ва солиқ имтиёзларининг амал қилиш муддати 2012 йилнинг 1 январигача узайтирилди. Бу имтиёзлар эса, ўз навбатида, республикада пластик карточкалар, тўлов терминаллари, дастурий таъминот, банкоматлар, ўз-ўзи хизмат кўрсатиш ахборот киосклари ва бошқа ускуналарнинг етишмаслик муаммоларини бартараф этилишига шароит яратди. Шу билан бирга республикада пластик карталар тизимининг янада ривожланишига олиб келди.

2018 йил давомида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини янада кенгайтириш, савдо ва пуллик хизмат кўрсатиш объектларини тўлов терминаллари билан жиҳозлаш, пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисобкитоблар тизимини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳамда банк пластик карточкалари билан ҳисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланувчиларга янада қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида республика

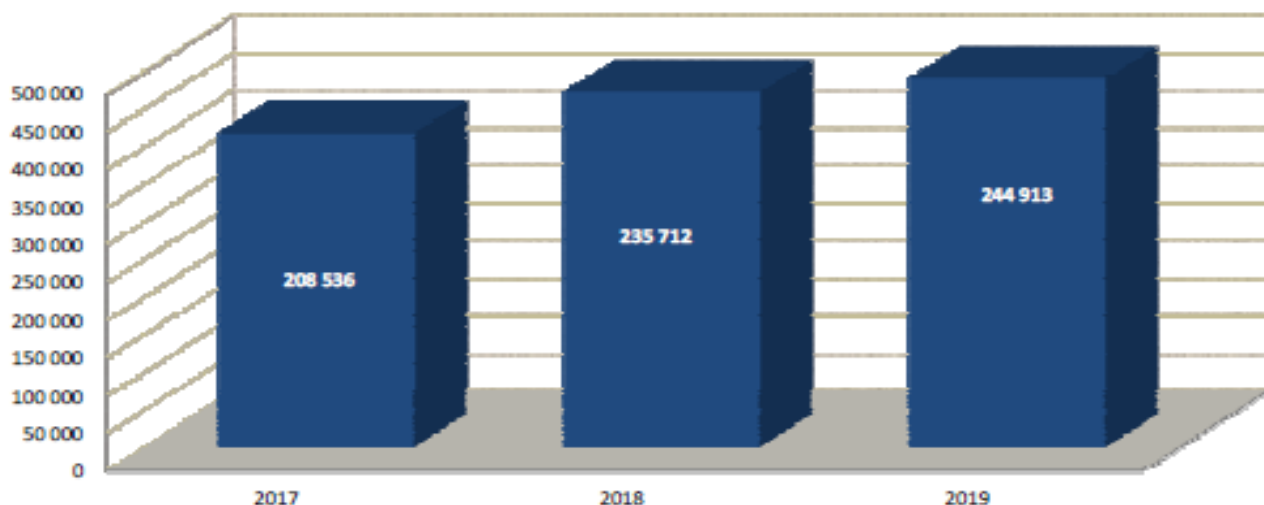
банклари томонидан банк пластик карталари ёрдамида нақд пулсиз ҳисобкитоблар тизимини кенгайтириш ишлари давом эттирилди.

13-расм. Ўзбекистон Республикасида муомалага чиқарилган банк пластик карталари сони, мингта³⁴.

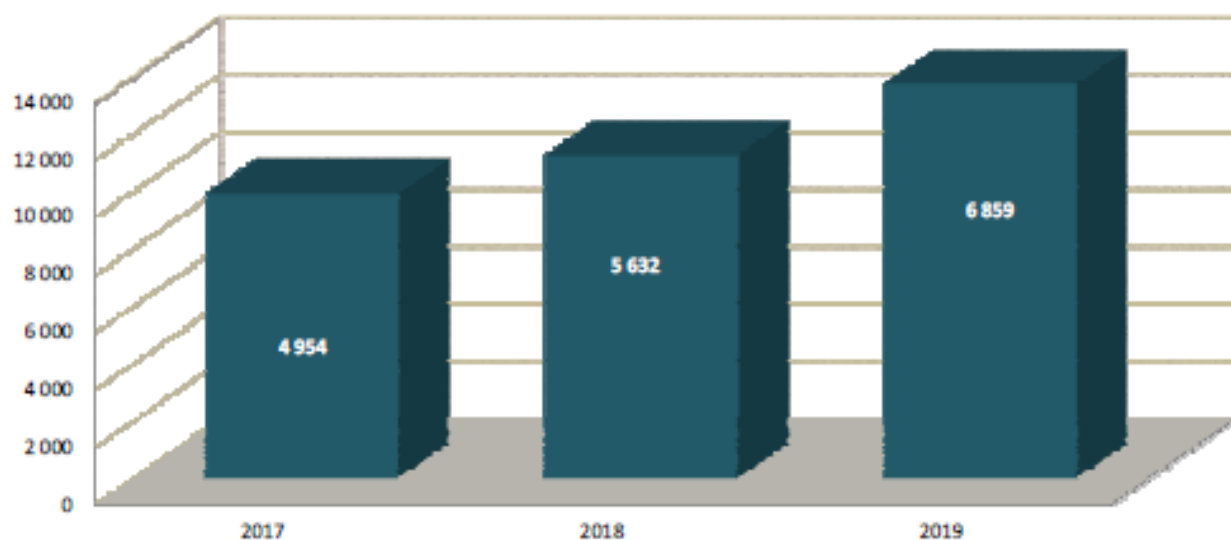
13-расмдан кўриниб турибдики, 2019 йил 1 январь ҳолатига 17686 минг та банк пластик карталари муомалада бўлиб, 2018 йил мобайнида ДУЭТ тизими банк пластик карталари билан боғлиқ лойиҳаларнинг тугатилганлиги муносабати билан умумий сони қисқарган.

³⁴ Ўзбекистон Республикаси марказий банки маълумотлари. 2019 йил.

14-расм. Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган терминаллар сони³⁵.

14-15-расмлар маълумотларига кўра тўлов терминаллари сони 2018 йил 1 январь ҳолатига 235 712 тани ташкил этган бўлса, 2018 йил мобайнида 3,9 фоизга ортиб 2019 йилнинг 1 январь ҳолатига 244 913 тани, шунингдек банкомат ва инфокиосклар сони эса 2018 йил 1 январь ҳолатига 5 632 тани ташкил этган бўлса, 2018 йил мобайнида қарийб 21,8 фоизга ортиб 2019 йилнинг 1 январь ҳолатига 6 859 тани ташкил этган.

15-расм. Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган банкомат ва инфокиоскалар сони³⁶.

³⁵ Ўзбекистон Республикаси марказий банки маълумотлари. 2019 йил.

Пластик карточкаларни муомалага киритилиши пулнинг банкдан ташқари айланмасини камайтиради, пулнинг айланиш тезлигини оширади, пул массасига хизмат кўрсатиш харажатларини камайтириш, аҳолининг бўш пул маблағларини банк омонатларига жалб этиш, аҳолини банкларга бўлган ишончининг ошишини такомиллаштиришга олиб келади.

Тўлов тизими брендини яратиш мақсадида Марказий банк томонидан янги ташкил этилаётган тўлов тизими учун ном танлашга конкурс эълон қилинди. Аҳоли ўртасида ўтказилган овоз бериш натижалари бўйича “Нумо” варианты 45,3 фоиз билан биринчи ўринни эгаллади.

Қайд этиш жоизки, ҳозирги кунда “Нумо” тўлов тизими учун муҳандислик инфратузилмаларини яратиш ва банк карталари, терминал қурилмалари, банкоматлар харид қилиш бўйича ишлар ҳам параллел равишда амалга оширилмоқда.

Мазкур тўлов тизимини 2019 йил мобайнида тўлақонли фаолият юритишини таъминлаш режалаштирилмоқда.

Шу билан бирга, етакчи хорижий тўлов тизимлари (Mastercard, Visa, UnionPay ва бошқалар) билан интеграциялашган замонавий чакана тўлов тизимларининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини яратиш ва уларнинг фаолият юритиш механизмларини белгилаш мақсадида Марказий банкнинг 1344-сонли “Тижорат банклари томонидан банк карталарини чиқариш ва уларни Ўзбекистон Республикасида муомалада бўлиши тартиби тўғрисида”ги низомига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиб, 2018 йилнинг 16 июнида Марказий банк Бошқаруви қарори билан тасдиқланди ва 23 июлда Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилди.

Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ–3945-сонли “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш

³⁶ Ўзбекистон Республикаси марказий банки маълумотлари. 2019 йил.

чоратадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ Марказий банкка Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги қонуни лойиҳасини ишлаб чиқиш борасида вазифа юклатилган.

Тўловларни узилишларсиз ўтказилишини таъминлаш, инновацион маҳсулотларни қўлланилиши, банк хизматларининг оммабоплигини ошириш мақсадида тўлов тизимларини яратиш ва фаолият юритиши, тўлов тизимларининг ягона ахборот муҳитини шакллантириш, уларни назорат қилиш ва кузатиб бориш, тўлов хизматларини кўрсатиш, нақдсиз тўловларни ва пул ўтказмаларини амалга ошириш, жумладан электрон пулларни ўтказиш соҳаларидаги муносабатларни тартибга солиш зарурияти вужудга келди.

Хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини, шунингдек халқаро норма ва қоидаларни чуқур ўрганиш асосида Марказий банк томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги қонуни лойиҳаси ишлаб чиқилди ҳамда мазкур лойиҳа тадбиркорлик субъектлари ва аҳоли томонидан муҳокама қилиниши учун Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари муҳокамаси порталига жойлаштирилди.

Ҳозирги кунда Қонун лойиҳаси мутасадди вазирлик ва идоралар билан келишилган бўлиб, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари томонидан ўрнатилган тартибда кўриб чиқилиши учун Вазирлар Маҳкамаси билан келишиш жараёнида эканлигини қайд этиш жоиздир. Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниши қуйидагиларни таъминлайди:

- ✚ биринчидан, тўловлар ва тўлов тизимлари соҳасида ягона ахборот ва ҳуқуқий муҳитини яратиш;

- ✚ иккинчидан, Марказий банк томонидан тўлов хизматлари бозорини, тўлов тизимларининг ишлашини, тўлов тизимларининг операторлари ва тўлов хизматларини кўрсатувчиларнинг фаолиятини самарали тартибга солиш;

✚ учинчидан, тўлов хизматларининг оммабоплиги ва шаффофлигини, жумладан қишлоқ жойларда ва узоқ ҳудудларда ошириш;

✚ тўртинчидан, электрон пуллар соҳасидаги муносабатларни ва электрон пуллар тизими иштирокчиларининг фаолиятини тартибга солиш.

Булар ҳозирги даврда мамлакатимизда инновацион технологиялардан фойдаланувчилар билан бир қаторда банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари (банк-мижоз, интернет банкинг, мобил-банкнинг, SMS-банкнинг)дан фойдаланувчилар сони ҳам ортиб бориши билан боғлиқ ишларни давлат томонидан тўлиқ қўллаб-қувватланаётганидан дарак бермоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, савдо ташкилотларидаги савдо корхоналари паралел равишда локал ва халқаро карточкаларга хизмат кўрсатди.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойиллари, товар операциялари, нотовар операциялари, тўловлар, тўлов усули, тўловлар кетма-кетлиги, ҳисобварақ турлари, тўлов ҳужжатлари, ҳисоб-китоб шакллари, тўлов манбаи, тўлов муддати, аванс тўлови, олдиндан тўлов, акцептли ва акцептсиз тўловлар, аккредитив, инкасса топшириқномаси, тўлов талабномаси, тўлов топшириқномаси, талаб қилингунча сақланадиган депозит, реестр, 1-картотека, 2-картотека, дебет карточка, кредит карточка, нотўловлар муаммоси, дебеторлик қарзлари, кредиторлик қарзлари, тўлов муддати ўтган ҳужжатлар, пластик карточкалар.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг мазмуни ва аҳамияти нимадан иборат?
2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳажмининг кўпайиши қандай омиллар билан белгиланади?

3. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойилларига изох беринг.
4. Нима учун хўжалик юритувчи субъектлар ўз пул маблағларини банкда сақлашлари шарт?
5. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қайси меъёрий ҳужжат асосида амалга оширилади?
6. “Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тўғрисида”ги Низомнинг мазмунини сўзлаб беринг.
7. Нима учун нақд пулсиз ҳисоб-китобларни тартибга солувчи меъёрий ҳужжат бир неча марта қайта ишланган?
8. “Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тўғрисида”ги 2002 йил 12-январда тасдиқланган Низом янги 2465-сонли Низомдан нимаси билан фарқ қилади?
9. Тўлов топшириқномаси бўйича ҳисоб-китобларнинг мазмуни ва аҳамияти нимадан иборат?
10. Тўлов топшириқномаси бўйича ҳисоб-китобларнинг афзаллик ва камчиликлари нимадан иборат?
11. Акцептнинг мазмуни ва турларининг тавсифини келтиринг?
12. Тўлов талабномаси бўйича ҳисоб-китобларнинг афзаллик ва камчиликларини санаб ўтинг?
- 13.1 ва 2–картотекаларнинг мазмуни нимадан иборат?
- 14.1 ва 2–картотекаларнинг бир-биридан фарқини тушунтиринг.
15. Аккредитив бўйича ҳисоб-китобларнинг мазмуни, камчилик ва авзалликлари нималардан иборат?
16. Инкасса топшириғи ким томонидан ва қандай ҳолларда банкка тақдим этилади?
17. Инкасса топшириғи бўйича ҳисоб-китобларнинг хусусиятини тушунтиринг?

18. Пластик карточкаларнинг мазмуни, турлари ва уларнинг миллий тўлов тизимида тутган ўрни ҳақида гапириб беринг.

19.Тижорат банкларида пластик краточкалар орқали операциялар қандай тартибда амалга оширилади?

20. Дебетор ҳамда кредитор қарздорликлар ва уларни келтириб чиқарувчи сабаблар нималардан иборат?

21. Дебетор ҳамда кредитор қарздорликларни қисқартириш йўллари кўрсатиб беринг.

22. Пластик карточкаларнинг қўлланилиши бўйича қандай муаммолар мавжуд ва уларнинг ечими ҳақида сўзлаб беринг.

23. Пластик карточкалар бўйича операцияларни такомиллаштириш бўйича қандай ишлар амалга оширилмоқда?

Тест саволлари:

1.“Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида”ги

Низом талаблари қуйидагилар учун татбиқ қилинади:

А) республикадаги барча резидент ва норезидентларга;

В) фақат резидентларга;

С) фақат нонорезидентларга;

Д) жисмоний шахсларга;

2. Аккредитивнинг қандай турлари бор?

А) қопланган (депонетланган) ва қопланмаган (кафолатланган);

В) акцептсиз ва акцептли;

С) бир ёқлама;

Д) резерв аккредитиви.

3. Аккредитивнинг қайси турида банк-эмитент аккредитив ҳисобварағини очиш вақтида мижознинг, яъни тўловчининг, ўз маблағлари

ёки унга берилган кредитни эмитент банкнинг мажбуриятлари амал қилиб турадиган бутун муддатга ижрочи банк ихтиёрига ўтказиши шарт?

- А) қопланмаган аккредитивда;
- В) чакириб олинadиган қопланмаган аккредитивда;
- С) қопланган аккредитивда;
- Д) резерв аккредитивида;

4. Акцептли тўлов талабномаси қайси ҳолларда банк томонидан ижросиз орқага қайтариб юборилади?

А) миждоз тўловдан бош тортганлигини ёзма равишда билдирганди ёки миждоз 10 банк иш куни давомида банкка келмаганда;

- В) ҳужжат тўланганда;
- С) миждоз келганда;
- Д) 3 кундан сўнг;

5. Тижорат банкларининг ҳисоб-китоб чеклари бу:

А) пул ҳужжатининг тури;

В) чек берувчининг ҳисобварағидан чек қабул қилувчининг ҳисобварағига маълум миқдордаги пул маблағини ўтказиб бериш тўғрисидаги банка берган топшириғи;

- С) нақд пул олишда ишлатиладиган ҳужжат;
- Д) махсулот сотувчининг талаби.

6. Юридик шахсларнинг корпоротив пластик карточкалари орқали қайси тўловларни амалга ошириш тақиқланади?

- А) Ишчи ва хизматчиларнинг ойлик маошларини бериш;
- В) ишчи ва хизматчиларнинг хизмат сафари харажатларини тўлаш;
- С) банк кассасидан нақд пул олиш;
- Д) А ва В жавоб тўғри.

7. Банклар акцептли тўлов талабномасига акцептлашни рад қилиш моҳияти бўйича баҳсларни неча кун муддатда кўриб чиқадилар?

- А) 3 иш кунида;
- В) 5 иш кунида;
- С) 10 иш кунида;

Д) Банклар акцептлашни рад қилиш моҳияти бўйича баҳсларни кўриб чиқмайдилар.

8. Тўловчининг ҳисобварағидан сўзсиз тартибда маблағларни ҳисобдан чиқариш қайси пул ҳисоб-китоб ҳужжати асосида амалга оширилади?

- А) Тўлов талабномаси;
- В) аккредитив;
- С) инкасса топшириқномаси ва тўлов топшириқномаси;
- Д) фақат инкассо топшириқномаси.

9. Банк раҳбари мемориал ордерларга қайси ҳолларда имзо чекиши шарт?

- А) Банк тўловчи сифатида қатнашганда;
- В) мижозлардан фоиз, комиссия ва бошқа даромадларни олишда;
- С) банкнинг ички сиёсатидан келиб чиққан ҳолда;
- Д) банк раҳбари мемориал ордерга имзо чекмайди.

10. Ҳозирги вақтда республикада нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қандай тўлов ҳужжатлари қўлланилапти?

- А) Инкассо топшириқномаси, мемориал ордер, эълон, ариза;
- В) тўлов талабномаси, аккредитивга ариза, кирим касса ордери;
- С) тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, аккредитивга ариза, инкасса топшириқномаси, ҳисоб –китоб чеки, мемореал ордер;
- Д) пластик карточкалар, мемореал ордер.

III боб. Электрон тўлов тизими ва унинг банклараро ҳисоб-китобларни ташкил этишдаги ўрни

3.1 Электрон тўловлар тизимининг мазмуни, аҳамияти, унинг Ўзбекистонда жорий этилиши ва ишлаш тамойиллари.

Республикамизда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошчилигида жуда кўплаб филиал ва мини банкларга эга бўлган кенг тармоқли тижорат банклари фаолият кўрсатиб келмоқда.

Тижорат банклари ва уларнинг филиаллари турли мулкчилик шаклларига тегишли бўлган корхона, ташкилот, муассасаларига ҳамда юридик мақомга эга бўлмаган тадбиркорлар, деҳқон ва фермер хўжаликларга, шунингдек, жисмоний шахсларга хизмат кўсатади.

Республика иқтисодиётининг барқарор ўсиб бориши билан мос равишда мамлакат банк тизими инфратузилмаси ҳам мунтазам ривожланиб бормоқда. 2018 йил давомида «Пойтахт банк» акциядорлик-тижорат банки ўз фаолиятини бошлаганлиги ҳисобига тижорат банклари сони 2019 йилнинг 1 январь ҳолатига 29 тага етди. Шундан 13 таси давлат улушига эга банклар, 16 таси чет эл капитали ва хусусий капиталга эга тижорат банклари ҳисобланади.

Шу билан бирга, республикамиздаги тижорат банклари билан кенг қамровли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш мақсадида мамлакатимизда хорижий йирик банкларнинг 6 та ваколатхонаси фаолият юритмоқда.

Ҳисобот йили давомида тижорат банклари филиаллари сони 14 тага ортиб, уларнинг умумий сони 876 тани ташкил этди. 2019 йил 1 январь ҳолатига тижорат банклари таркибидаги мини-банклар сони 1151 тани, банкдан ташқари операцион кассалар сони 2150 тани, валюта айирбошлаш шохобчалари сони 956 тани, халқаро пул ўтказмалари шохобчалари 1129 тани ҳамда сайёр кассалар сони 2152 тани ташкил этди.

Республикамизда ҳозирги кунда 92 та нобанк кредит ташкилотлари, шу жумладан, 37 та микрокредит ташкилотлари ҳамда 55 та ломбардлар фаолият кўрсатмоқда.

Умуман олганда, 2019 йилнинг 1 январь ҳолатига кредит ташкилотлари бўлинмалари умумий сони 8535 тани ташкил этиб, 2018 йил бошига нисбатан қарийб 535 тага камайган.

Банклар томонидан иқтисодиётнинг турли тармоқларига тегишли бўлган турли мулкчилик шаклларидаги корхона, ташкилот, муассасалари, тадбиркорлар, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳамда аҳолига хизмат кўрсатиш жараёнида банклараро муносабатлар вужудга келади. Чунки, ҳар доим ҳам бу хўжалик юритувчи субъектлар бир банк хизматидан фойдаланмайдилар. Банклараро муносабатлар банклараро ҳисоб-китоблар орқали олиб борилади.

Банклараро ҳисоб-китобларнинг мазмуни шундан иборатки, бунда бир банк хизматидан фойдаланувчи корхонанинг ҳисобварағидан бошқа банк хизматидан фойдаланувчи корхонанинг ҳисобварағига ҳужжатда кўрсатилган сумма бухгалтерия ёзувлари орқали ўтказилади.

Бир-бирлари билан ҳисоб-китобларни юритувчи корхоналарнинг ҳисобварақлари турли банкларда очилганлиги иккита банк ўртасидаги банклараро ҳисоб-китобларни юзага келтиради.

Агар операциялар бир банкка тегишли иккита филиал ўртасида амалга оширилса, бундай ҳисоб–китоблар филиаллараро ҳисоб–китоблар бўлиб ҳисобланади. Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, ўзаро муносабат ўрнатган корхоналарнинг ҳар иккиси битта банкнинг филиали хизматидан фойдаланади, у ҳолда банклараро ҳисоб–китоблар ҳам, филиаллараро ҳисоб-китоблар ҳам вужудга келмайди. Бунда пул ўтказиш операциялари бир банк филиалининг ўзида амалга оширилади.

Операцияларни бошлаган банкдаги оборотлар бошланғич банк оборотлари дейилади. Операцияларни тугалланган банкдаги оборотлар якуний оборотлар дейилади. Ҳар бир бошланғич оборотга якуний оборот мос келиши шарт. Бу банклар ўртасида операциялар якунланганини билдиради.

Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига ўтиши билан банк тизимида бир қатор ўзгаришлар бўлиб ўтди. Икки поғонали банк тизими пайдо бўлди. Тижорат банкларининг шахобчалари кенгайтирилди. Бундан ташқари, турли мулкчилик шаклларининг пайдо бўлиши банклар ўртасидаги муносабатларнинг янада кенгайишига олиб келди. Шу муносабатлар бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида тезкорлик билан амалга ошириш учун янги автоматлаштирилган тизимни жорий этиш зарурати туғилди.

Мустақиллик йилларида янги банк тизими барпо этилиши муносабати билан банклараро ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартибига ҳам ўзгаришлар киритилди, прогрессив усуллар излаб топилди, янги дастурлар яратилди ва такомиллаштириб борилди. Ҳозирги кунда турли банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар республикамызда ягона бўлган Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Тошкент шаҳар Ҳисоб-Китоб Маркази орқали амалга оширилади. Бир типдаги банкка тегишли бўлган барча операциялар бош банкнинг ягона вакиллик ҳисобварағи орқали ўтказилади.

Республикамыз мустақилликка эришгандан сўнг, миллий банк тизимининг барпо этилиши муносабати билан банклар ўртасидаги муносабатлар юзасидан келиб чиқалиган банклараро ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш орқали банклараро ҳисоб-китобларни тезлаштириш масаласи янада долзарб вазифалардан бири бўлиб қолди. Шунинг учун республика тўлов тизимини такомиллаштириш масаласи ҳукуматымыз даражасига кўрилди.

Вазирлар Маҳкамасининг “Банк тизимини такомиллаштириш ва пул-кредит алоқаларини барқарорлаштириш бўйича чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1994

йилнинг 18 мартадаги 146-сонли қарорида банклараро ҳисоб-китобларни яхшилаш билан боғлиқ бўлган бир қатор вазифалар белгилаб берилган эди. Улар қуйидагилардир:

1. Банк тизимини компьютерлаштириш ва банк компьютер марказларини жорий этиш.

2. Электрон почта, яъни электрон тўловлар тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш.

3. Ҳисоб-китоб ишларини автоматизациялаштириш.

4. Ноқонуний ҳисоб-китоб операцияларини ўтказишни олдини олиш.

5. Ноқонуний авизо-огохномаларни расмийлаштиришга йўл қўймаслик.

6. Почта авизоларини бекор қилиш.

7. Ҳисоб-китобларни тезлаштириш.

Кўпгина тижорат банкларида банкнинг ҳисоб ишларини автоматлаштириш даражаси жуда паст эканлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банклараро ҳисоб-китобларни электрон почта тизими орқали ташкил этишга қарор қилди. Электрон почта орқали тўловлар тизимининг техник жиҳатдан ўрнатишнинг унча қиммат эмаслиги, қисқа муддатда татбиқ этилиши, кадрларни тез муддатларда ўқитилиши янги тизимнинг жорий этилишини тезлаштирди. Дастлаб тажриба ўтказилди.

1994 йилнинг июль-октябрь ойларида Марказий банк таклифига асосан “Фидо-бизнес” фирмаси томонидан дастур ишлаб чиқилди ва шу йилнинг 1-октябридан эътиборан “электрон почта” тизимидан тажриба сифатида фойдаланила бошланди. Тажриба давомида уни ишлатиш бўйича ўзгаришлар киритиб борилди. Дастлаб тўловларни 2-4 кун ичида ўтказилишга эришилди. Кейинчалик бу муддат қисқариб борди ва бир неча дақиқани ташкил этди. Барча тижорат банклари бирин-кетин электрон тўловлар тизимига улана бошладилар.

Марказий банк ва тижорат банкларида ҳисоб-китобларни юритиш ҳамда техника билан таъминланганлик ҳолатидан келиб чиқиб, электрон тўловлар тизимини яратиш ва такомиллаштириб боришни бисқичма-босқич амалга оширишга доир тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Банклараро тўловларни амалга оширишни белгиловчи бир қатор меъёрий ҳужжатлар қайта ишлаб чиқилди. Жумладан, Марказий банк томонидан “Ўзбекистон Республикаси банклари ўртасида электрон тўловлар тизими бўйича ҳисоб-китобларни юритиш тўғрисида” ги Низом ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банк Бошқаруви томонидан 1995 йилнинг 19-августиди тасдиқланди. Мазкур Низомга асосан пул ҳисоб-китоб ҳужжатларининг электрон шакли яратилди.

Республикамизда электрон тўловлар тизимини янада мустаҳкамлаш ва ушбу тизимнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Жаҳон банки томонидан ажратилган кредит эвазига дастурий таъминот, компютер ва телекоммуникацион технологияларни сотиб олиш бўйича тендер эълон қилинди. Тендерда Германиянинг “Сименс” компанияси ғолиб бўлди, натижада ушбу компания ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўртасида шартнома имзоланди.

Мазкур шартнома асосида пакетли коммуникация алоқа тармоғи яратилди. Банк маълумотларини узатиш бўйича ягона бўлган ушбу тармоқ орқали барча вилоят ва туман банк филиаллари банк ахборотларини узата бошладилар. Етти ой давомида банк тизимидаги тижорат банкларининг 600 дан ортиқ филиаллари электрон тўловлар тизимига тўлиқ уланди.

Шундай қилиб, ҳукумат қарори асосида ишлаб чиқилган янги электрон тўловлар тизими дастурий таъминоти 1995 йилдан бошлаб тўлиқ республика банк амалиётига татбиқ этилди ва бугунги кунгача доимий равишда такомиллаштириб борилмоқда.

Электрон тўловлар тизими - умумдават тизими бўлиб, банклараро тўловларни ташкил этади ва у қоғозсиз технологияларни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки электрон почта воситалари орқали ўтказилишига асослангандир.

Ҳозирги кунда электрон тўловлар тизими юқори ўтказиш имкониятига эга бўлиб, тўловларнинг республика миқёсида бир неча дақиқа мобайнида ўтишини таъминлайди.

Ҳозирги кунда электрон тўловлар Ўзбекистон республикаси Марказий банки бошқарувининг 2006 йил 17 январдаги 1/3 - сонли қарори билан тасдиқланган 628-сонли “Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали электрон тўловларни амалга ошириш тартиби тўғрисида” ги Низом (Ўзбекистон республикаси Адлия Вазирлигида 2006 йил 14 февралда 1545-сон билан рўйхатга олинган) асосида амалга оширилади.

Банклараро тўлов тизими орқали ҳисоб-китобларни амалга оширишда қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Ўзбекистон Республикаси банклари ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича маблағларни тезкорлик билан ўтказишни таъминлаш.
2. Узатилаётган электрон тўлов ҳужжатларни рухсатсиз киришдан ҳимоя қилиш.
3. Электрон тўловларни тартибга солувчи қонун-қоидаларга риоя қилиш.
4. Банкларнинг вақтинча пул ресурсларидан самарали фойдаланиш.
5. Тижорат банклари томонидан амалдаги қонунчиликка ва банк фаолияти меъерий ҳужжатларига риоя қилиниши бўйича Марказий банкнинг назорат ва кузатув функцияларини бажариш.
6. Маълумотлар базасини яратиш.

Электрон тўловларни ўтказишда инициатор ва бенифициар банклар иштирок этади.

Инициатор банк - тўлов операцияларини бошловчи банк	Бенифициар банк - тўлов операцияларини якунловчи банк

Банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар электрон тўлов ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Электрон тўлов ҳужжати - Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган шаклда пул ҳисоб-китоб ҳужжатлари асл нусхаси асосида яратилган “электрон” белгили ҳужжат бўлиб, унинг асосий нусхаси ҳисобланади ва асл нусха кучига эга бўлади

Электрон тўловлар тизимида узатиш учун мўлжалланган ҳужжатларнинг тўғри тўлдирилганлиги учун банк мижози жавобгар бўлади. Худудий ахборотлаштириш Марказига қайта ишлаш учун узатиладиган электрон тўлов ҳужжатларини ҳисоблаб ўтказиш, ҳисобдан чиқариш ва уларнинг электрон файлларини шакллантирилиши тўғрилиги учун жавобгарлик инициатор-банкка, худудий ахборотлаштириш марказидан қабул қилинадиган тўлов ҳужжатлари учун жавобгарлик эса бенифициар банкка юклатилади.

Электрон тўлов тизими бир қатор тамойиллар асосида фаолият кўрсатади, улар қуйидагилардир:

- электрон тўлов ҳужжатларни бирор белги бўйича қайта ишлаш устуворликлари йўқлиги ҳамда тизимда иштирок этиш учун адолатли ва ошқора рухсат;

- фойдаланувчилар нуқтаи назаридан қулайлилиги ва электрон тўловни амалга ошириш воситаларининг иқтисодий самарадорлиги;

- ҳисоб-китоблар бўйича аниқ мажбуриятлар тизimini бошқариш самарадорлиги;

- ташаббускор банк томонидан электрон тўловларни бошлаш;

- банкларнинг Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказидаги вакиллик ҳисобварақлари ҳамда банкларда уларга тегишли ҳисобварақлардаги айланмалар ва қолдиқлар мос келганда электрон тўловларни амалга ошириш;

- бошланган электрон тўловни бекор қилиш имконияти йўқлиги;

- юқори даражадаги хавфсизлиги, тезкорлиги ва ишончлилиги;

- ташаббускор банкнинг электрон рақамли имзоси билан электрон тўлов ҳужжатларни тасдиқлангандан бошлаб электрон тўловнинг чақириб олинмаслиги ва маблағлар бенефициар банк вакиллик ҳисобварағига ўтказилгандан бошлаб электрон тўловнинг якунийлиги;

- тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварақларида маблағлар вақтинчалик етарли бўлмаганида, бошланган электрон тўловларни ўз вақтида якунлаш ва кун давомида тизимнинг ликвидлилигини қўллаб-қувватлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва банк ўртасида тузилган алоҳида шартнома асосида зарур бўлган маблағларни етказиб бериш имконияти;

- электрон тўлов ҳужжатлар алмашувини қабул қилиш – назорат узатиш технологик даврлар кўринишида ташкил этиш;

- жисмоний шахсларга берилган тижорат банкларининг ҳисоб-китоб чеклари бўйича электрон тўловлардан ташқари электрон тўловларнинг суммаси миқдори учун қўйиладиган чеклашларнинг йўқлиги.

Электрон тўловлар иштирокчилари -

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Ахборотлаш марказлари ва ҳисоб-китоб марказларидир

Электрон тўловлар тизимидан фойдаланувчилари -

Ҳисоб-китоб касса марказлари ва тижорат банкларидир.

Электрон тўловлар тизими иштирокчилари ва фойдаланувчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тижорат банклари, Ахборотлаш марказлари ва Ҳисоб-китоб марказлари ўртасида тузилган шартнома билан тартибга солиниб турилади. Марказий банкнинг Ахборотлаштириш бош маркази – амалдаги қонунчилик ҳамда Ахборотлаштириш бош маркази ва банклар ўртасидаги шартномаларга мувофиқ банклараро тўлов тизимининг техник, дастурий ва эксплуатацион хизматларини таъминлайдиган марказдир.

Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар маркази –

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Тошкент шаҳар бош бошқармасининг ҳисоб, ҳисобот ва ҳисоб-китоблар бошқармаси бўлими бўлиб, унинг вазифасига тижорат банкларининг бош офисларига вакиллик ҳисобварақларини очиш ва хизмат кўрсатиш ҳамда улар ўртасида электрон тўловларнинг узлуксизлигини таъминлаш киради

Ҳар бир банк электрон тўловлар тизимига қўшилиши учун, аввало Республика Марказий банкида рўйхатга олинган ҳамда БДМАБ томонидан уникал код берилган бўлиши лозим. Шу билан бирга ушбу банк электрон тўловлар тизимига чиқиш имкониятини берадиган тегишли дастурий мажмуага эга бўлиши лозим. Шундан сўнг банк электрон тўловлар тизимига улангунча ахборотлаштириш бош маркази ходимлари ёрдамида маълумотларни қабул қилиш, узатиш бўйича бир неча синов тажрибаларини ўтказиш йўли билан банк

тайёргарлигининг хафталик тажриба текшируви ўтказилади. Бундай тажриба текширув ишлари ижобий натижа олгунча давом эттирилади.

Тажриба тугагандан сўнг ҳудудий ахборатлаштириш марказида банкнинг электрон тўловлар тизимида ишлашга тайёр эканлиги тўғрисида далолатнома тузилади ва банк электрон тўловлар тизимига кўшилади.

Шундай қилиб, электрон тўлов тизими оддий почта-телеграф тизимидан бутунлай фарқ қилади. Буни электрон тўлов тизимининг қатор афзалликлари орқали яққолроқ кўриш мумкин. Масалан, тўлов муддати бир неча дақиқани ташкил этади, ходимлар сони почта-телеграф тизимига нисбатан бир неча баробар кам, йиллик баланс ёпилиши жорий йилнинг 31 декабрь куни тугалланади. Шунингдек, ноқонуний ўзлаштиришдан ҳимояланган, яъни тармоқ протокол ҳимояси, пароль ҳимояси мавжуд ҳамда узатиладиган файлларнинг шифрланиши амалга оширилади. Архивлаш ҳам электрон архивлаштириш кўринишида бўлади.

Электрон тўлов тизимининг камчиликлари ҳам мавжуд бўлиб, уларга компьютер технологияси ва телекоммуникацияларни сотиб олиш учун катта миқдордаги молиявий қўйилмалар талаб этилиши ва турли техник муаммоларнинг келиб чиқишини келтириш мумкин. Лекин молиявий қўйилмалар ахборот узатиш тезлиги ва хавфсизлиги ҳисобидан қопланиб кетади.

3.2 Банклараро электрон тўлов тизимига уланиш тартиби.

Тижорат банклари банклараро ҳисоб-китобларни электрон тўлов тизими орқали амалга оширишлари учун албатта ушбу тизимга уланишлар лозим.

Банклараро тўлов тизимига уланиш учта йўл билан амалга оширилиши мумкин.

Бу банк ички операцияларининг кўпайиши, дебет оборотлари учун тўловлар, бошқа коммиссион тўловлар, 1 ва 2-картотекаларга кирим ва чиқим операциялари, кредит учун фоиз тўловларининг тўлаш муддати келганда, шартномага асосан

банкнинг ўзи ундириб олиши каби операцияларнинг кўпайганлиги билан изоҳланади.

Аккредитивга ариза ҳужжати орқали ҳисоб-китоблар ушбу шакл орқали ҳисоб-китобларни бошланиши ва якунланиши ўртасида узоқ муддат белгиланганлиги, шунингдек, маълум бир шартлар қўйилиши каби камчиликлари мавжудлиги сабабли амалиётда жуда кам қўлланилади. Уларнинг улуши жуда кичик бўлса-да, 2014 йилда 8.9 мингта аккредитивга ариза орқали нақд пулсиз ҳисоб-китоблар амалга оширилган. Бу аввалги 2013 йилга нисбатан деярли 6.5 баробор кўпдир. Бу эса айрим хўжалик юритувчи субъектларнинг аккредитивнинг афзалликларини тушуниб етиб, тўловни ўз вақтида тўланиши кафолатини таъминлаш мақсадида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг аккредитив шаклидан фойдалана бошлаганликларидан далолат беради.

Ҳисоб-китоб чеклари жисмоний шахслар учун товар ва хизматлар учун тўлашда нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш учун мўлжалланган бўлиб, ундан фойдаланиш таҳлил қилинаётган йилларда нотекис бўлган. Лекин бу ҳужжатнинг ишлатилиши республикамизга пластик карточкаларнинг кириб келиши билан чекланиб борган. 2009-2010 йилларда ҳисоб-китоб чеклари орқали амалга оширилган трансакциялар сони бир неча баробар ортиши кузатилган бўлса-да, унинг жами тўловлар сонигаги улуши ҳам, абсолют миқдори ҳам кескин камайиб бориб, ҳатто 2014 йилда ҳисоб-китоб чеклари орқали ҳисоб-китоблар умуман амалга оширилмаган. Бу, албатта, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг Ўзбекистонда пластик карталар бозорини ривожлантириш билан боғлиқ бир қатор фармон ва қарорлари ижросининг таъминланиши, Ўзбекистонда пластик карталар бозори ривожланиб, тижорат банкларининг ушбу бозорда фаол иштирокчи сифатида қатнашиши ва пластик карталар билан операцияларини кўпайтириш борасидаги ишларининг самараси билан белгиланади.

Тижорат банклари банклараро ҳисоб-китобларни электрон тўлов тизими орқали амалга оширишлари учун, албатта, ушбу тизимга уланиши лозим.

Банклараро тўлов тизимига уланиш учта йўл билан амалга оширилиши мумкин:

- банк тўлов (ҳисоб-китоб) марказининг уланиши;
- филиалга эга бўлмаган банкларнинг уланиши (бунда электрон тўловлар банкнинг амалиёт бошқармаси орқали амалга оширилади);
- банк филиалининг уланиши.

Банк тўлов ёки ҳисоб-китоб марказининг банклараро тўлов тизимига уланиши учун банк тўлов ёки ҳисоб-китоб марказининг номи ва манзилини кўрсатган ҳолда хат билан Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаментига мурожаат қилади.

Хатга асосан Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаменти банкнинг тўлов ёки ҳисоб-китоб марказини улаш ҳамда унинг филиаллари вакиллик ҳисобварақларидаги қолдиқларини ўтказиш тартибини тайёрлайди.

Филиалга эга бўлмаган банкни ёки банк филиалини банклараро тўлов тизимига улаш учун улар қонунчиликда ўрнатилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида рўйхатга олинган, Банк депозиторларининг миллий ахборот базасида хос рақам (уникал код)га ҳамда банклараро тўлов тизимига чиқиш имкониятини берадиган тегишли дастурий мажмуага эга бўлиши керак.

Филиалга эга бўлмаган банкларни уланиш тартиби қуйидагича бўлади:

1. Марказий банкнинг тижорат банкларига лицензия бериш ва улар фаолиятини тартибга солиш департаменти банк томонидан банк фаолиятини

амалга ошириш учун марказий банк лицензиясини олганлиги тўғрисида, банкнинг тўлиқ номи ва манзили кўрсатган ҳолда хабар беради;

2. Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаменти ёзма хабарномасига мувофиқ, Ахборотлаштириш бош марказининг Банк депозиторларининг миллий ахборот базасибўлими тижорат банк учун хос рақам ва унга тегишли реквизитларни за ҳиралайди ҳамда бир вақтнинг ўзида банк ва Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаментига бу ҳақда хабар беради;

3. Банк, махсус хосрақам (уникал код) олгандан кейин, ўрнатилган тартибда рўйхатдан ўтган марказий банкнинг рўйхатга олиш марказига электрон рақамли имзо калитини олиш учун, Ахборотлаштириш бош марказига - Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар марказининг серверига кириш рухсатини олиш мақсадида аутентификация маълумотларини аниқлаш учун мурожаат қилади;

4. Ахборотлаштириш бош маркази ходимлари ёрдамида бир қанча электрон тўловларининг қабул қилиш - назорат қилиш - узатиш технологик алмашувини ўтказиш йўли билан банк тайёрлигининг синов текшируви ўтказилади.

Синов қуйидаги тартибда ўтказилади:

- банкнинг маълумотлари синов мажмуасидаги тегишли маълумотнома (справочник)га киритилади;

- дастлаб банк ходимлари билан ахборотлар алмашувини ўтказиш бўйича тушунтириш (инструктаж) ўтказилади;

- синов мажмуасидаги банкнинг вакиллик ҳисобварағига банкнинг ишлаши учун устав фонди сифатида олдиндан келишилган сумма киритилади;

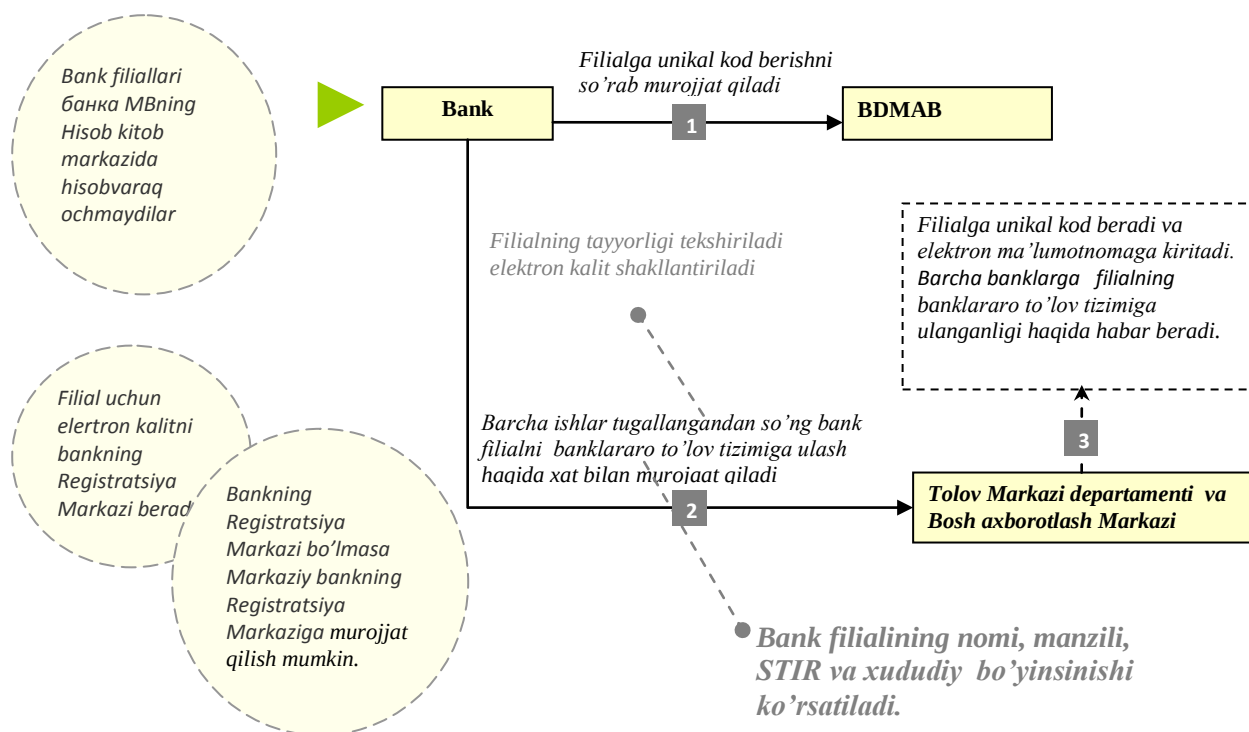
- банк вакиллик ҳисобварағидаги қолдиқни тасдиқлаш учун ахборотни ва ет ҳларини шакллантиради ҳамда Ахборотлаштириш бош марказига синов тариқасида жўнатади, Ахборотлаштириш бош маркази шакллантирилган маълумотларни тўғрилигини текширади;

- Ахборотлаштириш бош маркази банк учун вакиллик ҳисобварағини тасдиқлаш, иш тугаши ва ет ҳларнинг қайта ишланганлиги бўйича ахборотни шакллантиради, банк эса улар билан ишлай олишини тасдиқлаши керак;

Синов банк тайёрлигини текширишда ижобий натижалар олингунча давом эттирилади. Синов тугаганидан кейин Ахборотлаштириш бош маркази банк билан биргаликда банк ҳолатининг банклараро тўлов тизимида ишлашга тайёр эканлиги тўғрисида далолатнома тузади.

Марказий банк тижорат банкларига лицензия бериш ва улар фаолиятини тартибга солиш департаментининг банкка лицензия берилганлиги, банкнинг банклараро тўлов тизимида ишлашга тайёрлиги тўғрисидаги марказий банк хавфсизлик ва ахборотларни му ҳофаза қилиш департаментининг хабарномалари ҳамда синовнинг ижобий натижаси тўғрисидаги Ахборотлаштириш бош маркази нинг далолатномасига, шунингдек, солиқ тўловчининг идентификацион рақами кўрсатилган давлат солиқ қўмитасидан рўйхатдан ўтганлиги тўғрисидаги гувоҳнома нусхаси асосида, Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаменти барча банкларга банкнинг очилганлиги, унга Банк депозиторларининг миллий ахборот базасида хос рақам берилгани ва банклараро тўлов тизимида уланганлиги тўғрисида расмий хабарнома юборади.

Қуйида банк филиалининг уланиш тартибини кўриб чиқамиз.

1-расм. Банк филиалининг уланиши³⁷.

Банк филиаллари Марказий банкнинг Ҳисоб-китоб марказида ҳисобварақлар очмаслигини инобатга олиб, банклараро тўлов тизимига филиалларни улаш бўйича барча тайёргарлик ишларини (филиалнинг тайёргарлик синов текшируви, электрон рақамли имзо калитини яратиш) банклар ўзлари олиб борадилар.

Филиалга хосрақам захиралаш учун банк бевосита Ахборотлаш Бош Марказининг БДМАБ бўлимига мурожаат қилади. Филиал учун электрон рақамли имзо калитларини банкнинг рўйхатга олиш маркази яратади. Банкнинг рўйхатга олиш маркази мавжуд бўлмаган тақдирда, банк филиал учун электрон рақамли имзо калитларини яратиш учун Марказий банкнинг рўйхатга олиш марказига мурожаат қилиши мумкин.

Барча ишлар тугатилгандан сўнг, филиални банклараро тўлов тизимига улаш илтимоси билан банк Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаментида хат тақдим этади. Унда банк филиалининг номи, манзили, солиқ

³⁷ Интернет сайти асосида муаллиф ишланмаси.

тўловчининг идентификация рақами ва банк статистик ҳисоботларини беришда филиалнинг ҳудудий тобелиги кўрсатилади.

Ушбу хатга асосан Марказий банкнинг тўлов тизими ва ахборотлаштириш департаменти банк филиали учун БДМАБ да хос рақам беради, электрон маълумотномасига киритади ва банк филиали очилганлиги ҳамда уни банклараро тўлов тизимига уланганлиги тўғрисида барча банкларга расмий хабарнома беради.

Филиални банклараро тўлов тизимида тўғри ишлаши бўйича жавобгарлик банк зиммасига юклатилади.

3.3. Банклараро тўлов тизими фаолият юритишнинг бухгалтерия модели

Ҳар бир тижорат банки ўзининг банклараро муносабатларини олиб бориш учун Ҳисоб-китоб марказида вакиллик ҳисобварағини очиши лозим. Вакиллик ҳисобварағи бу тижорат банкига Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида ёки бошқа тижорат банкларида банклараро ҳисоб-китобларни юритиш учун очилган ҳисобварақдир. Тижорат банклари учун қуйидаги вакиллик ҳисобварақлари очилиши мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги миллий ва чет эл валютасидаги вакиллик варағи;
- Резидент банклардаги вакиллик ҳисобварақлари;
- Норезидент банкларнинг вакиллик ҳисобварақлари.

Резидент тижорат банклари миллий ва чет эл валютасидаги вакиллик варағини Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Ҳисоб-китоб марказида очадилар. Янги ташкил этилаётган банк таъсисчилари банк рўйхатга олингунча таъсис бадалларини йиғиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида ёки бирор тижорат банкида вақтинчалик 29801-“Мижозлар билан ҳисоб-китоблар” ҳисобварағини очади. Кейинчалик тўпланган сумма янги очилган вакиллик ҳисобварағига ўтказилади.

Вакиллик ҳисобварағи очилаётганда Марказий банкнинг ҳудудий бош бошқармаси ўртасида вакиллик муносабатлари тўғрисида шартнома тузилади. Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи очилишини расмийлаштириш учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- ҳисобварақ очиш тўғрисидаги ариза;
- солиқ тўловчининг идентификация рақами берилганлиги тўғрисида гувоҳнома нусхаси;
- банк операцияларини амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан берилган лицензиянинг нусхаси;
- статистика идоралари томонидан берилган корхона ва ташкилотнинг ягона Давлат рўйхатига киритилганлиги тўғрисида гувоҳнома нусхаси;
- имзолар ва муҳр изи туширилган варақларининг нотариал тасдиқланган нусхаси.

Норезидент банклар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида ёки ваколатли тижорат банкларида вакиллик ҳисобварақларини очиш учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- норезидент банкнинг тўлиқ номи ва уни рўйхатдан ўтказган давлатдаги юридик манзили кўрсатилган ҳолда ҳисобварақ очиш тўғрисидаги ариза;
- имзолар ва муҳр изи туширилган варақча ҳамда мазкур давлатнинг Марказий ёхуд миллий банки томонидан берилган лицензия нусхаси;
- норезидент банк томонидан у рўйхатга олинган давлатда жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш соҳасидаги халқаро стандартлар қўлланилиши тўғрисидаги ахбороти.

Ушбу ҳужжат илгари талаб қилинмас эди. Адлия Вазирлиги томонидан 2009 йил 3 ноябрда рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикаси Марказий банки

Бошқарувининг қарорига биноан юқорида келтирилган ахборот вакиллик ҳисобварағини очиш учун талаб қилинади.

Вакиллик ҳисобварағи Марказий банк фармойишига кўра очилади. Вакиллик ҳисобварақлари номерини ва банк кодини банк депозиторлари Миллий Ахборот Базаси (БДМАВ) белгилайди. Вакиллик ҳисобварағи очиш тўғрисидаги фармойиш тижорат банки ҳудудий бошқармаси ва бўлимига, унинг нусхаси Республика Марказий банкнинг Тошкент шаҳар Ҳисоб-китоб Марказига жўнатилади.

Шундай қилиб, банкнинг вакиллик ҳисобварағи тижорат банкига Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Тошкент шаҳар Ҳисоб-китоб Марказида очилган ҳисобварақ бўлиб, у банклараро ҳисоб-китобларини ўтказишга мўжаллангандир. Ушбу ҳисобварақ 21302 баланс ҳисобварағи бўйича очилади. Тижорат банкларининг филиалларига эса Бош банкда банклараро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун вакиллик ҳисобварағи 22204 баланс ҳисобварағи бўйича очилади.

Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказида вакиллик ҳисобварақлари қуйидаги тамойилларга риоя қилган ҳолда юритилади:

1. Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказида банкларнинг вакиллик ҳисобварақларига хизмат кўрсатиш амалиёт куни давомида амалга оширилади. Электрон тўлов ҳужжатининг муваффақиятли қайта ишланганлиги тасдиқланиши билан вакиллик ҳисобварағида акс эттирилади. Узатиладиган электрон тўлов ҳужжатларида ҳимоя қилиш воситалари ёрдамида хатолар аниқланганда ёки электрон тўлов ҳужжатларни қайта ишлаш имконияти бўлмаганда, улар қайтарилади ва бу ҳақда электрон қвитанция берилади.

2. Электрон тўловлар банклардан фақатгина вакиллик ҳисобварақларидаги маблағлар қолдиғи доирасида амалга оширилади, агарда Марказий банк Ҳисоб-Китоб маркази ва банк ўртасидаги шартномада бошқа ҳолат келишилмаган бўлса.

3. Банк банклараро электрон тўловлар ўтказишга ўзининг Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказидаги вакиллик ҳисобварағи ва банкдаги тегишли ҳисобварағидаги айланма ва қолдиқ суммаларининг мувофиқлигини таҳлил қилгандан кейингина киришади.

4. Банклараро тўлов тизимида электрон тўлов ҳужжатлар қўлланилади. Ҳар бир электрон тўлов ҳужжат, ташаббускор, яъни инициатор банк томонидан жўнатиш учун тайёрланган ҳужжатни ва бенефициар банкда электрон усул билан олинган ҳужжатни идентификация қилиш учун мўлжалланган тегишли код, яъни операция тури билан белгиланиши керак. Маблағларни ўз вақтида ва тўғри ўтказиш мақсадида банкнинг масъул ходими электрон тўлов ҳужжат тайёрлашда пул-ҳисоб-китоб ҳужжатларининг барча реквизитларини тўғри киритиши керак.

Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, мемориал ордер ва инкассо топшириқномасини киритишда қуйидаги реквизитлар тўғри тўлдирилиши керак:

- ҳужжатнинг рақами;
- ҳужжатнинг санаси;
- тўловчининг номи;
- тўловчининг шахсий ҳисобварақ рақами;
- солиқ тўловчининг идентификация рақами (СТИР);
- тўловчи банкнинг коди;
- тўловчи банкнинг номи;
- ҳужжатнинг суммаси рақам билан;
- олувчининг номи;
- олувчининг шахсий ҳисобварақ рақами;
- олувчи банкнинг коди;
- олувчи банкнинг номи;
- ҳужжатнинг суммаси сўз билан ;
- тўловнинг мақсади.

Тўлов мақсади учун ажратилган жойда тўлов нима учун ўтказилаётганлиги кўрсатилади. Шунингдек, шартнома, ҳисобварақ, товар-транспорт ҳужжатлари, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун ҳисоб-китоб қилишда ишни қабул қилиш далолатномаси ёки уларнинг ўрнини босадиган ҳужжатлар, маҳсулот ким орқали жўнатилганлиги тўғрисидаги ишончноманинг рақами ва санаси каби маълумотлар кўрсатилади. Ижро ҳужжатлари бўйича инкассо топшириқномасида эса ундириб олиш учун асос бўлаётган ижро ҳужжатининг рақами, санаси ва номи кўрсатилади. Қонунчиликка мувофиқ айрим тўловчиларга "тўлов мақсади" реквизитида нима мақсадда тўлов ўтказилаётганлиги тўғрисида маълумот кўрсатилмаслиги мумкин.

Аккредитив учун аризани киритишда қуйидаги реквизитлар тўғри тўлдирилиши керак:

- аккредитив номери;
- аккредитивни ёзиш санаси;
- тўловчининг номи;
- тўловчининг ҳисобварақ рақами;
- солиқ тўловчининг идентификация рақами;
- эмитент банкнинг номи;
- ташаббускор банкнинг коди;
- аккредитив суммаси рақам ва сўз билан;
- етказиб берувчининг номи;
- етказиб берувчининг ҳисобварақ рақами;
- аккредитивни ижро етувчи банкнинг номи;
- аккредитивни ижро етувчи банк, яъни бенефициар банкнинг коди;
- аккредитив муддати.

Аккредитив шартлари графасида аккредитив тури, товар (маҳсулот), хизматнинг номи ҳамда аккредитив бўйича тўловларни амалга ошириш учун асос бўладиган ҳужжатнинг номи кўрсатилади.

Ҳар бир ҳужжат бўйича, яъни операция тури бўйича тегишли код белгиланган. Кодларни жадвал кўринишида келтирамиз.

1-жалвал

Операция тури бўйича кодлари³⁸

т\р	Ҳужжат номи	Операция коди
1.	Тўлов топшириқномаси	01
2.	Тўлов талабномаси	02
3.	Аккредитивга ариза	05
4.	Мемориал ордер	06
5.	Инкассо топшириқномаси	11

Марказий банк Ҳисоб-Китоб Маркази томонидан банкнинг вакиллик ҳисобварағи дебетига ёки кредитига маблағ хато ўтказилганда, Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказининг амалиёт куни давомида банкка хато ўтказилган тўловлар тўғрисида хабарнома жўнатиши керак. Банк, Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказидан хабарномани олганда, дарҳол шу амалиёт кунининг ўзидаёқ вакиллик ҳисобвараққа хато ўтказилган маблағларни қайтаришни амалга ошириши керак.

Ташаббускор банкнинг айби билан электрон тўлов нотўғри амалга оширилган тақдирда, у бенефициар банкка хато ўтказилган тўлов тўғрисидаги маълумотни кўрсатган ҳолда хато ўтказилган маблағни қайтариш тўғрисида хабарнома жўнатади. Бу ҳолда, хато ўтказилган маблағни қайтарилмаслигидан қатъи назар, ташаббускор банк маблағни хатолик аниқланган кундан кейинги иш кунидан кечиктирмасдан олувчининг ҳисобварағига ўтказиши шарт.

³⁸ Муаллиф ишланмаси.

Қуйида электрон ҳужжатлар узатиш, қайта ишлаш графиги билан таништирамиз:

хар куни соат 8-00 дан 16-00 гача бўлган даврда банклар вакиллик ҳисобварағининг олдинги кун ниҳоясидаги ҳолати тўғрисида маълумот узатадилар. Олинган маълумотлар Ахборотлаштириш бош марказида банкларнинг вакиллик ҳисобварақлари қолдиғи ва айланмаларининг банклардаги тегишли ҳисобварақлари билан мувофиқлиги назоратидан ўтади ва бу ҳақда банкка электрон квитанция узатилади. Бир хил бўлган ҳолда, банк ишлашга тушади, мос келмаса, банк улар сабабини аниқлайди ва бартараф этади.

Агар банк форс-мажор ҳолатлари бўйича бир ёки бир неча кун ишламаган бўлса, у Ахборотлаштириш бош маркази билан ишни бошлашдан олдин ўтган қайта ишланмаган кунларда тўпланиб қолган барча электрон тўлов ҳужжатларни қабул қилиши ва қайта ишлаши, жорий куннинг бошига вакиллик ҳисобварағининг ҳолатини аниқлаши ва фақат шундан кейингина ишни бошлаши шарт.

Соат 9-00 дан 16-00 гача банклараро ҳисоб-китоблар бўйича электрон тўлов ҳужжатларни узатиш, қабул қилиш, назорат қилиш вақти. Банклар мазкур даврнинг ҳар қандай вақтида Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказига электрон тўлов ҳужжатларни узатишлари мумкин. Жўнатишга мўлжалланган электрон тўлов ҳужжат назоратдан ўтади, банкнинг электрон рақамли имзоси билан тасдиқланади, шифрланади ва банк телекоммуникация тармоғи бўйича Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказига бундан кейинги қайта ишлашлар учун узатилади.

Соат 17-00 гача Республика бюджети ҳамда жамғариб бориладиган пенсия тизимининг тегишли ҳисобварақларига маблағларни ўтказиш бўйича электрон тўлов ҳужжатларни узатиш амалга оширилади. Бунда соат 16-30 гача тижорат банклари ўртасидаги, соат 17-00 гача эса - тижорат банкларидан Марказий банк

ҳамда Халқ банкига, шунингдек Марказий банкдан юборилган электрон тўлов ҳужжатларни қайта ишланилиши яқунланади.

Соат 17-00 дан Ахборотлаштириш бош маркази банкларга куннинг яқунланиши ва яроқсиз деб топилган электрон тўлов ҳужжатлар тўғрисида ташаббускор банк ва бенефициар банк бўйича хабарнома жўнатади. Шундан кейин Ахборотлаштириш бош марказида "Куннинг яқунланиши" босқичи амалга оширилади. Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказида қуйидагилар "Куннинг яқунланиши" босқичи бажарилишининг шартлари ҳисобланади:

а) банклардан электрон тўлов ҳужжатни қабул қилиш вақтининг тугаши;

б) Марказий банк Ҳисоб-Китоб Марказига узатилган барча электрон тўлов ҳужжат қайта ишланган ва банкларнинг тегишли вакиллик ҳисобварақларида акс эттирилган бўлиши керак.

Банкларда "Куннинг яқунланиши" босқичининг вақти банкнинг ички тўлов тизими қоидаларига мувофиқ мустақил равишда белгиланади. "Куннинг яқунланиши" босқичи чиқиш шакллари чиқариш, маълумотларни архивациялаш ва тизимни навбатдаги куннинг бошланишига тайёрлаш билан биргаликда боради.

3.4. Банклараро тўлов тизими орқали маълумотларни узатишнинг технологик жараёни ва уни ташкил этиш

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ҳисоб-китоб маркази Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоб-китоблар бошқармасининг бўлими бўлиб, унинг функциясига банкларнинг вакиллик ҳисобварақларига хизмат кўрсатиш ва банклараро ҳисоб-китобларнинг узликсизлигини таъминлаш киради.

Ҳисоб-Китоб Маркази электрон тўлов тизимига уланган тижорат банклари билан белгиланган вақт давомида алоҳида тармоқ орқали ахборот алмашиш

тартибида иш олиб боради. Электрон тўлов тизими бўйича иш куни бошланишидан банкларнинг ички ва ташқи вакиллик ҳисобварақларининг қолдиқлари ва оборотлари қийматининг мослиги таҳлил қилингандан сўнг банкларга тизимда ишлашга рухсат этилади. Файлларни қабул қилиш қайта ишлаш ва назорат қилиш, жўнатиш автоматик режимда сеанслар бўйича амалга оширилади.

Банклардан келган ҳар бир электрон файл бир дақиқа интервал билан қайта ишлаб турилади. Келган ҳар бир файл ички назоратдан ўтказилади, текширувдан муваффақиятли ўтган файл ҳисоб-китоблар марказида қайта ишлашга рухсат этилади. Келиб тушган тўлов турига қараб Ҳисоб-китоб марказида бухгалтерия проводкалари амалга оширилади. Лекин текширув жараёнида бирор бир ёзувда хато чиқса ҳам файл тўлиғича банкка қайтарилади.

Илгари Ҳисоб-китоб марказида банклараро оборотларни ўтказиш учун бир қатор ҳисобварақлар юритилар эди. 2003 йил сентябрь ойидан бошлаб турли типдаги бош банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар Тошкент шаҳар ҳисоб-китоб маркази орқали ўтказила бошлади, бошқа вилоятлардаги ҳисоб-китоб марказларининг фаолияти тўхтатилди. Бир банкка қарашли филиаллар ўртасидаги ҳисоб-китоблар бош банк томонидан ташкил этила бошлади. Биз турли типдаги банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китобларни ўтказиш тартиби билан танишиб чиқамиз.

Бош банклар ўртасида банклараро ҳисоб-китобларни ўтказиш учун Марказий банк қошида очилган Тошкент шаҳар ҳисоб-китоб Марказида 27416 – “Банклараро ҳисоб-китоблар” номли транзит баланс ҳисобварағи ажратилган. Тижорат банкларидан электрон ҳужжатларни қабул қилиб олган Ҳисоб-китоб Маркази уларни банклар бўйича саралайди. Бу ҳужжатларнинг ўзи алоҳида дебет ва кредит ҳужжатларига бўлинади. Шундан кейин, дебет ҳужжатлари бўйича

алоҳида, кредит ҳужжатлари бўйича алоҳида бухгалтерия ёзувлари ўтказилади.
Дебет ҳужжатлари бўйича дастлаб қуйидаги проводка ўтказилади:

Дебет 27416 “Банклараро ҳисоб-китоблар”;

Кредит 21302 “Тижорат банкнинг Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварағи”
(СҚВ).

Бир вақтнинг ўзида қуйидаги жавоб проводкаси ўтказилади:

Дебет 21302 “Тижорат банкнинг Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварағи”
Алоқа банк;

Кредит 27416 “Банклараро ҳисоб-китоблар”.

Бу икки ёзув орқали 27416-ҳисобварағининг транзит ҳисобварақ эканлиги ва бир вақтнинг ўзида ёпилишини кўриш мумкин.

Ҳисоб-китоб Марказларига тижорат банкларига тушадиган ҳужжатларнинг асосий қисми кредит ҳужжатларидир. Кредит ҳужжатлари бўйича ҳам Ҳисоб-китоб марказларида бухгалтерия ёзувлари ўтказилади. Бош банк ўз филиалларидан келган электрон тўловларни қайта ишлаб, ўзининг ягона вакиллик ҳисобварағи орқали Тошкент шаҳар Ҳисоб-китоб марказига модем алоқаси орқали жўнатади.

Ҳисоб-китоб маркази бир тижорат банкининг вакиллик ҳисобварағида пул маблағларининг камайиши бўйича ушбу бухгалтерия ёзувини бажаради:

Дебет 21302 Инициатор банк ;

Кредит 27416.

Иккинчи тижорат банкининг вакиллик ҳисобварағида пул маблағларининг кўпайиши бўйича проводка қуйидаги кўринишда бўлади:

Дебет 27416 ;

Кредит 21302 Бенифициар банк.

Тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварағидан маблағларни ҳисобдан чиқариш ва бу вакиллик ҳисобварағига маблағларни ўтказиш ҳар бир келиб

тушган ёзувнинг қайта ишлаш жараёни билан бир вақтда амалга оширилади, шунинг учун барча тўлов ҳужжатлари бир вақтнинг ўзида 27416 ҳисобварағининг ҳам дебети, ҳам кредити бўйича акс эттирилади.

Бу ҳол ҳар бир операция бўйича ва мос равишда кун якунлари бўйича 27416 - ҳисобварағининг автоматик равишда ёпилишига олиб келади, 27416-ҳисоб рақамининг 0 га ёпилиши тижорат банклари ўртасида ҳисоб-китобларнинг муваффақиятли якунланганлигини кўрсатади. Турли типдаги бош тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварағи бўйича чиқариладиган кўчирмаларда 27416 - шахсий ҳисобварақда ва ўтказмалар журналида акс эттирилади.

Ҳисоб-китоб марказидан электрон тўлов маблағ олувчи Бош банкка ўтказилади. Банклараро ҳисоб-китоблар бўйича электрон тўлов Бош банкка келиб тушганда, дастурий йўл билан электрон тўлов суммаси “Бош банкнинг вакиллик ҳисобварағи”га ёзилади.

Республикамизда тўлов тизими йил сайин такомиллашиб бормоқда. Бу эса банклараро ҳисоб-китобларни ўтказиш технологияларига қатор ўзгаришлар киритилишини тақозо қилмоқда.

Барча ҳисоб-китоблар банклар орқали ўтказилади. Пул ўтказувчи ва пул олувчи томонлар бир банкнинг миждозлари бўлиб, улар ўртасидаги ҳисоб-китоблар бир банкда бошланиб, шу банкнинг ўзида якунланади, яъни бир корхона ҳисобварағидан пул маблағлари суммаси камайиб, ушбу сумма иккинчи корхона ҳисобварағига ўтказиб қўйилади.

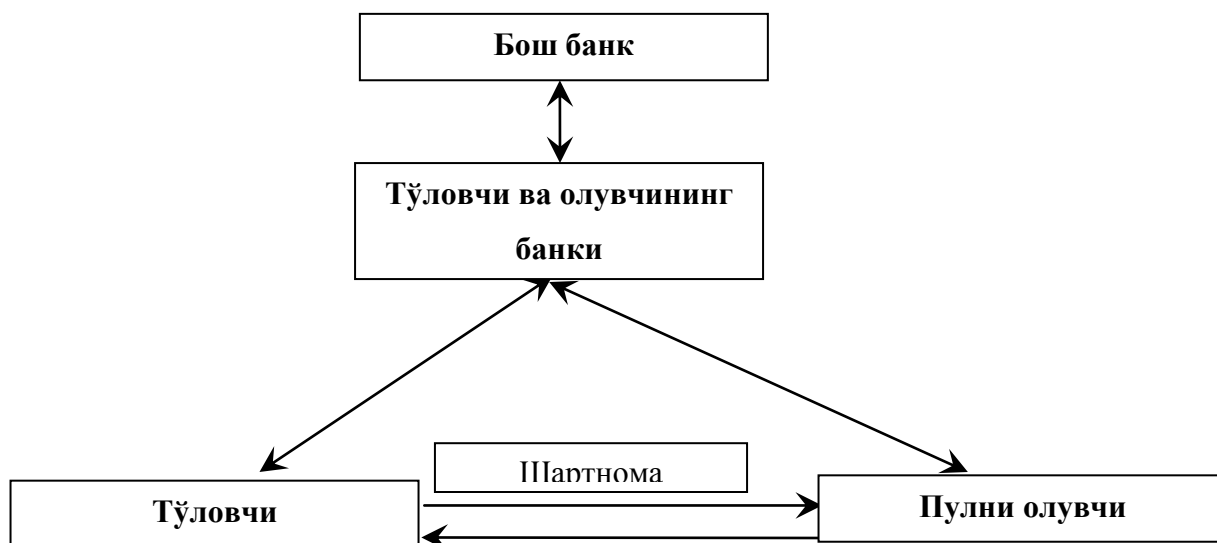
Ҳисоб-китоблар кўпинча бир банкдан ташқарига ҳам чиқиши мумкин. Бу ҳолларда ҳисоб-китоблар бир банк тизими ичида бўлиши мумкин, масалан, фақат Саноатқурилишбанки ичида. Бундай ҳолда, Саноатқурилиш банкнинг бирор филиали ушбу банкнинг бошқа филиали билан ҳисоб-китобларни ўтказди.

Шу билан бирга турли банклар ўртасида ҳам ҳисоб-китоблар юзага келиши мумкин. Масалан, Ўзсаноатқурилишбанки банки билан АТ Алоқабанки ўртасида

банклараро ҳисоб-китоблар ўтказилади. Бу ҳолда пул тўловчи корхона Ўзноатқурилишбанкнинг мижози бўлса, пул олувчи корхона эса, АТ Алоқабанкининг мижози бўлади. Улар ўртасидаги ҳисоб-китоблар Саноатқурилишбанк ва Алоқабанки орқали амалага оширилади.

Шундай қилиб, барча ҳисоб-китобларни 3 гуруҳга бўлишимиз мумкин:

1. Бир банк филиали ичидаги ҳисоб-китоблар.
2. Бир банк ичидаги филиаллараро ҳисоб-китоблар.
3. Турли банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар.

2-расм. Бир банк филиалининг мижозлари ўртасидаги ҳисоб-китоблар.³⁹

Бир банк филиалининг мижозлари ўртасидаги ҳисоб-китоблар шу банкнинг ўзида ўтказилади. Маълум бир ҳужжатда кўрсатилган пул маблағлари суммаси тўловчи корхона ҳисобварағидан пулни олувчи ҳисобварағига ўтказилади.

Ушбу чизмага қуйидагича изоҳ берамиз. Тўловчи ва олувчи ўртасида шартнома имзолангандан сўнг тўловчи ўз банкига топшириқнома топширади. Банк топшириқномага асосан тўловчининг ҳисобварағидан пулни ўтказди ва бу ҳақда сотувчи ва тўловчига шахсий ҳисобварақдан кўчирма беради. Сотувчи

³⁹ Муаллиф ишланмаси.

тўловчига маҳсулот жўнатади. Шундай қилиб, ҳисоб-китоблар тез ва осон яқунланади.

Бир банкка тегишли филиаллар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар.

Бир банкка тегишли филиаллар деганда, масалан, ТИФ Миллий банкининг иккита филиали бўлган Навоий шаҳар филиали ва Бухоро шаҳар филиали тушунилади. Бир банк филиаллари ўртасида ҳисоб-китоблар дебет ҳужжатлари бўйича алоҳида, кредит ҳужжатлари бўйича алоҳида бухгалтерия проводкалари ёрдамида бажарилади. Пул маблағларини ўтказиш, аввало тўловчи банк филиалида амалга оширилади. Бунда тўловчи корхона ҳисобварағидан маблағлар ҳисоб-китоб ҳужжатида кўрсатилган суммага камайтирилади. Ушбу банкдан пул маблағлари чиқиб кетаётганлиги сабабли, банк филиалининг банклараро ҳисоб-китоблар ҳисобварағи ҳам камайтирилади. Бу операция қуйидаги бухгалтерия проводкаси ёрдамида ифодаланади.

Дебет 20200 Тўловчи мижознинг ҳисобварағи

Кредит 16103 Банклараро ҳисоб-китоблар бўйича олинadиган ҳисобварақлар.

Бош банк ахборотни қабул қилиши билан дастурий йўл билан филиаллар ўртасида маблағларни ўтказиш бўйича бухгалтерия проводкаларини бажаради, яъни бир банк филиалининг вакиллик ҳисобварағидан иккинчи банк филиалининг ҳисобварағига пул маблағлари ўтказилади. Бу операция қуйидаги бухгалтерия проводкаси орқали бажарилади.

Дебет 22204 «А» филиали

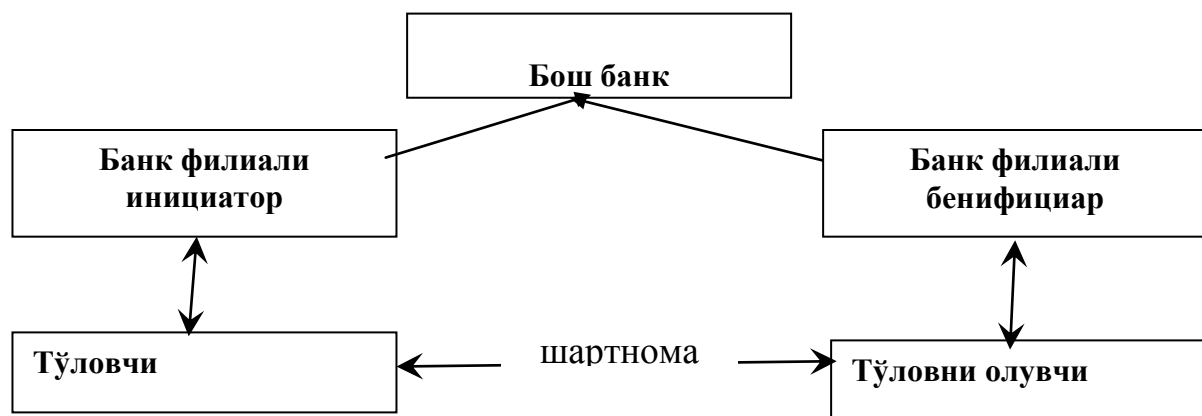
Кредит 22204 «Б» филиали

Бу проводка иницатор банк ҳисобварағидаги пул маблағлар бенифицикор банкнинг ҳисобварағига ўтказилганини билдиради.

Бенифициар банк Бош банкдан ўзига тегишли бўлган пул маблағларини қабул қилганда дастурий йўл билан қуйидаги бухгалтерия проводкасини бажаради:

Дебет 16103 Банклараро ҳисоб-китоблар бўйича олинадиган ҳисобварақлар;

Кредит 20200 Пулни олувчи корхонанинг талаб қилингунга сақланадиган депозит ҳисобварағи.

3-расм. Бир банкка тегишли филиаллар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар⁴⁰.

Тўловларни ўтказиш ва қайта ишлаш автоматик тарзда бажарилади. Бош банк филиалларнинг ҳисобварақларида пул маблағларининг етарлилигини назорат қилади, маблағлар етмаганда маблағ билан таъминлаш усуллари ишлаб чиқади.

Турли банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар. Амалиётда кўп ҳолларда икки турли банкларнинг мижозлари бир-бирлари билан хўжалик муносабатларини ўрнатадилар, бу эса ушбу банклар ўртасидаги банклараро ҳисоб-китобларни ўтказишда банк типи ва банк кодига алоҳида эътибор берилади.

Бош банк электрон тўловларни қайта ишлаб, ягона вакиллик ҳисобварағи орқали бенифициар банкка жўнатади. Тўловчининг Бош банкида бу операциялар дастурий йўл билан қуйидаги проводка билан ифодаланади:

Дебет 22204 Филиалларга, филиаллар ва банклараро ҳисоб-китоблар бўйича тўланадиган ҳисобварақлар;

Кредит 10301 Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварағи.

Ҳисоб-китоб марказида бир тижорат банкининг вакиллик ҳисобварағида пул маблағларининг камайиши ва шу маблағларни иккинчи тижорат банкининг

⁴⁰ Муаллиф ишланмаси.

вакиллик ҳисобварағига ўтказиш бўйича операциялар бажарилади ва электрон тўлов иккинчи тижорат банкига юборилади.

Банклараро ҳисоб-китоблар бўйича электрон тўловлар келиб тушганда, тўловни олувчининг Бош банкида дастурий йўл билан ушбу проводка бажарилади.

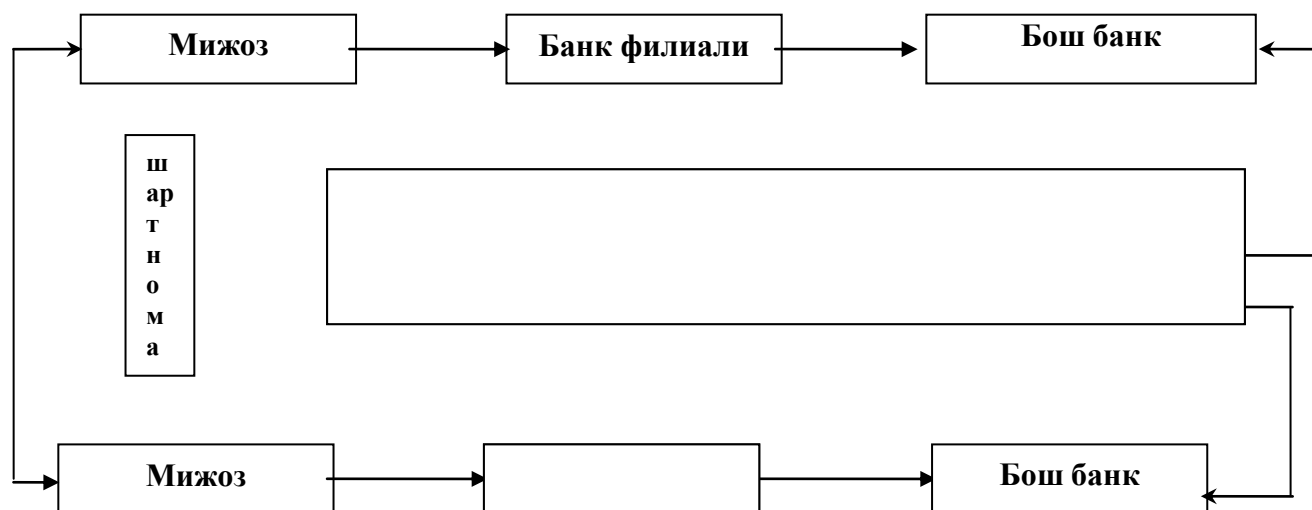
Дебет 10301 Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварағи;

Кредит 22204 Филиалларга, филиаллар ва банклараро ҳисоб-китоблар бўйича тўланадиган ҳисобварақлар.

Филиаллар банклараро операциялар бўйича электрон тўловлар келиб тушганда дастурий йўл билан мижознинг ҳисобварағига маблағни тушириш бўйича қуйидаги проводкани бажаради:

Дебет 16103«Банклараро ҳисоб-китоблар» бўйича олинадиган ҳисобварақлар;

Кредит 20200 пул олувчи мижознинг ҳисобварағи.

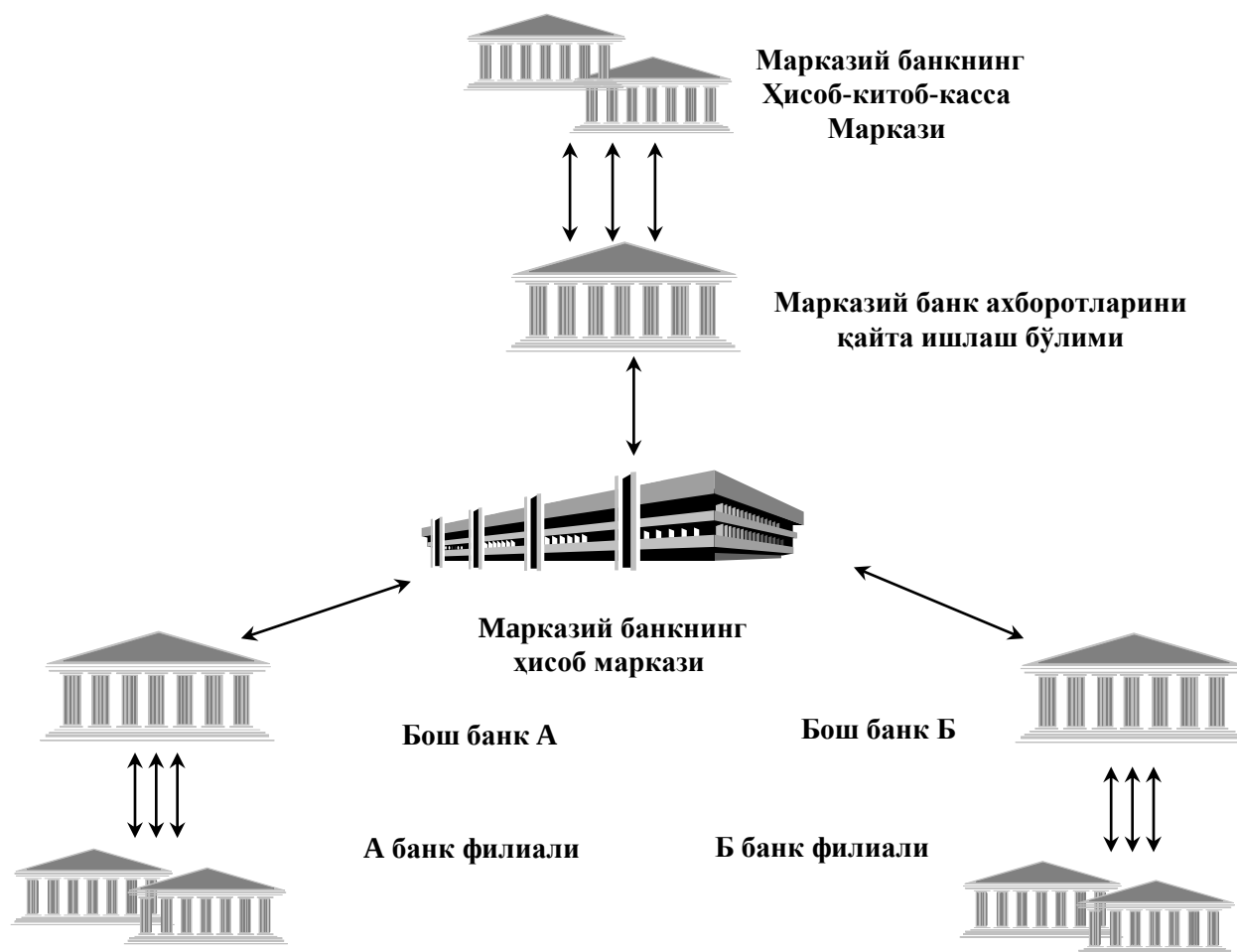

4-расм. Банклараро ҳисоб-китобларнинг ўтиш технологияси⁴¹.

⁴¹ Марказий банк интернет сайти.

Бош банкда клиринг натижалари бўйича якунлаш операциялари автоматик тарзда ўтказилади. Ягона балансга ўтганда 16103 ва 22204 ҳисобварақлар ўзаро ёпилади. Турли банклар ўртасидаги ҳисоб-китоблар Тошкент шаҳар ҳисоб-китоб маркази орқали бажарилади. Бу операцияларни қуйидаги схема орқали кўриш мумкин.

Қуйидаги расмда турли банкларнинг мижозлари ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг 2 та Бош банк, яъни Ўзсаноатқурилишбанк ҳамда Алоқабанк орқали ўтиш тартиби кўрсатилган. Агар банклараро ҳисоб-китоблардаги Ахборотлаш марказларининг иштирокини ҳам киритадиган бўлсак, буни схематик тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин.

5-расм. Ҳисоб-китоб Маркази орқали банклараро ҳисоб-китобларни ўтказиш схемаси⁴².

Шундай қилиб, турли банклар ўртасидаги ҳисоб-китоблар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Тошкент шаҳар Ҳисоб-китоб маркази орқали ташкил этилади.

3.5. Ўзбекистонда электрон ахборотларни муҳофаза қилишни ташкил этиш.

Банклар жуда кўплаб операциялар билан бирга янги банк хизматларини бажаради. Банк томонидан таклиф қилинаётган банк хизматлари замонавий ахборот технологияларини қўллаш орқали бажарилмоқда. Банк хизматларини кўрсатиш янги ахборот коммуникацион технологияларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

“Ахборот технологияси ибораси латинча «технология» сўзидан олинган бўлиб, у «технос» - санъат, ҳунар, соҳа ҳамда «логос» - фан деган маъноларни англатувчи латинча сўзлар бирикмасидан иборатдир.

“Ахборот коммуникацион технологияси – компьютер дастурий ва техник воситалари ёрдамида объектнинг, ҳодиса ёки жараённинг ҳолати ҳақида янгича маълумот олиб, уни мақсадга мувофиқ равишда бошқариш мақсадида маълумотларни йиғиш, қайд қилиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш воситалари ҳамда усуллари мажмуасидан фойдаланишни ташкил қилиш жараёнидир”⁴³.

Мамлакатимизда банк хизматларини амалга оширишда замонавий ахборот технологияларини қўллашнинг ҳуқуқий ва меъёрий асослари яратилган. Ўзбекистонда банк тизимини ислоҳ қилиш жараёнида ҳукуматимиз томонидан

⁴² Марказий банк интернет сайти.

⁴³ Аюпов Р. Х. Информатика ва ахборот технологиялари. Дарслик –Т.: ТМИ 2012й.

янги ахборот коммуникацион технологиялари ишлаб чиқиш ва банк амалиётига татбиқ этишга алоҳида эътибор қаратилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 6 июнда 200-сонли «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот – коммуникация технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Унда 2002-2010 йилларда компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш бўйича Давлат Дастури қабул қилинди ва тасдиқланди.

Марказий банк ахборот телекоммуникация технологияларини ривожлантириш, моддий техник базани янгилаш мақсадида “банк тизимининг ахборот телекоммуникация технологияларини 2005-2008 йилларда ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилди ва Марказий банк Бошқарувининг 2005 йил февралдаги қарори билан тасдиқланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти томонидан замонавий ахборот телекоммуникация технологиялари соҳасида олиб борилаётган ислохотларни янада жадаллаштириш мақсадида 2005 йил 28 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида “...замонавий ахборот технологияларини жорий этишни жадаллаштириш зарурлиги айтиб ўтилган эди.

Бу вазифа ва концепцияда белгиланган масалаларни амалга ошириш учун иш режалари тузилиб, уларга Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8-июлдаги ПҚ-117-сонли “Ахборот телекоммуникация технологияларини янада ривожлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 22 ноябрдаги “Ахборотлаштириш соҳасида ҳуқуқий-меъёрий базани такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорларининг ижросини таъминлаш мақсадида тадбирлар режаси ишлаб чиқилди. Унга кўра, қуйидаги тадбирлар амалга оширилиши мўлжалланган эди:

1. Марказий банк тизимида электрон ҳужжат айланиши тизимини татбиқ қилиш ҳамда уни бошқа давлат бошқарув органларининг ахборот телекоммуникация тизимлари билан интеграллаштириш.

2. Юқори тезликда маълумотларни узатишни таъминлаш учун Банк телекоммуникация тармоғини туман марказларигача ривожлантириш ва Марказий банк ҳудудий Бош Бошқармаларида замонавий локал ҳисоблаш тармоғини барпо этиш.

3. Марказий банк ва тижорат банкларида ягона баланс ва бошқарув ахборот тизимларини тўлиқ татбиқ этган ҳолда интеграллашган ахборот таҳлилий тизимларини жорий этиш ишларини якунлаш.

4. Банк тизими учун электрон рақамли имзони рўйхатга олиш марказини ташкил этиш.

Банк телекоммуникация тармоғидан янада самарали фойдаланиш ҳамда тармоқ мижозларига кўрсатилаётган замонавий банк хизмат турларини кенгайтириш мақсадида ишлаб чиқилган режа босқичма-босқич амалга оширилиб, 2009 йилда ушбу ишлар якунланди. Марказий банкнинг барча ҳудудий Бош Бошқармаларида замонавий локал ҳисоблаш тармоғлари тўлиқ ишга туширилди. Марказий банк бош аппарати ва ҳудудий бошқармалари ўртасида Банк телекоммуникация тармоғи орқали видео конференция тизими жорий этилди. Интернет тармоғида Марказий банкнинг WEB сайти яратилди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистондаги барча банклар, давлат идоралари, турли мулкчилик шаклига тегишли бўлган кўпгина корхона ва ташкилотлар компьютерлар билан таъминланган ва Интернетдан фойдаланиш имкониятига эга.

Электрон ахборотлар муҳофазасини таъминлаш мақсадида “электрон имзо” тўғрисидаги қонун ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларда электрон ахборотларни муҳофазалашни ташкил этиш тўғрисида”ги йўриқнома ишлаб чиқилди.

Шунингдек, банк тизими учун электрон рақамли имзони рўйхатга олиш маркази ташкил этилди. Ўзида электрон рақамли имзони рўйхатга олиш маркази бўлмаган тижорат банклари Марказий банкнинг электрон рақамли имзони рўйхатга олиш маркази хизматидан фойдаланишлари мумкин деб белгиланди.

Шундай қилиб, банк телекоммуникация тармоғини ривожлантириш, республика банклараро тўлов тизимини такомиллаштириш, ахборот муҳофазаси ва хавфсизлигини таъминлаш вазифалари амалга оширилди.

Банк ахборотлари бирор бир банк операцияси юзасидан электрон кўринишда бир банк томонидан иккинчи банкка ўтказилади. Бошқача қилиб айтганда, ҳисоб-китоблар электрон тўлов тизими бўйича доимий равишда бир банк вакиллик ҳисобварағидан иккинчи банк вакиллик ҳисобварағига ўтказилади, яъни бир банк миждозининг пул маблағлари камайиб, ушбу сумма бошқа банк миждозининг ҳисобварағига ўтказилади. Бундай пул ўтказиш электрон ахборот кўринишида бўлиб, махсус дастур ёрдамида алоқа каналлари орқали бажарилади.

Ҳозирги кунда мана шундай электрон ахборотлар муҳофазаси энг долзарб масала бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳам, банк электрон ахборотларини муҳофаза қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилади. Электрон ахборотлар муҳофазасини таъминлаш мақсадида, “электрон имзо” тўғрисидаги қонун ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

Шунингдек, банк электрон ахборотларининг муҳофазасини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларда электрон ахборотларни муҳофазалашни ташкил этиш тўғрисида”ги йўриқнома ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

Ушбу йўриқнома банклар ўртасида электрон тўлов тизими орқали ўтадиган ахборотларни муҳофазалашнинг асосий йўналишлари ва уларни жорий этиш тартибини белгилаб беради. Мазкур йўриқномага банкларда электрон тўлов

тизимида ҳисоблаш техника воситалари билан ҳужжатларни тайёрлашда риоя этилиши шарт.

Банк муассасаларида электрон тўлов тизими орқали қабул қилинадиган ва узатиладиган ахборотлар билан ишлаш учун рухсат қуйидаги шахсларга берилади:

- а) банк раҳбари билан амалдаги меҳнат шартномасига мувофиқ тўлиқ моддий жавобгарлик тўғрисида ёзма шартнома тузилган ходимга;
- б) бош бухгалтерга
- с) бош бухгалтер бўлмаган ҳолларда, унинг ўринбосарига.

Ҳисоблаш техника воситаларига техник хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган шахслар ҳамда Ҳисоблаш техника воситалари дан фойдаланувчилар “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларда электрон ахборотларни муҳофазалашни ташкил этиш тўғрисида”ги йўриқнома, техник воситаларини ишлатиш бўйича йўриқномалар, шунингдек, ахборотларни муҳофаза қилиш тартибини белгиловчи бошқа меъёрий ҳужжатларни ўрганиб чиққач, уларнинг билими текшириб кўрилгандан кейингина ишга қўйилади.

Ҳисоблаш техника воситаларига шовқиндан тўсилган, ташқаридан бегоналарни кузатиши мумкин бўлмаган, ишончли ҳимояланган хоналарда ўрнатилади. Ушбу хоналар қуйидаги жиҳозланиш талабларига жавоб бериши шарт:

- а) мустаҳкам деворлар ва ишончли тўсиқларга эга бўлиши;
- б) махсус кодли қулфлар ёки бошқа ишончли қулфлар ўрнатилган мустаҳкам ешиклар билан жиҳозланиши;
- в) деразалар хонага киришдан ҳимоя қилиш воситаларига эга бўлиши, шунингдек, бегона шахсларнинг кўз ёки махсус қурилмалар билан кузатишидан ҳимоя қилувчи дераза пардалари, зарур ҳолларда, Ички Ишлар органлари қўриқлаш бўлинмалари билан боғланган огоҳлантириш қурилмалари билан жиҳозланган бўлиши;

д) ёнғин хавфсизлиги талабларига жавоб бериши.

Ҳисоблаш техника воситаларига ўрнатилган хоналарга радио нукталар, электр соатлар ва бошқа кам қувватли қурилмаларни ўрнатиш ҳамда улардан фойдаланиш тақиқланади.

Ҳисоблаш техника воситаларига ўрнатиладиган хоналар ахборотни ишончли муҳофазалаш зарурлигини ҳисобга олган ҳолда танланиши лозим. Алоқа технологик участкалар бир – биридан ажратилади. Ҳар бир хонада, фақат унга кириш ҳуқуқига эга бўлган кишиларгина ишлашлари зарур.

Банк сири маълумотлари ёзилган ташқи магнит ташувчиларни (дискетлар, СД дисклари, стриммер ленталари ва ҳ.к) сақлашга мўлжалланган хоналар эса, махсус металл шкафлар ёки сейфлар билан жиҳозланган бўлиши керак.

Иш фаолияти ҳисоблаш техника воситалари билан боғлиқ бўлган раҳбарлар тегишли мутахассислар ва юридик хизмат ходимлари билан биргаликда қуйидаги тадбирларни амалга оширилишини таъминлашлари зарур:

а) тегишли банкка ёки унинг бўлинмасига тааллуқли бўлган банк сирини ташкил этувчи маълумотлар рўйхатини аниқлаш;

б) зарур ҳолларда, етказилган зарарни қоплаш мақсадида қонунчилик талабларидан келиб чиққан ҳолда, кўрсатилган ахборотларга эга бўлган, ҳар бир ходим билан «Банк сири» ва бошқа хизмат маълумотларини сир сақлаш бўйича мажбуриятномани имзолаш;

в) банк сири ахборотлари ҳисоблаш техника воситаларидан чиқиб кетиши, бундай маълумотлар ошкор қилинишини ҳамда ҳисоблаш техника воситалариларнинг йўқолиши ёки ўғирланишининг олдини олиш, қўшимча нурланиш ва кузатишлар бўлмаслиги чораларини кўриш.

г) Ҳисоблаш техника воситаларида ишлайдиган шахслар сонини чеклаш чораларини кўриш, банк сири ахборотларидан фойдаланиш учун белгиланган тартибга риоя қилиш;

д) Ҳисоблаш техника воситаларини “вируслар” дан ҳимоя қилиш мақсадида компьютер ташкил этувчи қисмларни ва дастурларни рухсатсиз ўзгартиришга, эксперт тасдиғидан ўтмаган ва фойдаланишга тавсия этилмаган дастурларни, шунингдек, компьютер ўйинларини ўрнатишга йўл қўймаслик;

е) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг ҳисоблаш техника воситаларини ишлатиш жараёнида ахборотларни муҳофазалаш бўйича меъёрий ҳужжатлари талабларига риоя қилишни назорат этиш;

ж) Мунтазам равишда ходимларнинг малакасини оширишга доир тадбирларни амалга ошириш ва бошқалар.

Бундай тадбирлар ҳар бир банкда электрон ахборотлар муҳофазасини таъминлашга ёрдам беради.

3.6. Электрон имзо ва электрон шифрациялаш калитларидан фойдаланиш тартиби

Ахборотларни муҳофаза қилишда электрон имзо ва шифрация калитлари алоҳида ўрин тутadi. Электрон имзо ва шифрация калитлари ёпиқ турдаги электрон ахборотларнинг аслига тўғрилигини таъминлаш ва ташқи муҳит таъсиридан муҳофазалаш мақсадида қўлланилади. Банкнинг бош бухгалтерида электрон имзоси электрон идентификатор ёки бошқа турдаги махсус қурилма бўлиши керак. Марказий банк электрон тўлов тизими орқали узатилаётган ёпиқ турдаги электрон ахборот махсус техник дастурий муҳофазалаш қурилмаси ёрдамида электрон имзо ва шифрация калитлари қўлланилган ҳолда муҳофазаланади.

Электрон имзо ва шифрация калитлари Марказий банк ҳудудий бош бошқармасининг ваколатга эга бўлган бўлими томонидан махсус техник дастурлар ёрдамида вужудга келтирилади.

Марказий банк ҳудудий бош бошқармасининг ваколатга эга бўлган бўлими томонидан электрон имзо ва шифрация калитлари тарқатилиши ҳақида банк раҳбарларига олдиндан хат берилади. Ушбу хатда электрон имзо ва шифрация калитлари тарқатилиши ва ишга туширилишининг муддатлари кўрсатилган бўлиши керак.

Электрон имзо ва шифрация калитларини созлаш ишлари ҳам амалга оширилади. Шифрловчи ва электрон имзо билан тасдиқловчи махсус техник дастурий мажмуа ёпиқ турдаги электрон ахборотларни қайта ишловчи ёки ахборотни электрон тўлов тизими орқали узатувчи ва қабул қилувчи дастур таркибида ишлаши банкларда дастур ишлаб чиқувчилар томонидан таъминланади. Белгиланган даврда электрон имзо ва шифрация калитлари ўзгартирилганда, созлаш ишларини амалга ошириш банк ходимлари, дастурчи операторлар томонидан қўлланилаётган тегишли дастурнинг йўриқномаси асосида амалга оширилади.

Марказий банк электрон тўлов тизими орқали амалга оширилаётган ёпиқ турдаги электрон ахборотлар электрон имзо билан тасдиқланган ва имзоланган бўлиши шарт.

Электрон имзо тасдиқланмаган ёпиқ турдаги электрон ахборотлар ишлаш учун қабул қилинмайди. Электрон тўлов тизими иштирокчиси ўзидан жўнатилган ёпиқ турдаги электрон ахборотни электрон имзосиз ёки электрон имзо мос келмаганлиги ҳақида маълумот олганда, зудлик билан муаммони ҳал қилиши ва ёпиқ турдаги электрон ахборотларни қайтариши лозим.

Банк бош бухгалтерининг электрон имзоси ва заҳира электрон имзоси сейфда сақланиши шарт. Электрон архивлар учун жавобгар шахс муддати тугаган ёки кучини йўқотган шифрация калитларини ташқи сақловчи қурилмага кўчириб, уни архивлаштириши шарт бўлиб ҳисобланади.

Банкнинг бош бухгалтери Марказий банкдан олган янги электрон имзолари кучга киргунга қадар эскисидан фойдаланиб турадилар. Ёпиқ турдаги электрон ахборотларни тегишли электрон имзо билан тасдиқлаш имконияти бўлмаганда, масалан, электрон имзо бузилгандан, бош бухгалтер Марказий банк ҳудудий бош бошқармасининг ваколатга эга бўлган бўлимига аввал телефон орқали сўнг ёзма равишда хабар беришлари талаб этилади. Бундай маълумотномада электрон имзонинг бузилиш сабаблари кўрсатилади ва заҳира дискеткаси ёки заҳира электрон идентификатордан фойдаланишга рухсат сўралади. Заҳира дискеткаси ёки заҳира электрон идентификатордан 3 кундан ортиқ фойдаланишга рухсат берилмайди.

Электрон ҳужжатдаги электрон рақамли имзо айти бир вақтнинг ўзида қуйидаги шартларга риоя қилинган тақдирда қоғоз ҳужжатга қўлда ёки ўзи қўйган имзо билан бир хил аҳамиятга эга бўлиб саналади:

1. Электрон рақамли имзонинг ҳақиқийлиги тасдиқланган бўлса.
2. Электрон рақамли имзонинг ҳақиқийлиги тасдиқланган пайтда ёки имзолаш пайтини белгиловчи далиллар бўлганда электрон ҳужжат имзоланаётган пайтда электрон рақамли имзо калитининг сертификати амал қилиб турган бўлса.
3. Электрон рақамли имзодан электрон рақамли имзо калитининг сертификатида кўрсатилган мақсадларда фойдаланилаётган бўлса.

Электрон рақамли имзо воситалари электрон ҳужжатда электрон рақамли имзонинг яратилиши, электрон рақамли имзонинг ҳақиқийлигининг тасдиқланиши, электрон рақамли имзонинг ёпиқ ва очик калитлари яратилишини таъминлайдиган барча техникавий ва дастурий воситаларидан иборат бўлади. Электрон рақамли имзонинг очик ва ёпиқ калитлари мавжуд бўлиб, ушбу очик ва ёпиқ калитлари юридик ва жисмоний шахслар томонидан ёки уларнинг мурожаатига биноан рўйхатга олиш маркази томонидан электрон рақамли имзо воситалари ёрдамида яратилиши мумкин.

Электрон рақамли имзони яратган, яъни электрон ҳужжатга имзо қўйган ва рўйхатга олиш маркази томонидан унинг номига электрон рақамли имзо калити ва сертификати берилган жисмоний шахс электрон рақамли имзо ёпиқ калитининг эгаси бўлади.

Электрон рақамли имзонинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш учун электрон рақамли имзо очик калитидан фойдаланаётган юридик ва жисмоний шахслар электрон рақамли имзо очик калитининг фойдаланувчиси бўлади. Электрон рақамли имзо очик калитининг фойдаланувчиси электрон рақамли имзонинг очик калити электрон рақамли имзо ёпиқ калитининг эгасига тегишлилигини ва электрон рақамли имзо ҳақиқийлигини текшириш учун электрон рақамли имзо калитини берган рўйхатга олиш марказига мурожаат этиши, электрон рақамли имзо ҳақиқийлиги тасдиқланмаган ҳоллар ҳақида электрон рақамли имзо ёпиқ калитининг эгасига хабар беришга ҳақли.

Электрон рақамли имзо очик калитининг фойдаланувчиси электрон рақамли имзонинг ёпиқ калити эгасининг шахси тўғрисидаги маълумотлар муҳофиза қилинишини таъминлаши керак.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Ахборот муҳофазаси ва хавфсизлиги, банк телекоммуникация тармоғи, электрон рақамли имзо, шифрация калитлари, очик ва ёпиқ калит, очик калитнинг фойдаланувчиси, электрон идентификатор, электрон рақамли имзони рўйхатга олиш Маркази, электрон тўлов, банклараро ҳисоб-китоблар, бошланғич ва якуний банклараро оборотлар, вакиллик ҳисобварағи, электрон тўловлар тизими, Ҳисоб-китоб маркази, Клиринг маркази, электрон тўловлар тизимининг иштирокчилари ва фойдаланувчилари, Бош ахборотлаш маркази, инициатор банк, бенифициар банк, тракзакция, электрон тўлов ҳужжати, операциялар коди, файлларни қайта ишлаш.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Банк телекоммуникация тармоғини ривожлантириш ва ахборотларнинг муҳофазасини ташкил этиш бўйича қандай ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган?
2. Ўзбекистонда электрон ахборотларни муҳофаза қилиш қандай тартибда ташкил этилган?
3. Очиқ калит ва ёпиқ калит тушунчаларига изох беринг.
4. Очиқ калитнинг фойдаланувчилари кимлар бўлиб ҳисобланади?
5. Ёпиқ калит фойдаланувчилари кимлар бўлиб ҳисобланади?
6. Электрон ҳужжатдаги электрон рақамли имзо қандай шартларга риоя қилинган ҳолда қоғоз ҳужжатга қўйилган имзо билан бир хил саналади?
7. Электрон тўлов тизими иштирокчиси ўзидан жўнатилган ёпиқ турдаги электрон ахборотни электрон имзосиз ёки электрон имзо мос келмаганлиги ҳақида маълумот олганда қандай ёл тутади?
8. Ўзбекистонда электрон ахборотларни муҳофаза қилишни ташкил этиш учун қандай тадбирлар амалга оширилиши лозим?
9. Банклараро ҳисоб-китобларнинг мазмуни ва аҳамияти нимадан иборат?
10. Ҳисоб-китоб Марказлари фаолияти нимадан иборат?
11. Бош ахборотлаш марказининг қандақ фаолият тури билан шуғулланади?
12. Электрон тўлов тизимининг ишлаш тамойилларини санаб чиқинг.
13. Электрон тўлов тизимининг функциялари нималардан иборат?
14. Ҳисоб-китоб Марказларининг фойдаланувчилари ва иштирокчилари кимлар?
15. Банкларнинг вакиллик ҳисобварақларининг мазмуни ва уларнинг номерланишини тушунтиринг.
16. Вакиллик ҳисобварақларини очиш тартибини тушунтиринг.

17. Ҳисоб-китоб марказида банклараро ҳисоб-китоб операцияларининг ҳисоби қандай ташкил этилади?

18. Бир типдаги банклар ўртасидаги ҳисоб-китоблар бўйича қандай проводкалар бажарилади?

19. Турли типдаги банклар ўртасидаги ҳисоб-китоблар қандай тартибда амалга оширилади?

20. Банклараро ҳисоб-китобларда ишлатиладиган транзит ҳисобварақнинг мазмунини тушунтириб беринг.

Тест саволлари:

1.Электрон тўловлар тизими –

А) тижорат банкининг мулкига асосланган тизим;

В) банклараро тўловларни ташкил этадиган умумдавлат тизими;

С) барча тўловларни қоғоз кўринишда ўтказишга асосланган тизим;

Д) қоғозсиз технологияларни Марказий банк электрон почта воситалари орқали ўтказилишига асосланган тизим, Барча тўловларни қоғоз кўринишда ўтказишга асосланган тизим.

2. Электрон тўловлар ўз вақтида ўтиши учун-

А) фақатгина тижорат банки вакиллик ҳисобварақларидаги маблағлар етарли бўлиши лозим;

В) фақатгина Бош банк вакиллик ҳисобварақларидаги маблағлар етарли бўлиши лозим;

С) мижоз ҳисобварақларидаги маблағлар ва банк вакиллик ҳисобварақларидаги маблағлар етарли бўлиши лозим;

Д) Ҳеч қандай шарт қўйилмайди.

3.“Электрон тўловлар тўғрисида”ги Қонун Қонунчилик Палатаси томонидан қачон қабул қилинган?

- А) 1991йил 2 ноябрда қабул қилинган;
- В) 2012йил 2 ноябрда қабул қилинган;
- С) 1995 йил 2 ноябрда қабул қилинган;
- Д) 2005 йил 2 ноябрда қабул қилинган.

4. Банклараро ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш учун банкларга қандай ҳисобварақ очилади?

- А) вакиллик ҳисобварағи;
- В) депозит ҳисобварғи;
- С) ссуда ҳисобварғи;
- Д) умумий ҳисобварғи.

5. Вакиллик ҳисобварағи очиш тўғрисидаги фармойиш кимга берилади?

- А) Тижорат банки ҳудудий бошқармаси ва бўлимига;
- В) Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигига;
- С) Вилоят Марказий банкига;
- Д) Банк мини банкига.

6. Вакиллик ҳисобварағи очиш тўғрисидаги фармойиш нусхаси кимга берилади?

- А) Банк мини банкига;
- В) Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигига;
- С) Вилоят Марказий банкига;
- Д) Республика Марказий банкининг Тошкент шаҳар Ҳисоб-китоб Марказига.

7. Банклараро ҳисоб-китоблар бўйича электрон тўлов ҳужжатларни узатиш, қабул қилиш, назорат қилиш, вақти келтирилган тўғри жавобни келтиринг.

- А) Соат 9-00 дан 16-00 гача;
- В) соат 9-00 дан 18-00 гача;
- С) соат 8-00 дан 16-00 гача;

Д) соат 10-00 дан 16-00 гача;

8. Электрон ахборотлар муҳофазасини таъминлаш мақсадида-

А) “электрон рақамли имзо” тўғрисидаги қонун ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

В) “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида” Низом ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

С) “Ҳисоб-касса маркази тўғрисида” Низом ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

Д) “Ҳисоб-касса маркази тўғрисида” қонун ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

9. Электрон ахборотлар муҳофазасини таъминлаш мақсадида-

А) “Ҳисоб-касса маркази тўғрисида” қонун ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

В) “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисида” Низом ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

С) “Ҳисоб-касса маркази тўғрисида” Низом ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

Д) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларда электрон ахборотларни муҳофазалашни ташкил этиш тўғрисида”ги йўриқнома ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди.

10. Электрон рақамли имзодан фойдаланиш тартиби ҳақида қайси ҳужжатда кўсатилган?

А) “Касса операциялари тўғрисида” Низом да кўсатилган;

В) “Ўзбекистон Республикаси банк тизимида электрон рақамли имзо ва шифрация калитларидан фойдаланиш тартиби тўғрисида” Низом да кўсатилган;

С) ҳеч қайси ҳужжатда кўсатилмаган;

Д) ҳисобварақлар режасида кўсатилган.

10. Турли тижорат банклари ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар:

- A) Бош банк орқали ўтказилади;
- B) Миллий банк орқали ўтказилади;
- C) Марказий банк орқали ўтказилади;
- D) Хорижий банклар орқали ўтказилади.

11. Электрон тўлов тизимида қайси пул ҳисоб-китоб шакллари қўлланилади?

- A) электрон тўлов топшириқномаси, электрон мемориал ордер, электрон тўлов талабномаси.
- B) электрон аккредитивга ариза, ҳисоб-китоб чеки, электрон инкассо топшириқномаси.
- C) Пластик карточкалар ва инкассо топшириқномаси.
- D) A ва B жавоблар тўғри.

12. Ҳозирги кунда резидент тижорат банклари миллий ва чет эл валютасидаги вакиллик варағини:

- A) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг Ҳисоб-китоб марказида очадилар;
- B) Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигида очадилар;
- C) Вилоят Марказий банкида очадилар;
- D) Банк филиалида очадилар.

13. Электрон тўловлар –

- A) фақатгина вакиллик ҳисобварақларидаги маблағлар қолдиғи доирасида амалга оширилади, агарда Марказий банк Ҳисоб-Китоб маркази ва банк ўртасидаги шартномада бошқа ҳолат келишилмаган бўлса;
- B) Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги белгилаган чегара доирасида амалга оширилади;
- C) Вилоят Марказий банки белгилаган чегара доирасида амалга оширилади;

Д) исталган суммада амалга оширилади.

14. Турли тижорат банклари ўртасидаги банклараро ҳисоб-китоблар:

А) филиал орқали ўтказилади;

В) Тошкент шаҳар Ҳисоб-китоб маркази орқали ўтказилади;

С) Андижон касса маркази орқали ўтказилади;

Д) ҳисоб маркази орқали ўтказилади.

15. Инициатор банк -

А) тўлов операцияларни яқунловчи банк;

В) тўлов операцияларида воситачилик қилувчи банк;

С) тўлов операцияларини бошловчи банк;

Д) тўлов операцияларини назорат қилувчи банк.

16. Электрон ҳужжат айланиши –

А) Банк тўғрисидаги маълумотларни олиш;

В) Банк операцияларни ҳавф хатарсиз амалга ошириш;

С) Банк файлларни жўнатиш ва қабул қилиш;

Д) Қоғоз ҳужжатларни ишлатмасдан компьютер орқали ахборот алмашиш ва қайта ишлаш.

IV боб. “Интернет-Банкинг” электрон тўловлар тизими

4.1. Электрон банк хизмати ва унинг таркибий қисмлари

Охирги йилларда “электрон пуллар”, “электрон хизматлар” деган иборалар тез-тез ишлатилмоқда. “электрон пуллар” ва “электрон хизматлар”нинг Ўзбекистон чакана тўловлар тизимлари бозорида шаклланиши ва актив ҳолда ривожланиши бор-йўғи бир неча йил аввал бошланди. Бундай инновацион воситаларнинг пайдо бўлиши ахборот ва телекоммуникацион технологияларнинг тезлик билан ривожланишини тақазо этди, шу билан бирга янги банк хизматларининг кенг ривожланишига йўл очиб берди.

Ҳозирги кунда банк хизматларининг турлари тобора кўпайиб бормоқда. Шулардан бири “электрон-банк” хизматларидир. Электрон банк – масофавий банк хизмати бўлиб ҳисобланади. Бу хизматлар асосан компьютер ёки телефон тармоғи орқали амалга оширилади.

“Электрон банк” – банкнинг мижози бўлган юридик ва жисмоний шахсларга “Интернет” электрон тармоғи орқали ўзларининг ҳисобварақлари бўйича банк хизматларидан фойдаланишга имкон яратиб берувчи рақамлардан иборат хизматдир.

«Электрон-банк» хизмат тури бўйича операцияларни ўтказиш тартибини ёритишдан аввал, ушбу хизмат бўйича баъзи терминларни келтирамиз:

- “Интернет” (Интернет) – Жаҳон компьютер тармоғи, яъни глобал мулоқот муҳити;
- Веб-сайт – молиявий операцияларнинг дастурий маҳсулот жойлашган Интернет-сайт;
- Веб-браузер – Интернетда ишлаш учун дастурий маҳсулот (Интернет бўйича йўл кўрсатувчи);
- модуллиқ – тармоқнинг нисбий мустақиллиги;
- очик архитектура – осон лойиҳалаштиришнинг имконияти;

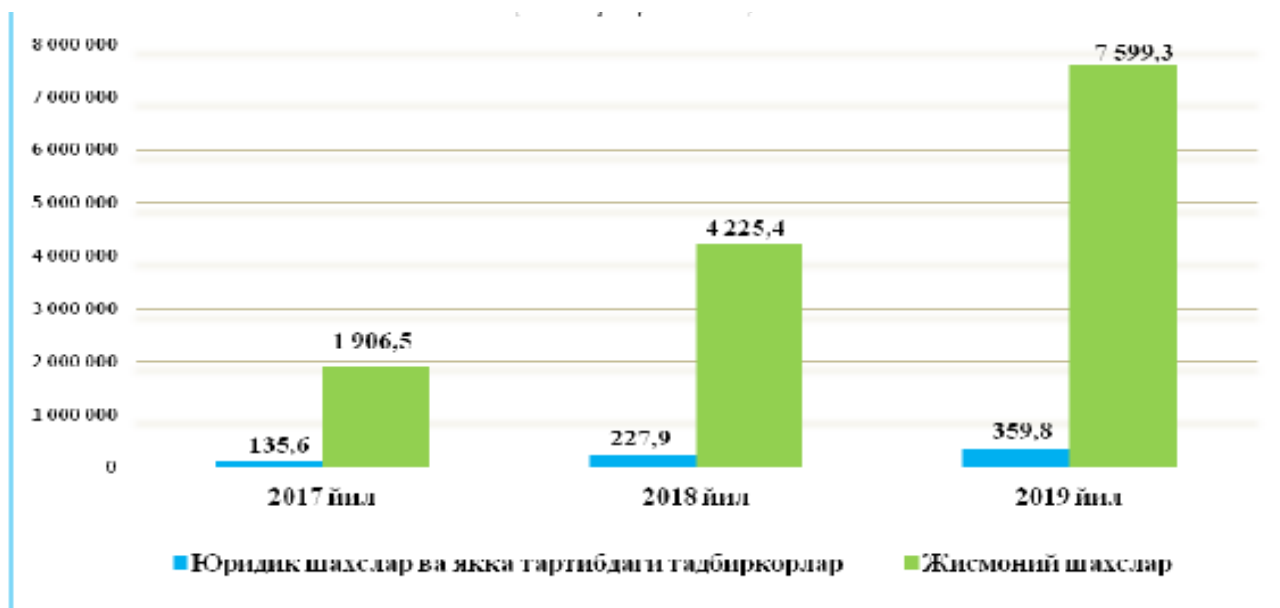
- крипто-жараён – маълумотларнинг шифрлаш ва дешифрлаш жараёни;
- АИЖ – автоматлаштирилган иш жойи;
- ССЛ (Сесуре Соскец Лайер)–маълумотларни ўтказишда қўлланиладиган хавфсиз протокол;
- аутентификация – ҳақиқийликни (тасдиқлаш) ўрнатиш;
- ягона сессион калитнинг яратилиши – маълумотлар муҳофазасини таъминлайдиган нодир код (рақамлар йиғиндиси ёки белгилар)нинг қайта ишлаб чиқиши;
- ИП – ахборотлар алмашинувини амалга оширадиган тармоқлараро протокол.

“Электрон банк” веб-саҳифа ва веб-браузер орқали мижозларга турли операцияларни амалга оширишга имкон беради. “Электрон банк” мижозларга ўз ҳисобрақамларининг ҳолатини, шунингдек, унинг тарихини, яъни барча тўловлар ва тушумлар ёзувлари ҳақида реал вақт тартибида батафсил ўрганишга ва зарурат туғилганда, мижозлар билан нақд пул олишдан ташқари, барча банк ва маслаҳат хизматларини ўз ичига оладиган хизмат бўлимига мурожаат қилишга имкон беради.

Масофавий электрон банк хизмати қуйидаги кичик тизимлардан иборат:

- ✓ “Интернет банкинг” электрон тўловлар тизими;
- ✓ “Phone банкинг” телефон орқали банк кичик тизими;
- ✓ “MailBank” электрон тўловлари кичик тизими;
- ✓ “Мобил банкинг” электрон тўловлари кичик тизими;
- ✓ “SMS банкинг” электрон тўловлари кичик тизими.

Ўзбекистон банк амалиётида ҳам масофавий электрон банк хизматларидан бир неча тури мижозларга таклиф қилинган. Масофадан банк хизматларининг электрон тизимлардан фойдаланувчиларнинг сони йилдан-йилга ортиб бормоқда.

1-расм. Ўзбекистон Республикасида банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларидан фойдаланувчилар сони, мингта⁴⁴.

Алоҳида қайд этиш жоизки, республикамизда 2019 йилнинг 1 январь ҳолатига банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар жами сони 7959107та бўлиб, шундан банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчи юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар сони 359770 тани ташкил этган бўлса, банк пластик карталари ва банк депозит ҳисобварақлари бўйича банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчи жисмоний шахслар сони эса 7599337 тани ташкил этади. Бу эса, 2018 йил 1 январь ҳолатига (4453240 тага) нисбатан банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимларидан фойдаланувчилар жами сони 178,7 фоизни, мос равишда юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар сони (227879 тага) 157,9% ни ҳамда жисмоний шахслар сони (4225361 тага) нисбатан 179,9% ни ташкил қилганлигидан далолат беради. (1-расмга қаралсин).

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари. 2019 йил.

Ҳозирги кунда тижорат банклари ўзларининг мобил иловаларини жорий қилган бўлиб, у орқали қуйидаги хизматлар миждозлар (жисмоний шахслар) фойдаланиши учун реал вақт режимида таклиф этилмоқда:

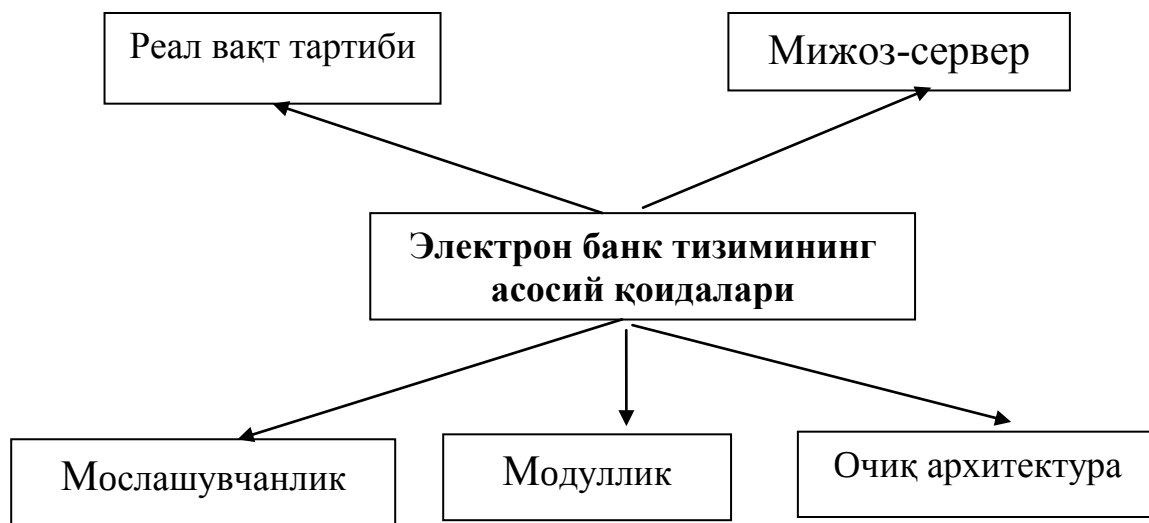
- картадан картага пул ўтказиш (P2P) операцияларини бажариш;
- алоқа, коммунал, солиқ, бюджет, интернет-провайдерлар, рақамли телевидение ва бошқа бир қанча тўловларни амалга ошириш;
- миждознинг талабига кўра банк картасини блоклаш (блокдан чиқариш);
- олинган кредит бўйича тўловларни сўндириш (амалга ошириш);
- онлайн омонатларни расмийлаштириш, депозит ҳамда ссуда (кредит) ҳисобварақларини масофадан очиш;
- халқаро банк карта ҳисобварағидан тўловларни амалга ошириш ва мониторинг қилиш, онлайн конверсия хизматлари;
- халқаро пул ўтказмалари тизими орқали келган маблағларни миждознинг ҳошишига кўра банк ҳисобварағи ёки банк картасига киритиш;
- банк инфратузилмалари (филиаллар, айирбошлаш шаҳобчалари, банкомат ва инфокиосклар) дислокацияси ҳақида маълумот олиш.

“Электрон банк” тизимининг асосий қоидалари қуйидагилардир:

- а) миждоз-сервер;
- б) модуллиқ;
- в) очик архитектура;
- г) реал вақт тартиби;
- д) мосланувчанлик.

“Электрон банк” дастурий таъминоти банкнинг ўзи ёки компьютер дастурий таъминотларини ишлаб чиқишга ихтисосланган компаниянинг маҳсулоти бўлиши мумкин ва у мақсадлари бўйича банк фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар талабларига мувофиқ ҳамда тегишли тартибда сертификатланган бўлиши лозим.

“Электрон банк” тизимининг асосий қоидаларини қуйидаги чизмада келтирамиз.

2-расм. “Электрон банк” тизимининг асосий қоидалари⁴⁵.

Банклар Интернет тармоғига уланган компьютерларнинг банк корпоратив тармоғидан ва банк компьютерларидан алоҳида ажратилган бўлиши шарти билан, Интернет тармоғидан “электрон банк”нинг иш жараёни воситаси сифатида фойдаланиш мумкин.

Шундай қилиб, “Электрон банк” банкнинг мижози бўлган юридик ва жисмоний шахсларга «Интернет» электрон тармоғи орқали ўзларинининг ҳисобварақлари бўйича банк хизматларидан фойдаланишга имконият яратувчи рақамлардан иборат хизматдир.

4.2. “Интернет банкинг” электрон тўловлар тизимининг мазмуни, аҳамияти, унинг Ўзбекистонда қўлланилиши ва ривожлантириш истиқболлари.

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг янги маҳсулот ва янги инновацион хизматларига талаб янада ошади. Шунинг учун тижорат банклари

⁴⁵ Муаллиф ишланмаси.

ривожланиш стратегиясида асосий йўналиш сифатида янги банк маҳсулотлари ва хизматларини ишлаб чиқиш ёки уларни модернизация қилишга эътиборларини қаратадилар. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида молия банк тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва барқарорлигини ошириш ҳамда банк тизимига аҳоли ва корхоналарнинг ишончини янада мустаҳкамлаш мақсадида ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллаган ҳолда кўрсатилаётган банк хизматларининг тури ва кўламини кенгайтириш бўйича тизимли чоратадбирларни амалга ошириш зарур бўлади.

Тижорат банклари янги банк маҳсулотлари ва хизматларини ўзларининг иқтисодий ўсиши ва рақобатбардошлиги, барқарорлигини таъминлашда муҳим восита сифатида баҳолайдилар. Чунки банклар бозорда янги маҳсулотларни жорий этиш ва сифатини яхшиламасдан самарали фаолият кўрсата олмайдилар. Банкларнинг янги инновацион хизматларидан бири – “Интернет банкинг”дир.

“Интернет банкинг” ҳақида сўз юритишдан аввал Интернет тизимининг ўзи нима эканлигига қисқача тўхталиб ўтамиз.

«Интернет» - умумжаҳон маълумотлар алмашилиш тармоғи бўлиб, у 1975 йилда Америка Қўшма Штатларида мавжуд бўлган алоқа тармоқларини бирлаштириш натижасида вужудга келди. Унинг асоси АРПАНет (Адвансед Ресеарч Прожесц Агенсй Нетворк) тармоғи бўлиб, шу йўналишдаги илмий изланишларни ва бу билан боғлиқ маълумотлар мажмуасини ўзида бирлаштирган эди.

Интернет халқаро компьютер алоқаси тизими кенг миқёсли алоқа воситаси мақомига эга бўлган тизимдир. Интернет жуда катта тезлик билан ривожланиб бориши натижасида, унинг фойдаланувчилари сони кескин ошиб бормоқда. Интернет тизими орқали ҳар бир инсон, ўз номидан ёки ўзи ишлайдиган корхона номидан эркин мулоқот қилиш, маълумот олиш ва фикр алмашилиш имкониятига эга бўлади. Бу тармоқ билан ишламоқчи бўлган хилма-хил соҳаларнинг

мутахассислари ҳеч қийналмасдан ишлашни, унинг ишончли бўлишини, маълумотлар базасига киришга, ундан фойдаланишга ҳеч қандай тўсиқлар бўлмаслигини истайдилар.

Интернет тармоғи орқали бир қатор ишларни бажариш мумкин бўлиб, улар қуйидагилардир:

- ◆ электрон почта;
- ◆ электрон эълонлар доскаси;
- ◆ файллар жўнатиш тизими;
- ◆ масофадан туриб бошқа компьютерлардаги маълумотларни кўриш;
- ◆ дунёвий информაციон базаларга кириш ва улардан фойдаланиш;
- ◆ оммавий ахборот воситаларнинг мавжуд электрон нуқтларини кўриш;
- ◆ рақамли радио, телевидение, видео ва кинодан фойдаланиш;
- ◆ бошқа мамлакатдаги инсонлар билан алоқа қилиш;
- ◆ Интернетдаги аукционларда, валюта бозорларида, қимматли қогозлар бозори савдоларида иштирок этиш;
- ◆ Интернет телефония ва бошқалар.

Интернет банк тизимлари миждозга масофадан уланиш қурилмасини ўрнатиш ҳамда ўз компьютерига бирон-бир иловаларни ўрнатмаган ҳолда банкнинг дастурий таъминотидан фойдаланиш имконини беради. Ушбу таъминотдан ҳар қандай компьютер орқали фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, Интернет банк тизимларидан фойдаланиш унча қиммат эмас. Умуман олганда, агар банк ўзининг интернетдаги ваколатхонаси ёрдамида оддий электрон банк хизматини таъминласа, банкнинг операция харажатлари қисқаради. Бундан ташқари, банк миждозлар фойдаланиши мумкин бўлган кўпдан-кўп шахсий молиявий дастур-иловаларни мослаштириш ўрнига мураккаб бўлмаган компьютер тизимини ишлатади. Харажатларнинг камайиши банкларга Интернет банкда миждозга хизмат

кўрсатганлик учун анча кам ҳақ олиш ёки уни бутунлай бекор қилиш имконини беради.

Интернет банк тизимларига асосланган масофадан банк хизмати кўрсатиш мижозларга хизмат кўрсатишнинг анъанавий банк усулларига нисбатан қатор афзалликларга эга:

- ✓ компьютер бор бўлган ва интернет глобал тармоғига кириш имкони бўлган ҳар қандай жойдан туриб, мижоз ўз ҳисобварақларидан фойдаланиши ҳамда трансацияларни амалга ошириши мумкин;

- ✓ сервисдан ҳафтасига 7 кун, суткасига 24 соат мобайнида фойдаланса бўлади;

- ✓ трансациялар дарҳол бажарилади ва тасдиқланади – маълумотлар ишлаш вақти банкоматда маълумотлар ишлаш вақти билан бир хил;

- ✓ амалга ошириладиган операциялар доираси анча кенг бўлиб, ҳисобварақлар бўйича маблағлар ҳаракатини назорат қилишдан тортиб, ипотека кредитига буюртма беришгача операцияларни бажариш мумкин.

Интернет банк тизими орқали хизмат кўрсатиш онлайн режимида масофадан банк хизмати кўрсатишнинг бошқа усулларига қараганда истиқболли бўлиб ҳисобланади. Бунинг сабаблари қуйидагилар:

биринчидан, интернет глобал тармоғидан фойдаланувчилар сони кўпайиб бораётганлиги.

Иккинчидан, интернет глобал тармоғи орқали сотиладиган банк маҳсулотлари ва хизматларидан фойдаланувчилар сони кўпайиб бормоқда. Интернетдан фаол фойдаланувчиларнинг бу қадар тез кўпайиб бораётганлиги банкларга глобал тармоқ ёрдамида тарқатиладиган банк маҳсулотлари ва хизматларидан фойдаланувчилар сонини жадал суръатлар билан кўпайтириб бориш имконини бермоқда.

Учинчидан, мижозларга Интернет тармоғи орқали банк хизматлари кўрсатилганида чиқимлар анча камаяди. Масофадан банк хизмати кўрсатишни Интернет орқали сотиш учун банк кам деганда интернет глобал тармоғида ўзининг ҳозир бўлишини таъминлаши, яъни ўзининг «виртуал офисини» очиши керак. Бу офис орқали мижоз банк-мижоз ёки компьютер буюртмалари тизимининг мижозлар қисми дистрибутларини ўзига ўтказиб олиши ёки агар тизим мижозда бирон-бир қўшимча дастурий таъминотни ўрнатиш заруратисиз амалга оширилган бўлса, Интернет-банкка кириши мумкин. Бундан ташқари, банк мижозларга хизмат кўрсатадиган серверни ўрнатиши, автоматлаштирилган банк тизимидаги мижозлар қисмидан ахборот узатиш учун шлюзлар яратиши талаб қилинади. Бу эса қўшимча харажатлар билан боғлиқ бўлса-да, харажатлар тез қопланади, негаки банк Интернет глобал тармоғи орқали масофадан банк хизмати кўрсатиш бўйича ҳамма харажатлар бир нечта банк бўлимини очишга қараганда анча кам бўлади, шу билан бирга, Интернет орқали хизмат кўрсатиладиган мижозлар сони реал банк бўлимлари мижозларининг сонидан бир неча баробар ортиқ бўлиши мумкин.

Тўртинчидан, электрон тижорат ривожланиши билан жисмоний шахсларга Интернет орқали банк хизмати кўрсатиш зарурлиги. Электрон тижорат ривожланиши Интернет орқали маҳсулот харид қилинганида ҳақ тўлаш механизмларини ишлаб чиқишга сабаб бўлди. Дастлаб, Интернет орқали товар ва хизматлар ҳақини тўлаш учун кредит ва дебет карточкаларидан фойдаланилди. Кейинчалик тўловларни амалга ошириш учун Интернетда Интернет-банк туридаги тизимлардан фойдаланила бошланди. Бироқ, банк хизматларини кўрсатиш шаклларигина ўзгариб қолмасдан, Интернет тармоғида электрон тижоратнинг ривожланиши, ҳатто, пул маблағларининг Эволюциясига ҳам таъсир этди – чеклар ва банкнотларнинг ўхшаши бўлган «электрон пуллар» (Е-монеи) пайдо бўлди. Булар эса, ўз навбатида, Интернет орқали банк маҳсулотлари ва хизматларини

тақдим қилиш йўли онлайн режимида амал қилаётган бошқа йўлларга қараганда янада ривожланиш имконини беради.

“Интернет банкинг” нинг банклар фаолиятида тутган ўрни.

Охирги йилларда Интернет халқаро компьютер алоқаси тизими жуда катта тезлик билан ривожланиб, кенг миқёсли алоқа воситаси сифатида танилди. Бутун дунёда Интернетнинг фойдаланувчилари сони кундан-кунга ортиб бормокда. Шу билан бирга Интернет кўпгина давлатларнинг банк тизимига ҳам кириб келиб, банк фаолиятининг ажралмас қисмига айланди.

“Интернет банк”—мижозларнинг депозит ҳисобварақларини, жумладан пластик карталарга очилган ҳисобварақларини, интернет орқали масофадан бошқариш ҳуқуқини берувчи тизимдир.

Бу хизмат тури мижознинг масофадан банк билан боғланган ҳолда реал вақт давомида тўловларни ўтказиш учун мўлжалланган тизим бўлиб, фойдаланувчи тизимга веб-браузер орқали киради. Интернет-банкнинг тизими банкнинг веб-серверида жойлаштирилади. Фойдаланувчи банкнинг веб-сайтида барча ўз маълумотлари бўлган тўлов ҳужжатлар ва ҳисобварақлардан кўчирмаларни кўриб чиқиш имкониятига эга.

Интернет банкинг хизмати орқали мижоз ўз иш жойида ёки бошқа ўзига қулай шароитда тўловларни ўтказиш, тўлов ўтиши босқичларини кузатиш, барча ҳисоботларни олиш каби барча амалиётларидан исталган вақтда фойдаланиш имкониятини яратади.

Интернет банкинг орқали мижоз ўз иш жойидан Интернет орқали банк сайтига уланиб, ўз ҳисоб рақамига тушаётган пулларни кўриши, пул ўтказмаларини тайёрлаб банкка узатиши мумкин бўлади.

Интернет тармоғига чиқадиган компьютерларда антивирус дастурий таъминотлари ўз вақтида янгиланиб туриши зарур. “Интернет банкинг” тизимига уланиш учун мижоз қуйидаги техник восита ва жиҳозларга эга бўлиши лозим:

а) Интернет тармоғига уланган компьютер ёки бошқа қурилма;

б) браузер дастури;

в) ахборот муҳофазасини қўшимча даражада таъминлайдиган қуйидаги воситалар:

- кодлаш даражасини ошириш мақсадида қўшимча дастурий модулни, ёки қўмакчи дастурни ёхуд смарт карталар технологиясини қўллайдиган тизимларни ўрнатиш;

- идентификатор ва рўйхатдаги номи билан бир қаторда, транзакциялар рақамлари рўйхатидан (ТАН), яъни фақат битта банк операцияси учун бир марталик қўлланиладиган пароллар йиғиндисидан фойдаланиш.

Интернет иш ойнаси умумий ахборотлар, яъни тўловлар, банк хабарлари, сервис ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Интернет иш ойнаси кўринишини қуйида келтирамиз.

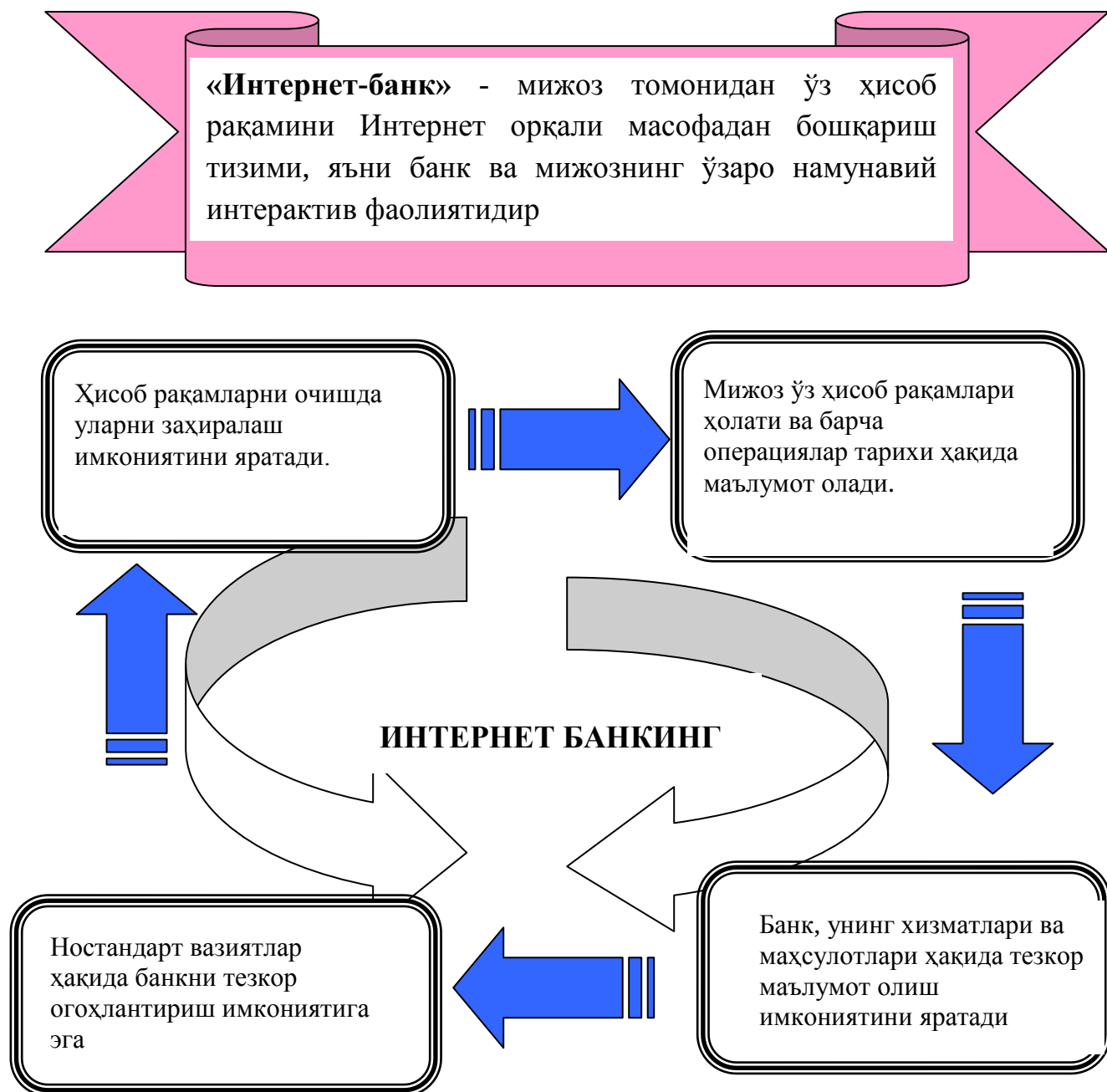
1-жадвал

Интернет иш ойнаси қуйидагиларни ўз ичига олади⁴⁶

№	Умумий ахборотлар	Мижоз банкда очилган ҳисобрақамлар тўғрисида маълумотлар олиши мумкин бўлади
1.	Тўловлар	Нақд пулсиз тўловлар амалга оширилади. Бу бўлимда қабул килинган маблағлар, ўтказилган тўловлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам булади.
2.	Банк хабарлари	Бу бўлимда банк томонидан мижоз манзилига қаратилган ахборотлар юборилади. Масалан: комиссия тўловларнинг ўзгариши, янги хизмат ва имкониятлар, янги фоиз ставкалар ёки иш вақтига киритилган ўзгаришлар тўғрисидаги маълумотлар берилади.
3.	Сервис	Бу бўлимда мижоз банк ходимиға саволларини бериши, парольни ўзгартириши ва бошқа банк хизматларини амалга ошириши мумкин.
4.	Тизимдан чиқиш	Операциялар амалга оширилгандан сўнг Интернет банк тизимидан чиқиш мумкин.

⁴⁶ Муаллиф ишланмаси

Шундай қилиб, “Интернет банкинг” – банк ва мижознинг ўзаро мажмуавий интерактив фаолияти бўлиб, мижозлар ўз ҳисобварақлари ҳолати ва барча операциялар тарихи ҳақида маълумотлар олиш, ҳисобрақамларни очишда уларни захиралаш имкониятига эга бўлади.

3-расм. “Интернет банкинг” нинг имкониятлари⁴⁷

⁴⁷ Муаллиф ишланмаси.

Шунингдек, ностандарт вазиятлар ҳақида банкни тезкор огоҳлантириш, масалан, тўловда йўл қўйилган хато бўлган ҳолда огоҳлантириш, банк, унинг маҳсулотлари ва хизматлари ҳақида тезкор ахборот олиш, банкдан электрон кўринишда маълумотлар ёки дастурий маҳсулотларни, онлайн маслаҳатларни олиш мумкин бўлади. Глобал тармоқда банк операциялари ҳажмларининг кўпайишида интернет орқали кўрсатиладиган алоқа хизматлари баҳосининг арзонлиги муҳим роль ўйнайди, у анъанавий каналлардан бўлган телекс, СВИФТ каби ихтисослашган телекоммуникация тармоқлари ва бошқалардан фойдаланишга қараганда анча арзон. Интернет энг арзон алоқа каналларидан бири бўлганлиги сабабли банк учун ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масофадан банк хизмати кўрсатиш доирасида Интернет-банк тизими орқали онлайн режимида таклиф қилинаётган қулай банк хизматлари ва маҳсулотлари рўйхати анча хилма-хил. Деярли барча банкларда миқозга жорий ҳисобварақнинг ҳолатини текшириш, пул жўнатмаларини амалга ошириш, электрон ҳисобварақлар бўйича пул тўлаш имконияти берилади.

Мураккаброқ тизимлар миқозларга кредит учун буюртма тузиш, ўз ҳисобварақларига доир ахборотни ўз компютерига киритиш, қўшимча банк карточкаси чиқаришнинг ташаббускори бўлиш ёки муддатли депозит очиш имконини беради. Ушбу хизматдан фойдаланиш миқоз учун ҳам, банкнинг ўзи учун ҳам қулайдир.

- Банк миқозини ҳисобварақлар, шу жумладан коммунал ҳисобварақлар бўйича ўзи учун қулай бўлган ҳар қандай пайтда пул тўлаши ва жарима, пенялардан ҳоли бўлиши мумкин;

- одатда, коммунал хизматлар ҳақи Интернет-банк ва миқоз-банк тизимлари ёрдамида тўланганида, миқозга тўлов суммасининг 1 фоизидан 5 фоизигача миқдорда кичикроқ дисконт берилади. Бунда банк ҳужжатлар айланиши ва ўз

ходимларининг вақтидан тежалган маблағлар ҳисобидан воситачилик ҳақини тўлайди;

- ривожланиб бораётган банк учун бу хизмат, ҳатто, кенг филиаллар тармоғини яратмасдан туриб, мижоз топшириғига мувофиқ операцияларни амалга ошириш ва шу йўл билан мижозлар базасини ҳам, кўрсатиладиган хизматлар рўйхатини ҳам кенгайтириш имконини беради.

Бундай хизмат банк мижозларига ҳисобварақдаги вақтинча бўш турган маблағларни тезкор равишда инвестициялашгина эмас, балки капиталнинг ўсиш жараёнини кўриш имконини ҳам беради.

Ўзбекистонда “Интернет банкинг” хизматлари шаклланган, лекин жуда ривожланган дейиш қийин. Ҳали барча банкларда ушбу хизмат тури мижозларга таклиф этилмаган, мижозларнинг кўпи ушбу хизмат тури ҳақида хабардор эмас. Ҳукуматимиз томонидан банк тизимини янада ривожлантириш, банк тизимида ислохотлар ўтказиб, кўплаб ишлар қаторида банкларда ахборот-алоқа технологияларни кенг қўллаш, жумладан, “Интернет банкинг” бўйича хизматлар кўрсатилишини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда.

Республикамизда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва ривожлантириш мақсадида “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва ривожлантиришнинг 2016- 2018 йилларга мулжалланган Концепцияси” ишлаб чиқилган эди.

Унинг бош мақсади - Марказий банк ва тижорат банкларида замонавий ахборот коммуникация тизимларини кенг жорий қилиш, ривожлантириш ва такомиллаштириш, Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳукумат” тизими таркибига киритилган банк ахборот тизимларини ўз вақтида ишга тушириш, иш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш ва ахборот алмашувини уйғунлаштириш, замонавий банк ахборот тизимларининг самарадорлигини ошириш ҳамда банклар томонидан аҳоли, тадбиркорлик ва хўжалик юритувчи субъектларига

кўрсатиладиган хизмат турларини, жумладан, интерактив хизматларини кенгайтириш ҳамда банк хизматлари сифатини оширишдан иборат эди.

Концепцияда Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳукумат” тизими доирасида чакана тўловларни реал вақт режимида амалга ошириш Клиринг тизимидан фойдаланишни кенг татбиқ этиш ва хизмат кўрсатувчи муассасаларнинг биллинг тизимини мослаштириш, банк карталари бўйича ҳисоб-китоблар тизимини янада такомиллаштириш, банкларда ахборот-коммуникация технологияларини такомиллаштириш шароитида хавфсизлик ва ахборотларни муҳофаза қилиш тизимини кучайтириш каби бир қатор масалаларни амалга оширишнинг асосий йуналишлари белгилаб берилган.

Ҳозирги ахборот технологиялари асрида тўлов тизимини такомиллаштириш, ундаги харажатларни ва муаммоларни камайтиришда масофавий банк хизматларини ролини ошириш катта аҳамиятга эга. Шунинг учун тўлов тизимини яхшилаш учун масофавий банк хизматларини аҳоли ўртасида оммалаштириш зарур.

Шундай қилиб, ҳозирда жаҳонда тезкорлик билан ривожланиб келаётган муаммоли ва истиқболли янги банк хизмати – Интернет банкинги ҳисобланади. Мутахассисларнинг фикрича, келажакда банк мижозларининг қарийб ярми Интернетнинг глобал жаҳон тармоғидан банклар билан ҳамкорлик қилиш учун фойдаланадилар.

Ҳозирги кунда Интернет-банкнинг асосида ишлайдиган бир неча лойиҳалар ишга туширилмоқда. Шулардан бири - Вебсум тизимидир. "SMS тўлов" тизими мобил телефон орқали тўловларни амалга ошириш имконини яратса, Вебсум тизими интернет орқали савдо ва тўловни бажариш қулайлигини тақдим этади.

2010 йилнинг июнида рўйхатдан ўтган Е-СЕРВИС ХАУС (электрон хизматлар уйи) компанияси бугунги кунда Интернет тармоғи орқали Вебсум савдо белгиси остида электрон тўловлар хизматини кўрсатиб келмоқда. Вебсум

Интернет тўлов тизимига уланиш учун паспорт нусхасини сканер қилдирган ҳолда рўйхатдан ўтиш лозим, бу — тизимда хавфсизликни таъминлаш учун муҳим. Вебсум тизими нафақат жисмоний шахсларга, балки юридик шахсларга ҳам очик. У Интернетда бизнесни ташкил қилиш ва юритишга йўл очади.

Фойдаланувчи ўзининг интернетдаги ҳамёнини барча инфокиоск ва терминаллар орқали "УЗКАРТ" пластик карточкалари орқали тўғридан-тўғри тўлдириб олиши мумкин. Бундай терминал ва киоскларнинг сони республикада 56 мингдан ошади. Бунда абонент тўлови ва хизматлар учун фоизлар мавжуд эмас.

Бугунги кунда Вебсум тўлов тизими учта асосий йўналишда ривожлантирилмоқда. Биринчи навбатда, электрон маҳсулотлар савдоси йўналишида ҳамкорлар билан иш олиб боришмоқда. Буларга телефония, хостинг, домен номлари, электрон китоблар, рақамли телевидение, пин-кодлар, масофавий ўқитиш ва бошқа кўринишдаги хизматларга тўловлар киради. Вебсум лойиҳаси раҳбарларининг таъкидлашича, айнан мана шу йўналишдаги хизматлар тизим фойдаланувчилари орасида энг оммабопларидан ҳисобланади.

Иккинчи йўналиш — мамлакатимиз тадбиркорлари билан жисмоний товарлар савдоси бўйича иш олиб бориш. Бунга тизимга интернет дўконлар, раста ва савдо майдонларини улаш киради. Мазкур йўналишни ривожлантириш мақсадида интернет дўкон лойиҳаси ишга туширилган. Ўзбекистонда рўйхатдан ўтган ҳар бир электрон тижорат билан шуғулланишни мақсад қилган жисмоний ва юридик шахс учун Вебсум корхонаси интернет дўкон, хостинг, домен ва тўлов тизимини тақдим қилади. Буларнинг барчаси бепулдир. Тадбиркорнинг-товар ёки хизматларни фото ва бошқа маълумотлари ҳамда уларнинг нархини кўрсатган ҳолда тизимга жойлаштириш.

Учинчи муҳим йўналиш—Webсум базасида халқаро савдо майдончасини ташкил этиш. Бу тизимнинг имкониятлари кенг бўлиб, келгусида Ўзбекистонда ўз ривожини топади.

4.3. SMS банкинг тизимининг мазмуни ва унинг амалиётда ишлатилиши.

SMS банкинг — банк мижозларга уларнинг депозит ҳисобварақларидаги ҳамда пластик карталарга очилган ҳисоб варақларидаги операциялар ҳақида SMS кўринишдаги маълумотларни олиш тизимидир. Ҳисобварағидан маълумот олиш учун мижоз банкнинг махсус телефон рақамига белгиланган SMS сўровни юбориш керак.

Мижоз учун SMS-банкнинг хизмати қуйидаги амалларни бажариш имкониятлари берилади:

- ҳисобварағига келиб тушган маблағлар;
- ҳисобварағидан қилинган харажатлар;
- ҳисобварақ баланси;
- кун давомида ўтказилган банк операциялари ҳақида оператив маълумот олиш.

"SMS тўлов" тизими Ўзбекистон Республикасининг "электрон тўловлар тўғрисида"ги Қонуни ижросини таъминлаш ҳамда электрон тижоратни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш мақсадида 2010 йилнинг 24 декабрида Республика Савдо-саноат палатаси "ССП-МАРОҚАНД" унитар корхонаси билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган. Тизимни яратиш жараёнига Германия ва Япония экспертлари ҳам жалб қилинган. "SMS-тўлов"нинг устуворлиги унинг ёрдамида исталган турдаги мобил алоқа, интернет, шунингдек, SMS воситасида нақд пулсиз тўловларни амалга ошириш мумкинлигидадир.

Тизим ёрдамида банк пластик карточкасидаги маблағлардан юқори унум билан фойдаланиш имконияти бор. "SMS-тўлов" тизими орқали турли товар ва

хизматлар учун онлайн тўловларни амалга ошириш мумкин. Бунинг учун фуқаро ўзига хизмат кўрсатувчи тижорат банкига паспорт ва мобил телефони билан ташриф буюриши ҳамда "SMS-тўлов" тизимида рўйхатдан ўтиши лозим бўлади. Банк ходими бир неча дақиқа ичида мижоз ва унинг мобил телефон рақамини тизимда рўйхатдан ўтказиб, мобил телефонига махсус электрон рақамли имзо калити билан ҳимояланган дастур-илова ўрнатади ҳамда қатъий сир тутилиши лозим бўлган махсус логин ва пароль тақдим этади. Бу — мижознинг мобил телефони банк пластик карточкасига уланганини билдиради.

Мобил телефонимизда сўзлашув, фотокамера, соат, калькулятор, плеер ва шунга ўхшаш хизматлардан фойдаланишга кўникиб қолганмиз, лекин уни тўлов воситаси сифатида синаб кўрмаганмиз. Банк томонидан ўрнатилган мобил-илова ёрдамида интернетга уланмасдан, бир неча сония ичида бир неча турдаги товар ва хизматлар учун тўловларни амалга ошириш мумкин. Масалан:

- мобил алоқа;
- коммунал;
- Интернет провайдерлар.

Савдо-саноат палатаси хизматлари ҳамда солиқ тўловларини уйданми, ишданми ёки кўчадан туриб мобил телефон орқали амалга ошириш имкони мавжуд. Барча тўловлар қўшимча хизмат ҳақисиз амалга оширилади.

Шунингдек, шаҳар жамоат транспорти, шаҳар телефон тармоғи, суғурта, авиа ва темир йўл чипталарига буюртма бериш ва сотиб олиш, такси хизматлари ва ДАН тўловларини амалга оширишни ташкил этиш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

4.4. “Phoneбанк”- кичик тизими ва унинг хусусиятлари.

Овозли ахборот “Phoneбанк” телефон орқали банк кичик тизими банк мижозларига аниқ вақт тартибида бир қатор ахборот ва тўлов хизматларини

кўрсатади. Бундай хизматларга, биринчидан, универсал пароль бўйича барча фойдаланиши мумкин бўлган хизматларни, иккинчидан, миждозларни доимий ёки бир сеанс кодлари орқали идентификация қилувчи норасмий хизматларини кўрсатади.

Универсал пароль бўйича барча фойдаланиши мумкин бўлган хизматларга қуйидагилар киради:

а) банкнинг ахборот маълумот хабарлари, зарурат туғилганда операторга уланиш;

б) жорий санага бўлган валюта курслари, зарурат бўлганда эса, курслар жадвалини факс-аппаратига юбориш.

Миждозларни доимий ёки бир сеанс кодлари орқали идентификация қилувчи норасмий хизматларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) аниқ миждозлар учун ахборот;

б) ҳар қандай санага валюта курслари;

в) миждознинг ҳисобварақлари ҳолати (бунда ҳар қандай санага қолдиқлар ва айланмалар ҳақидаги маълумотни олиш мумкин);

г) тўлов ҳужжатларидан кўчирма ва нусхаларни факс-аппаратидан олиш.

“Phoneбанк” тизимидан фойдаланиш учун миждозга овозли териш режимига ўтиш имкониятига эга бўлган телефон аппарати керак бўлади. Миждоз банкка қўнғироқ қилади, у ерда компьютер телефония платаси ўрнатилган компьютер телефон “гўшагини кўтаради”.

Овоз тизими ва инсоннинг мулоқоти миждознинг телефон аппаратидаги рақамли тугмачаларни босиш, ҳамда таклиф этиладиган буйруқлар орқали амалга оширилади, масалан: “ҳисобрақамингиз ҳолати тўғрисидаги маълумотни олмоқчи бўлсангиз, 1 рақамни босинг, чет эл валюталар курслари тўғрисидаги маълумотни олмоқчи бўлсангиз, 2 ни босинг ...” Миждоз ўз телефон аппаратидаги тегишли тугмачаларни босади, шундан кейин, унга тизим ёки янги хизматлар рўйхатини

таклиф этади ёки қизиқтирган маълумотни хабар қилади. Ахборотни муҳофаза қилиш, ҳисобрақамларни кодлаш, шифрнинг турли алгоритмлари ва пароллаш орқали амалга оширилади.

4.5. “MailBank”-электрон тўловлари кичик тизимининг хусусиятлари.

“MailBank” кичик тизими банк мижозига тегишли тўловларни қоғозсиз электрон усуллардан фойдаланган ҳолда амалга оширишдан иборат. Бундан ташқари, банк мижозига қўшимча равишда унинг ҳисобрақами ҳолати тўғрисида ахборот ҳамда банк фаолияти ва у кўрсатаётган хизмат турлари ҳақида маълумот бериши мумкин.

“MailBank” функционал жиҳатдан икки қисмдан иборат:
а) электрон тўловлар сервери (тизимнинг кичик банк қисми);
б) банк мижозининг АРМи (кичик тизимнинг мижозлар қисми).

“MailBank” нинг банк қисми қуйидагилардан иборат:

- а) сўровномаларни қайта ишловчи;
- б) “MailBank” администратори;
- с) бухгалтернинг иш жойи;
- д) операторнинг иш жойи.

Сўровномаларни қайта ишловчи қисм мижозлардан келган сўровларни қабул қилади, уларни расшифровка қилади, қайта ишлаб чиқади, жавобларни шифрлайди ва уларни мижозга юборади.

“MailBank” администратори, мижозларга ҳисобрақамлар ва сўровномалар маълумотларига кириб боришга рухсат, мижозлар билан ишлаш бўйича тизимдаги статистикани кўриб чиқишга имкон беради, мижозларга кўчирмаларни шакллантиради ва юборади, “MailBank” хизматидан фойдаланганлиги учун абонент ҳақини ундиради ва ҳақ ёзади.

Интернет орқали мижозга хизмат кўрсатганда хавфсизлик масалалари қуйидаги тизимлар ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида ҳал этилган бўлиши керак:

- а) фойдаланувчилар ҳуқуқларини чеклаш;
- б) тармоқ орқали юборишда ахборотлар муҳофазаси;
- с) ахборотларни ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

Фойдаланувчилар ҳуқуқини чеклаш деганда, фойдаланувчилар тизимининг аниқ маълумотларига кириб боришга рухсат назорати, шунингдек, фойдаланувчиларнинг аниқ маълумотлар билан бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлари устидан назорат тушунилади.

Ҳар бир фойдаланувчи банк ҳужжатларга уларнинг хусусиятлари (параметрлари) йиғиндиси бўйича мурожаат қилиши ва тизим ҳужжатларига қўшимча қилиши, модификациялаш ва ҳужжатларни олиб ташлаш имкониятини акс еттирувчи ўзига хос ягона ҳуқуқлар йиғиндисига эга.

Тизимда барча ҳаракатлар, албатта, фақат фойдаланувчи ҳуқуқларининг текширилишидан кейин амалга оширилиши керак.

Тизимда шарт бўлган равишда у ёки бу ҳаракатларнинг аниқ ташаббускорини аниқлаш учун фойдаланувчининг муҳим маънога эга бўлган амаллари дафтари юритилади.

Тармоқ бўйича юбориладиган маълумотлар ҳимояси деганда, очиқ тармоқ алоқаси орқали юбориладиган маълумотлар таҳлили асосида тизимнинг аниқ маълумотини яшириш фойдаланувчиларга тўсқинлик кўрсатувчи чоралар йиғиндиси тушунилади.

Ушбу мақсадларда ССЛ (Сесуре Соскец Лайер) протоколидан фойдаланилади, бу қуйидаги вазифаларни бажаришга имкон беради:

- а) веб-сервернинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш. Мижоз халқаро сертификатга эга бўлган тизимнинг аниқ сервери билан боғланишини кафолатлайди;

б) ягона бир сеансли калитни юзага келтириш. Бир сеансли калит маълум бир даврда (алоқанинг бир сеансида) алоқа узилиб қолганда ҳам ахборотларни муҳофаза қилади;

с) маълумотлар хавфсизлигини кафолатлайдиган ҳимоялаш турида Интернет бўйича маълумотлар юбориш.

Бундан ташқари, ахборотни крипто муҳофаза қилишнинг сертификатланган воситаларидан фойдаланиш мумкин.

Умумий қилиб айтганда, “MailBank” — банк мижозига тегишли тўловларни қоғозсиз электрон усуллардан фойдаланган ҳолда амалга оширишидан иборат.

Бундан ташқари, банк мижозига қўшимча равишда унинг ҳисоб рақами ҳолати тўёрасида ахборот ҳамда банк фаолияти ва у кўрсатаётган хизмат турлари ҳақида маълумот бериши мумкин.

4.6. Жаҳон амалиётидаги банк технологиялари ва уларнинг Ўзбекистонда қўлланилиши

Жаҳон амалиётидаги банк технологияларидан бири, бу “Супермаркет банкинг”дир. Банк маҳсулотларини кенгайтириш, бозорни сегментларга ажратиш, чакана хизматларнинг таклифини кенгайтириш ҳамда банк молиявий натижаларини янада яхшилаш учун ортиқча чиқим ва харажатларни чеклашга қаратилган банк стратегияларни амалга ошириш кабилар банк-мижоз муносабатларини яхшилаш учун асос бўлади.

Банкларнинг ривожланишида чакана хизматларнинг ҳам ўз ўрни бор. Банкларнинг чакана хизматларини ривожлантиришдаги янги йўналишлардан бири бу “Супермаркет банкинг” дир. Супермаркет банкинг сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси “дўконда банк операциялари”дир. Супермаркет банкинг тарихан АҚШда пайдо бўлган бўлиб, у қуйидаги ўзига хос белгиларга эга:

- тижорат марказларида харидорлар оқими катта бўлади;
- бундай оқимларни дўконда банк бўлимлари жойлашган ерларга йўналтириш имконияти мавжуд бўлади;
- супермаркетларда турли тоифадаги истеъмолчилар билан алоқа боғлаш имконияти мавжуд бўлади;
- банклар ўз хизматларини кенгайтириш ва табақалаштириш учун тижорат марказларидан манфаатдор бўлади;
- банклар билан тижорат марказлари бир-бирларига маҳсулот сотиш операцияларини амалга оширишдан ўзаро манфаатдор бўлади.

Банк супермаркетда ўз ишини дўконнинг анъанавий жойларида мини-бўлимлар очишдан бошлаб, кейинчалик банк йирик банк залларида ва бошқа жойларда ташкил этиши мумкин. Супермаркет банкинг учун қандайдир идеал модель йўқ. Оптимал вариантга эришиш учун хилма-хил стратегияларга амал қилиш керак бўлади. Мазкур стратегиялар лойиҳалаш, жойлаштириш масалалари, ташкилий ва техникавий жиҳатлар ишлаб чиқилган, шунингдек, банд бўладиган ходимларнинг оптимал сони белгиланган вақтдагина муваффақиятли бўлади.

Супермаркет-банкнинг ташкилий модели ва уни жойлаштириш ўзаро чамбарчас боғлангандир. Биринчи элемент банк бўлимининг жойлашишидан келиб чиқади: тижорат маркази ичида у қоида тариқасида марказий ўтиш жойида супермаркет кассаларининг қаршисида жойлашади, бундай жойлашиш навбатда турган мижозларни у ердаги рекламага эътибор беришга мажбур қилади. Шу билан бирга, марказга келувчиларга банк бўлимининг олд томони намоён бўлиб, унда банкнинг маркаси (савдо белгиси) ажралиб туради, супермаркет ичида бу бўлим анча кўринарли қилиб дўконга кираверишда ёки кафе атрофида, ҳеч бўлмаганда, бевосита кассалар олдида жойлаштирилиши лозим.

Супермаркет-банкнинг бўлимининг зарур белгилари унинг кўзга ташланиб туриши, харидорлар оқимининг ўртасида бўлиши, шунингдек, кириш осонлиги ва

жозибаторлигидан иборат, яъни мижозлар учун сотиш пунктига бориш, ходимлар учун мижозларни осонгина жалб этиш табиий ва енгил бўлиши лозим.

Бўлимнинг жойлашиши шундай лойиҳалаштирилиши керакки, натижада ҳозирги ва бўлажак мижозларни банк тижорат сиёсатининг асосий элементларидан хабардор қилиш ва айни вақтда уларга инновация ташаббуслари ҳақида кўпинча супермаркет фаолияти билан чамбарчас боғланган ҳолда ахборот бериш мумкин бўлсин. Сотиш пунктининг иши учун уни очиш вақти катта аҳамиятга эга. Бу вақт банк бўлими узвий қисми бўлган савдо марказининг очилиш вақтига тўғри келиши шарт, ҳолбуки бўлим ходимлари харидорлар оқимиға ва бозорнинг тегишли имкониятига қараб табақалашади.

Иккинчи элемент таклиф қилинадиган хизматлар тури билан ифодаланади. Банк бўлимининг тури учта ҳар хил оператив зона бўлишини назарда тутеди:

биринчиси очиқ ва кириш осон зона бўлиб, ўзига-ўзи хизмат қилиш қурилмаларидан тўловни қабул қилиш учун автомат касса аппарати ва бошқалар жойлашган ерда бўлади; бу зона жозибали, қулай бўлиши керак. Масалан, банк аппарати орқали операцияларни ўтирган ҳолатда амалга ошириш мумкин бўлсин. Шу билан бирга бундай аппаратлар билан ишлашда мижозларга ёрдам бериш учун ҳамда уларга баъзи бирламчи тижорат ахборотини бериш учун ҳеч бўлмаганда битта ходим доимо ҳозир бўлиб туриши керак.

Иккинчи зона бир ёки бир неча нафар ходим иштирокида банк бўлимининг анъанавий хизматларини кўрсатишга мўлжалланган. Бундай хизматларнинг бўлиши муайян операцияларни амалга оширишни, масалан, нақд пулни бошқариш чоғида хавфсизликни таъминлашни тақозо этади. Шунинг учун, банк бўлимини лойиҳалашда алоҳида ҳолатларни эътиборга олиш лозим бўлади.

Учинчи зона тижорат маслаҳатлари учун мўлжалланган ва у ерда мижозлар билан алоқа боғлаб туриш мақсадида фойдаланиладиган ва видеоқурилмалар билан жиҳозланган махсус ажратилган жой бўлади. Бу банк учун жуда муҳимдир,

чунки у ушбу бўлим ходимлари томонидан банкнинг барча хизматлари ҳақидаги маълумотларни мижозларга таклиф этишига имкон беради.

Технологик жиҳозланиш мижозлар учун жозибадор ҳамда фойдаланишга осон, шунингдек, бўлажак мижозлар банк билан алоқа ўрнатиш учун уларнинг эътиборини ўзига торта оладиган бўлиши керак. Унинг асосий вазифаси янги мижозлар жалб этиш, инкассация қилиш ҳамда тўловлар бўйича хизматлар кўрсатиш, асосий банк маҳсулотларини, яъни жорий ҳисобварақлар, кредит карталари билан операцияларни сотишдан иборат. Ушбу каналнинг самарадорлиги банкнинг марказий тузилмалари томонидан кўрсатиладиган технологик ва профессионал ёрдамнинг сифатига боғлиқ.

АҚШда “Супермаркет банкинг”нинг қўлланилиши. Вашингтон Мутуал банки 1889 йилда ташкил этилган бўлиб, 93 млрд.АҚШ доллари миқдорида активларга ҳамда етти штатда 900 та бўлимлар тармоғига эга бўлган энг йирик Америка банкларидан биридир. Сўнгги йилларда банк 103 та инсторе супермаркет-банкнинг бўлимини очди, улардан 70 таси ягона дўконлар тармоғида жойлашган. Бу тармоқ билан тузилган битим тўла логистик уйғунликда ва ўз савдо марказларидан биргаликда фойдаланишга асосланган. Дастлабки босқичда унинг сиёсати барча хизматларни кўрсата оладиган анча катта бўлимлар (250-300 кв.м) очишдан, яъни ходимлари тегишли малакага эга бўлган анъанавий бўлимлардан фойдаланишдан иборат эди. Фаолиятни янада кенгайтириш мақсади, шунингдек, ҳажми кичикроқ бўлган, манфаатдор бўлиши мумкин бўлган йирик супермаркетларнинг мавжудлиги, бу молия-кредит институтини оптимал қарор қабул қилишга: кичикроқ ҳажмдаги (тахминан 150 кв.м бўлган) бўлимлар очишга, чекланган ҳажмда хизматлар кўрсатишга (умумий хизматларнинг 90 фоизгача) ундади. Бундай ёндашув 78 фоизгача янги мижозлар жалб этиш имконини берди.

Сентура банк Шимолий Каролина штатида бўлиб, активлари 7 млрд.АҚШ долларини ташкил қилади, 188 та бўлимга эга. Банк чакана савдо сегментидаги

ҳамма жойда ва ҳамма вақт мижозлар учун қулайлик ва осонлик принципларига асосланган маркетинг стратегиясига амал қилади.

Супермаркет банкинг тармоғининг мақсади янги мижозлар жалб этиш, кам харажатлар тақсимлаш тизимини кучайтириш ва депозитлар ҳажми, сонини оширишдан иборат. Банк учун тижорат марказларини танлаш мезонлари харидорлар оқими анча катта бўлишидан (ҳеч бўлмаганда ҳафтасига 10000 мижоз) ва маркетинг сиёсатини биргаликда амалга оширишдан иборат. Супермаркет банкинг бўлимларининг ҳажми 120-150 кв.м, турига кўра улар учта оператив зонага бўлинади, операцияларни стандартлаштириш даражаси юқори, ҳақ тўлаш тизими пировард натижаларга қарайди. Банк 4 та тижорат марказлари тармоғида 23 та супермаркет банкинг бўлимини очган, улар ҳафтасига етти кун ишлайди. У инкассациялаш тўловлар юзасидан автомат касса аппаратларидан фойдаланишга энг юқори фоизга, яъни 22 фоизга эришган, сотиш пунктларида жалб қилинган ўрта муддатли депозитлар 5,3 млрд.АҚШ долларига етди.

Ўзбекистонда энг янги технологияларга мос бўлган банк инфратузилмаси яратилган. Бироқ ҳозирги босқичда тижорат банкларига мижозлар базасини ва чакана хизматлар таклиф этишни кенгайтириш имконини берадиган янги ноанъанавий ёндашувлар талаб қилинади. Ўзбекистон шаҳарлари ва туман марказларида борган сари кўпроқ супермаркетлар ва йирик савдо марказлари ишга туширилмоқда. Банклар супермаркет банкинг усулидан фойдаланиб, кўрсатилаётган хизматлар самарадорлигини ошириш имкониятига эга бўлмоқда.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Банк технологиялари, банк эквайр, электрон банк хизмати, интернет, техник воситалар, “Интернет банкинг”, веб-браузер, веб-сайт, “MailBank”, “SMS банкинг”, Вебсум тизими, “Phoneбанк” тизими, “Супермаркет банкинг, веб-браузер, веб-сайт, электрон имзо, модем алоқаси, модуллиқ, очиқ архитектура, файл, маълумотларни узатиш тизими, маълумотларни узатиш воситалари,

маълумотлар базаси, сервер, реал вақт тартиби, онлайн, оффлайн, автоматлаштирилган иш жойи, крипто-жараён.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Электрон банк тизимининг мазмуни ва зарурлиги нималардан иборат?
2. Электрон банк тизимининг қандай турлари мавжуд ?
3. “Интернет банкинг” электрон тўловлари кичик тизимининг мазмуни ва афзалликлари нимадан иборат?
4. “Интернет банкинг” электрон тўловлари тизимининг банклар фаолиятида тутган ўрни ва унинг республика банк амалиётида қўлланилиши ҳақида нималарни биласиз?
5. “PhoneBank” – телефон орқали банк тизимининг мазмунини тушунтириб беринг.
6. “PhoneBank” – телефон орқали банк тизимининг банк амалиётида ишлатилиши.
7. “MailBank” электрон тўловлари кичик тизимининг мазмунини тушунтиринг.
8. “MailBank” электрон тўловлари кичик тизимининг хусусиятлари нимадан иборат?
9. Websum тизимининг моҳияти нимадан иборат?
10. Websum тизими қандай мақсадларда қўлланилади?
11. Жаҳон амалиётидаги қандай банк технологияларини биласиз?
12. Жаҳон амалиётидаги банк технологияларининг Ўзбекистон Республикасида қўлланилиши ва унинг истиқболларини гапириб беринг.
13. “SMS банкинг” электрон тўловлари тизимининг мазмунини тушунтиринг.
14. Ўзбекистон Республикасида “SMS банкинг” ва бошқа кичик электрон тўловлар тизимини ривожлантириш истиқболлари ҳақида гапириб беринг.

15. Нима учун “Интернет банкинг” тизими орқали хизмат кўрсатиш масофадан банк хизмати кўрсатишнинг бошқа усулларига нисбатан истиқболли бўлиб ҳисобланади?

16. Ўзбекистонда “Интернет банкинг” тизимининг ривожланиш истиқболлари ҳақида нима дея оласиз?

Тест саволлари:

1. Электрон банк тизими таркибий қисмлари жиҳатидан учта қуйидаги кичик тизимлардан иборат:

- А) “ИнтернетБанк” электрон тўловлари кичик тизими;
- В) “PhoneBank” телефон орқали банк кичик тизими;
- С) “MailBank” электрон тўловлари кичик тизими;
- Д) А, Б ва С жавоблар тўғри.

2. “MailBank”нинг банк қисми қуйидагилардан иборат:

- А) сўровномаларни қайта ишловчи;
- В) “MailBank” администратори;
- С) бухгалтер ва операторнинг иш жойи;
- Д) Барча жавоблар тўғри.

3. Интернет бу–

- А) Жаҳон компьютер тармоғи, яъни глобал мулоқот муҳити;
- В) бир давлат компьютер тармоғи;
- С) электр тармоғи;
- Д) миллий компьютер тармоғи.

4. Веб-сайт бу–

- А) Жаҳон компьютер тармоғи;
- В) бир давлат компьютер тармоғи;
- С) электр тармоғи;

Д) молиявий операцияларнинг дастурий маҳсулот жойлашган Интернет-сайт.

5. Веб-браузер бу –

А) Интернетда ишлаш учун дастурий маҳсулот

В) компьютер тармоғи

С) молиявий операция

Д) Реал вақт

6. “Электрон банк” тизимининг асосий қоидалари:

А) миқроз-сервер, модуллиқ; очиқ архитектура;

В) реал вақт тартиби, мосланувчанлиқ;

С) веб саҳиф;

Д) А ва В жавоблар нотўғри.

7. “MailBank”нинг банк қисми қуйидагилардан иборат:

А) сўровномаларни қайта ишловчи;

В) “MailBank” администратори;

С) бухгалтер ва операторнинг иш жойи;

Д) барча жавоблар тўғри.

8. Электрон имзо ва шифрация калитлари –

А) Марказий банк ҳудудий бош бошқармасининг ваколатга эга бўлган бўлими томонидан махсус техник дастурлар ёрдамида вужудга келтирилади;

В) махсус комиссия томонидан тайёрланади ва тасдиқланади;

С) дастурлар тайёрлайдиган тегишли фирмалар томонидан вужудга келтирилади;

Д) Марказий банкнинг тегишли департаменти томонидан вужудга келтирилади.

9. "SMS тўлов" тизими орқали –

А) турли товар ва хизматлар учун онлайн тўловларни амалга ошириш мумкин;

- В) турли товар учун тўловларни амалга ошириш мумкин;
- С) турли хизматлар учун тўловларни амалга ошириш мумкин;
- Д) турли товар ва хизматлар учун оффлайн тўловларни амалга ошириш мумкин

10. SMS банкинг – бу

- А) банк мижозларга уларнинг депозит ҳисобварақларидаги ҳамда пластик карталарга очилган ҳисобварақларидаги операциялар ҳақида SMS кўринишдаги маълумотларни олиш тизимидир;
- В) банк мижозларга уларнинг фақат депозит ҳисобварақлари ҳақида SMS кўринишдаги маълумотларни олиш тизимидир;
- С) банк мижозларга фақат истаган маълумотларини берувчи тизимидир;
- Д) пластик карта эгаларига пул ечилгани ҳақида SMS кўринишдаги маълумотларни олиш тизимидир.

V боб. SWIFT-халқаро тўлов тизими

5.1. SWIFT халқаро тўловлар тизимининг мазмуни ва уни ташкил этилиши.

Ҳозирги пайтда халқаро миқёсда фойдаланилаётган банк электрон тизими банк хабарлари ва ҳисоб-китоб тизимларидан таркиб топган. Амалиётда бир қатор халқаро тўлов тизимлари мавжуд билиб, улардан энг кенг тарқалгани **SWIFT** (СВИФТ) халқаро тўловлар тизимидир. СВИФТ халқаро тўловлар тизимидан оператив жўнатмалар ва ҳужжатларни сақлаш мақсадида фойдаланилади.

SWIFT (*Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications*) - Жаҳон банклараро молиявий телекоммуникация уюшмаси бўлиб, жаҳондаги молиявий телекоммуникация тармоқлари ичида етакчи ўринда туради.

1950 йилларнинг охирларида халқаро савдонинг шиддат билан ривожланиши натижасида банк операциялари сони ортиб, алоқанинг анъанавий шакллари бўлган почта ва телеграф банклар талабига жавоб бермай қолди. Банклараро тўловларни ўтказишда қатор муаммолар ва хатоликлар пайдо бўла бошлади.

Банклараро тўловларда операцияларнинг ортиши билан жуда кўп қоғозларнинг ишлатилиши кўп ноқулайликларни келтириб чиқарар эди. Бунинг оқибатида, ахборотларни қоғозсиз тарзда узатишга эҳтиёж сезила бошланди.

1960 йилга келиб, 60 та Америка ва Европа банклари халқаро банк тизимлари ишини андозалаштириш мақсадида муҳокамага йиғилди.

Бу йиғилишда банклараро тўловларни ўтказишда компьютер техникаларидан ва телекоммуникация ускуналарида фойдаланиш келишиб олинди. Ушбу ускуналар асосида тез ва хавфсиз ахборот узатиш тизимини яратишга келишилди.

Бу лойиҳа қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим эди:

- Тўлов муомалалари қоғозсиз тарзда ва имкон даражада рационал ишлаши;
- Телекоммуникация ускуналаридан фойдаланган ҳолда банклараро

ахборотлар алмашишининг тезлашиши;

■ Банк хатарлари минималлашуви (йўқотишлар, тўловларнинг хато кетиши, қалбаки тўловлар ва ҳоказо).

1973 йил май ойида Бельгия қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг 239 та банки СВИФТни таъсис этдилар. Кейинги 4 йил ташкилий ва техникавий масалаларни ҳал этишга қаратилди. 1977 йилга келиб, СВИФТнинг очилиши, яъни тармоқнинг ишга туширилиши бўлди. Шу йилнинг охиригача банк аъзолари сони 586 тага етди. Бир кунда трафик орқали 50000 та ахборот узатилиши таъминланди.

Ҳозирги вақтда СВИФТдан 203 дан ортиқ давлатнинг 5000 га яқин банклари ва банк бўлмаган молия ташкилотлари фойдаланадилар. Булардан 3000 дан ортиғи банклар ҳисобланади. Банк ва молия ташкилотлари жойлашган ҳудудларидан қатъий назар 365 кун давомида кеча-кундуз бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин. Ҳозир СВИФТ орқали бир кунда 5 миллион молиявий ахборот узатилади.

Ўзбекистоннинг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки Ўзбекистонда биринчи бўлиб 1993 йилда СВИФТга аъзо бўлган. Россия банклари СВИФТга аввалроқ аъзо бўлган. Россия банкларидан биринчи бўлиб, Внешэкономбанк СВИФТга аъзо бўлган. Бу ҳодиса 1989 йил 4 декабрда содир бўлган. 1996 йилга келиб аъзо бўлган банкларнинг сони 240 тага етди (Бу кўрсаткич АҚШда 150 та эди). Бу кўрсаткич юқори бўлишига қарамасдан, Россия ҳали ҳам бу тизимнинг фаол иштирокчиларидан бири эмас эди. СВИФТга аъзолар сони жиҳатидан Россия дунё бўйича 3 ўринни эгалласа ҳам, Венгрия, Польша, Чехия давлатларидан кейин хабарларнинг йиллик ҳажми жиҳатидан орқада қолади. (Россиядаги умумий трафик ҳажми 0.7% оборотни ташкил қилади.) Тизимнинг йирик фойдаланувчилари қуйидагилар: Мосбизнесбанк, Имконбанк, Халқаро Москва банки, Внешторгбанк ва бошқалар. Уларнинг айримлари кунига 200 ортиқ хабарлар билан ишлашади.

Миллий банклар асосан СВИФТ ни халқаро тўловларга ишлатишади, лекин уларнинг асосий қисмини охирги манзили Россия банкига келиб тушадиган

хабарлар ташкил қилади. (20-30%). Бу тармоқда асосий ўзгариш бўлишининг асосий сабаби 1995 йил ёз ойларида “рублли хабарларни шакллантиришнинг тавсиялари”нинг ишлаб чиқилиши бўлди. Бунинг натижасида Россия банклари учун қулай имконият пайдо бўлди, яъни улар бу тизим орқали ички тўловларни амалга ошира олардилар. Шунингдек, СВИФТ ёрдамида клиринг ҳисоб-китобларини ташкил этиш ва Россия қимматли қоғозлар бозорида фаолият юритиш имконияти пайдо бўлди. Россияда бу тизимнинг ривожланишида сиёсий таъсирларнинг ҳам ўрни катта. 1994 йилда аъзолик бадалининг бирданига тушиб кетиши (1800000 Бельгия франкидан 4000000 Бельгия франкига) ва хабар ўтказмалари учун тўловнинг (21 бельгия франкидан 15 бельгия франкигача халқаро тўловлар учун 6 бельгия франки ички тўловларнинг) камайтирилиши кичик банкларни ҳам ўзига жалб қила бошлади. Бунинг натижасида эса мижозлар банкка тўлайдиган тўлов суммаси ҳам нисбий ҳолда камаяди. СВИФТ Россиядаги банк йиллик хабарларини 5 млн.га етказишни мўлжалламоқда. Аммо охириги пайтда бўлиб ўтган воқеаларни инобатга олган ҳолда банклар сони камаймоқда, яъни лицензиядан маҳрум бўлган банклар ўзидан ўзи СВИФТ тизимидан чиқиб кетмоқдалар. Бу муаммони ечиш учун 1996 йил Россия Федерациясининг Марказий банки СВИФТга аъзо бўлди. СВИФТга аъзо бўлиш орқали кенгрок, шахсий молиявий ва иқтисодий ташқи алоқалар, шунингдек, Россия ва МДХ давларларига кириб келадиган инвестицияларга қулай шароитлар яратиш имкониятига эга бўладилар.

Шундай қилиб, «СВИФТ» тизимининг ривожланиш босқичларини умумлаштирамиз:

1. **1973-1977 йиллар.** «СВИФТ» тизимига 22 мамлакатдан 518 тижорат банклари аъзо бўлган ва 3 400 000 млн. ахборот жўнатилган.
2. **1978-1985 йиллар.** 54 мамлакатдан 1188 тижорат банклари аъзо бўлган ва 157 220 000 млн. ахборот жўнатилган.

3. **1986-1996 йиллар.** 151 мамлакатдан 5632 тижорат банклари аъзо бўлган ва 688 000 000 млн. ахборот жўнатилган.

4. **1997-2005 йиллар.** 203 мамлакатдан 7678 тижорат банклари аъзо бўлган ва 800 720 685 млн. ахборот жўнатилган.

5. **1980 йилдан бошлаб** «СВИФТ» тизимиغا Осиё қитъасидан биринчи бўлиб Гонг Конг ва Сингапур банклари аъзо бўлган.

1983 йилда Бельгиянинг «Banque nationale de Belgique» банки «СВИФТ» тизимининг 1000 - аъзоси сифатида рўйхатга олинган.

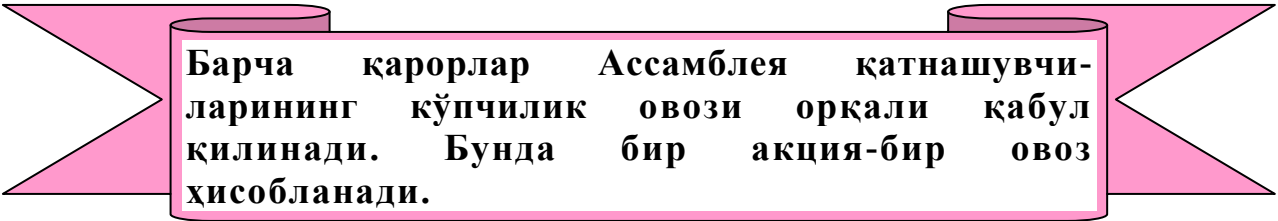

1 -расм. СВИФТ тизимининг электрон хизматлари.

Умумий қилиб айтганда, СВИФТ- нотижорат ташкилот бўлиб, барча келадиган даромадлар харжатларни қоплаш ва тизимни модернизациялашга ишлатилади.

5.2. СВИФТ тўлов тизимиغا аъзо бўлиш босқичлари.

СВИФТ эгалари банк аъзолари бўлган акционерлик жамият ҳисобланади. Юқоридаги бобларда айтилгандек, бу жамият Бельгияда рўйхатга олинган. Штаб - квартираси Брюсселдан унча узоқ бўлмаган Ла-Улп шаҳрида жойлашган. Ушбу акционерлик жамияти Бельгия қонунчилиги асосида фаолият юритади. Юқори органи банк аъзоларининг умумий йиғилиши ҳисобланади.

Барча қарорлар Ассамблея қатнашувчиларининг кўпчилик овози орқали қабул қилинади. Бунда бир акция-бир овоз ҳисобланади.

Акциялар ахборотларни узатиш сонига қараб тақсимланади. АҚШ, Германия, Швейцария, Франция, Буюк Британия каби давлатларда акциялар сони бирмунча кўп. СВИФТга миллий қонунчилигида халқаро банк муомалаларини амалга оширишга рухсати бор ҳар бир давлатнинг банки аъзо бўлиши мумкин.

Ўзбекистоннинг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки СВИФТда биринчи транзакцияларини 1993 йилнинг сентябрь ойида амалга оширди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг энг йирик бир қатор банклари ҳам ушбу тизимга аъзо бўлган.

СВИФТга аъзо бўлиш икки босқичда амалга оширилади:

- биринчи босқичда жамият аъзолигига кириш ва банкнинг тармоққа қўшилиш учун тайёргарлик ишларини амалга ошиши. Бу босқичда аъзолик бўйича ариза тақдим этилади, жамиятнинг муомала харажатлари учун тўловларни ўтказди, банк манзиллилари бўйича пакет ҳужжатларни жамиятга жўнатади. СВИФТнинг Директорлар кенгаши бу ҳужжатларни кўриб чиқади ва жамиятга банкнинг қабул қилиш ёки қабул қилмаслик бўйича ўз қарорларини қабул қилади. Ушбу қарор ижобий бўлса, банк номзоди бир маротабалик тўловни амалга ошириши ва бир дона акцияни сотиб олиш ҳуқуқини қўлга киритади. СВИФТга аъзо бўлиш жуда қиммат туради.

- Иккинчи босқичда банкнинг тармоққа уланиши билан боғлиқ масала ҳал этилади. Бу барча техник масалалар, шунингдек, банк телекоммуникация ускуналарини харид қилиш (бу ускуналарга тахминан 100000 АҚШ доллари атрофида маблағ сарфлаш лозим бўлади) ва ушбу тармоқда ишлаш учун ходимларни тайёрлаш, яъни ўқитиш ишларини амалга ошиш масалалари ҳисобланади.

Тармоққа қўшилиш вақти йилнинг март, июнь, сентябрь ва декабрь ойларининг биринчи душанбаси ҳисобланади.

5.3. СВИФТнинг афзалликлари ва камчиликлари

СВИФТнинг камчиликлари ва афзалликлари мавжуд. СВИФТ фойдаланувчиларга қуйидаги имкониятларни яратади:

- тармоқ ахборотларни узатишда физик, техник ва ташкилий усуллар орқали тўлиқ хавфсизликни таъминлайди;

- ахборотларни узатишнинг ишончлилиги мавжуд;

- алоқалар арзон нархда;

- жаҳоннинг исталган нуқтасидан ахборотларни тез узатиш имконияти мавжуд бўлиб, бу ахборотларни узатиш 20 минутни ташкил этади. Ахборотларнинг заруриятига қараб, бу муддат 1-5 минутни ташкил этиши мумкин;

- барча тўлов ҳужжатлари бир андозада бўлади. Бу эса, маълумотларни ишлашда энгилликлар туғдиради;

- СВИФТ ўз фойдаланувчилари учун молиявий ҳимояни кафолатлайди. Агар СВИФТнинг айби билан кун давомида белгиланган жойга тўлов етиб бормаса, шу тўлов билан боғлиқ барча харажатларни тармоқ ўз зиммасига олади.

СВИФТнинг катта камчилиги бўлиб, фойдаланувчилар нуқтаи назаридан қараганда бу тизимга киришнинг ўта қимматлигидир. СВИФТга кириш учун банк 160-200 минг АҚШ доллари миқдорида харажат қилишга тўғри келади. Бу эса ўрта ва кичик банкларга қийинчилик ва бир қанча муаоммоларни туғдиради. Бундан ташқари, ички ташкилий техник тизимнинг мураккаблигидир. (бузилишлар ва бошқа техник муаммоларнинг келиб чиқиши мумкинлиги)

5.4. СВИФТ тўлов тизими орқали ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби

Жамиятнинг асосий мақсадларидан бири бу молиявий ахборотлар алмашинувида унификациялаштирилган воситалардан фойдаланиш. Бу мақсадни амалга ошириш учун ишлаб чиқилган ва бугунги кунда такомиллаштирилаётган молиявий ахборотларнинг структуравий тизими ишлаб чиқилди, у орқали деярли банкнинг ва бошқа молиявий операцияларни амалга ошириш мумкин, жумладан, валюта операциялари ва фонд бозорларидаги операциялар.

Хабарларни тайёрлаб жўнатиш формати стандартлаштирилиб, ўзига хос бўлиб, бошқа миллий банклардан мустақил ҳолда ишлайди. Шу билан бирга СВИФТ тизимида ахборотларни жўнатишда ишлатиладиган, ўзида банкларни идентификацион кодини (саккизталик код, банк ва бошқа молиявий институтларнинг уникал адреси ҳисобланади) мужассамлаштирган хабарларнинг унификациялашган формати ИСО томонидан халқаро стандарт сифатида тавсия этилган. Турли хил мамлакатларнинг банк фаолиятига таъсири кундан кунга ошиб бормоқда, СВИФТ стандартлари молиявий ахборотлар учун де факто стандартларига айланиб бормоқда. Масалан, СВИФТ стандартлари базасида айрим мамлакатлар клиринг тизимини ишлаб чиқишди, ЧАПС-Англияда, САГРИТТЕР-Францияда. Машина чоп қиладиган форматларнинг унификациялашганлиги юборилаётган хабарларнинг тўғрилигилигини

текширишда қўл келади. У бир тарафдан билмасдан қилинган хатолардан сақлаб қолади ва иккинчи тарафдан тўғри тузилган хабарлар учун тизим орқали ҳаракатни тезлаштиради.

Бугунги кунда 11 категория мавжуд бўлиб, у ўзида катта аниқлик билан молиявий операцияларни бажариш учун мўлжалланган 130 турдан ортиқ хабарларни (Message трансакцион МТ) қамраб олган.

Хабарлар одатда бир фойдаланувчидан иккинчисига юборилади. Тизимли хабарлар махсус фаолиятни амалга ошириш учун ва махсус ҳисоботларни олиш учун, маълумотлар базасидан хабарларни қидиришга ишлатилади. Фойдаланувчи тизимдан сўров қабул қилиши мумкин ёки тизим ўзининг ҳолати ҳақида, яъни янгиликлар, янги хизматлар ва бошқалар ҳақида миқдорга хабар бериб туриши мумкин. Асосан ЛОГ-ИН/ОУТ, РЕТРИЕВАЛ, РЕПОРТ каби 3 та тизимли хабарлар мавжуд.

LOG-IN/OUT- тизимига кириш/чиқишга
мўлжалланган тизимли хабар

RETRIEVAL- бу сўров орқали тизим сақлаган
хабарнинг нусхасини жўнатади

REPORTS- турли ҳил ҳисоб турларини олиш
имкониятини беради

Тизимли хабарлар юқори приоритетга эга, чунки улар тизимнинг фаолиятига тегишли бўлган маълумотларни ўзида сақлайди. Банк хабарлари тезкор ва оддий хабарларга бўлинади, тезкор хабарлар учун алоҳида таъриф эвазига ҳақ ундирилади.

Қолган барча 1-9 ва н категориясига кирадиган хабар турларига 3 сонли кодлар берилган, ундан биринчи сони амалга ошириладиган операциянинг категориясини билдиради.

Н категорияси- умумий гуруҳ хабарлари. Умумий гуруҳ таркибидаги ихтиёрий хабар 1- 9 категориясида ишлатилиши мумкин. Бу ерда **н** ихтиёрий мос келувчи сонли категория билан алмаштирилиши мумкин, 9 категориядаги ҳар бир хабарнинг ўзига хослигини билдириб туради. Н хабарнинг аниқ турини аниқлайди (масалан, 0- билдиришнома, 2- бекор қилиш (аннулироват қилиш) тўғрисида талаб, 5 ва 6 мос равишда сўров ва жавоб).

1-категория мижоз ўтказмалари ва чеклари. Бу категориянинг хабарлари тўлов ҳақидаги маълумотлар билан боғлиқ бўлади, бунда буюртмачи ёки бенифициар ёхуд иккаласи ҳам молиявий ташкилот бўлмаган ҳолларда ўтказмалар бажарилади.

2-категория молиявий ташкилотларнинг ўтказмалари.

Хабарларнинг барча турлари ягона тамойил бўйича тузилган. Улар бошланғич ва якуний қисмлардан ташкил топган. Бошланғич қисмига хабар бошланишининг нуқтаси (Старт оф мессж), сарловҳа (Ҳеадер), хабар текстининг бошланиш нуқтаси (Старт оф Текс), хабарнинг тексти (Текс оф мессаж) киради. Якуний нуқтасига эса текст охирининг нуқтаси (Енд оф текс), параметрлар (Трайлер) ва хабарнинг охириги нуқтаси (Енд оф мессаж). Бошланғич ва якуний қисмлари натижаси бўйича “сонверт” ташкил қилинади. У орқали хабарлар юборилади ва таркибида хабарларни ҳаракатини бошқариш учун муҳим бўлган маълумотларни жамлайди. Сарлавҳа хабарни қабул қилиб олувчининг ўн бирлик код идентификаторидан иборат бўлади. (Банк Идентифиер Коде, БИС, тизимдаги адрес ҳисобланади), юборувчининг терминал кодидан, бошқарув ва ҳимоя функциясини бажарувчи жорий бешталик номердан (улардан приоритетнинг иккиталик коди ва хабарнинг учлик коди) иборат. Параметрларда аутентификация

коди ва бошқа хабарлар кўрсатилади, масалан, қабул қилувчси банкни хабар юборилишини кечиктирилиши тўғрисида хабардор қилиш, икки марталик тўлов бўлиши мумкинлиги ҳақида хабардор қилиш ва бошқалар. Хабар юборилаётганда тизим хабарнинг текстини кўрмайди.

Хабарнинг тексти иккилик рақам кодидан ташкил топган майдонлардан иборат бўлади. Масалан, 57 коди ҳисобварақ юритилаётган банкни билдиради, 71-тўлов ким томонидан амалга оширилаётгани ва коммисион тўловнинг қиймати, 32-тўлов суммаси. Хабарнинг текстига маълумотлар аниқ кетма-кетликда киритилади. Майдоннинг қисмларини тўлдириш мажбурий ҳисобланади.

Ҳар бир алоҳида хабар тури учун майдонни тўлдириш усуллари мавжуд. Мажбурий майдонлар хабарни тўғри қайта ишлаш учун мўлжалланган маълумотни ўзида жамлайди. Текст ва сарлавҳалар банк мутахасислари томонидан майдонни тўғри тўлдириш қонун-қоидалари асосида киритилади.

Замонавий СВИФТ тизимининг архитектураси.

СВИФТнинг техник инфратузилмаси 1970 йилларда ташкил қилинган ва бутун дунёда жойлашган юқори тезликда хабар жўнатувчи линиялар билан уланган компьютер центрларидан иборат эди. Турли мамлакатлардаги турли хил молиявий ташкилотлар турли хил терминаллар орқали СВИФТ га аъзо бўлишлари мумкин. Бошида СВИФТ тизими ўзида қуйидагиларни жамлаган:

- иккита операцион центрлар АҚШ ва Нидерландияда .
- Бешта актив тизимлар АҚШда ва Нидерландияда.
- Турли хил мамлакатларда ҳудудий процессорлар.
- Умумий ва махсус фойдаланишга мўлжалланган алоқалар канали.

Операцион центрларда тизимда ишловчи техник таъминотлар ва дастурий таъминотларининг кунлик назорати олиб борлади, диагностис маълумотлар йиғилади, маълум узилишлардан кейин қайта тиклайдиган диагностик жараёни бошқарилади.

Қайси вақтгача СВИФТ-1 ўзига юкланган вазифаларни бажара олган. Аммо мижозлар сониниг ўсиши, тизимдаги трафиклар ва техникаларни маънавий эскириши янги тизимли архитектурани кириши кераклигини тақазо этди. СВИФТ-2 га ўтиш 1989 йил охирларида бошланиб, 1995-йилга келиб тўлиқ тугатилди, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, тизим фойдаланувчилари бу жараён пайти ҳеч қандай салбий таъсирини ҳис қилмадилар. СВИФТ-2 да кўпроқ ишлаб чиқарадиган процессорлар ва тармоқли воситалар фойдаланилган. Улар трафикни ошириш ва такомиллашган дастурий таъминотидан фойдаланади. СВИФТ-1 га ўхшаб СВИФТ-2 ҳам одам қатнашмаган ҳолда иккита операцион тизим ўзаро боғланган ҳолда фаолият юритади.

СВИФТ фаолиятининг ҳавфсизлигини таъминлаш масаласи алоҳида аҳамият касб этади. СВИФТ тизими хабарларнинг ҳавфсизлигини юқори даражада таъминлаб беради. СВИФТ тизимли трафики тўлиқлиги ва конфеденциаллигини таъминлаш мақсадида кенг диапазонда профилактика ва назорат ишлари олиб борилади. Шу ўринда мижозларга хизмат кўрсатишга таъсир қилмаган ҳолда ҳимояни таъминлашда тизимли ёндашув талаб этилади, унда эса интеграл ҳимояни таъминлашда тизимнинг барча компонентларига эътибор қартилади, яъни дастурий таъминоти, терминаллар, техник инфраструктура, персонал, биноларга ва ҳоказо. Шу ўринда рискларнинг бутун спектори кўриб чиқилади, масалан, қаллобликдан тортиб то жисмоний ресурсларни ёмонлашишигача бўлган кичик рискларга ҳам эътибор қаратилади.

Ҳимоя воситаларини ишлаб чиқиш ва кучайтириш тизимда генерал инспектор бошқаруви томинидан амалга оширилади. Бундан ташқари, ташқи аудиторлар ҳимояларининг текширув ишлари амалга оширилади. СВИФТ тизимида мижозлар ва компаниялар томонидан ҳимояни таъминлашда жавобгар бўлган бўлим мавжуд. Фойдаланувчи тўғри ишлатилишига, терминалнинг физик ҳимоясига, киритиш (доступ) нуқтасигача бўлган модем ва линия хабарларни

тўғри тузилганлигига жавоб беради. Қолган барча жавобгарлик СВИФТнинг зиммасида қолади.

Терминални тармоқга улашда СВИФТ катта талаб қўяди. Агар линия узилиб қолса, тўсиқлар мавжуд бўлса, хабар юборишда бир нечта хатоликларга йўл қўйилган бўлса, хабар нотўғри номер билан киритилган бўлса ва бошқа ҳолларда тизим томонидан терминал автоматик равишда ўчирилиши мумкин. Паст сифатли линияларни аниқлаш учун ва терминал орқали таснифланмаган хизматларни аниқлаш учун тизимда алоҳида файл юритилади унда барча ўчирилган терминаллар автоматик тарзда қайд этилади. Хабарларни юборишда яъни уларни чиқиб кетгандан сўнг ва етиб боргунча СВИФТ томонидан ўрнатилган махсус шифрлайдиган восита орқали уланиш схемасини ишлатиш тавсия этилади. СВИФТ коммуникациясини ҳимоялаш учун халқаро линия алоқаларида юбориладиган барча хабарлар шифрланади. Хабарлар шифрланган ҳолда сақланиб қолади ва уни персонал махсус рухсатсиз ўқий олмайди.

Дастурий-техник ҳимоя қоидаларига қуйидагилар киради:

- хабарнинг тўғрилигини тасдиқловчи кодлар. Улар махсус алгоритмлар ёрдамида киритилади ва хабарларни ушлашда база бўлиб ҳисобланади. Алгоритм ҳаммага маълум бўлса ҳам керакли калит фақат юборувчи ва қабул қилиб олувчида бўлади. Калитларни ҳар ярим йилда алмаштиришни маслаҳат беришади.

- Хабарнинг давомийлигининг назорати. СВИФТ хабарларига кириш ва чиқиш уникал номерлари ҳар алоқа сеансида берилади. Кириш натижавийлиги слайд-процессори орқали қайта ишланади, чиқиш эса қабул қилувчи томонидан амалга оширилади. Агар юқорида санаб ўтилган шартлар бажарилмаса нафақат хабар юборилмайди, балки фойдаланувчи терминали ўчириб ташланади. Бу механизм шуни таъкидлайдики, ҳеч қайси хабар ўчиб кетмайди ва дубликат қилинмайди.

Тизим архитектураси ҳам ҳимоялангандир. Тизимда кенг резервланган аппарат воситалари ишлатилади. Алоқанинг барча каналлари шифрланган маълумотлар билан ишлайди, телекоммуникациялашган воситаларга кириш ман этилган. Воситаларни ишламай қолиши эҳтимолида барча хабарлар ҳимояланади ва улар сақланиб қолинади, лекин уларнинг етиб борганлиги тўғрисидаги ахборот алоҳида индивидуал равишда сақланади. Шубҳалар пайдо бўлганда фойдаланувчи қабул қилиб олган хабарлар нуқтасини сўраши мумкин. Қўшимча ҳаракатларни амалга оширган ҳолда, жумладан, алоқа каналларини ҳимоялашда аппарат воситалари тизим маълумотларга бўлган ноқонуний таъсирлардан уни ҳимоялайди.

Шу кунгача амалга оширилган ишлар натижасида СВИФТ тизимида ҳеч қандай ноқонуний хужум ва маълумотлар йўқолиши кузатилмаган. Шундай қилиб, СВИФТни банклараро алоқаларда ишлатилиши маълумотларни тез, қулай, ҳавфсиз ҳолда молиявий ташкилотлар ва банклар ўртасида айланиш имкониятини беради.

5.5. СВИФТ тўлов тизимига альтернатив тизимлар

Маълумки, узоқ йиллар давомида бутун дунёда СВИФТ тўлов тизимига альтернатив бўлган тизим мавжуд эмас эди. СВИФТ тўлов тизимига альтернатив бўлган янги тўлов тизимини яратиш Хитой Халқ Республикаси томонидан амалга оширилди. 2015 йилнинг 8 октябрь куни Хитой Марказий банки томонидан СВИФТ тўлов тизимига алтернатив бўлган ўзининг CIPS (China international Payment System) халқаро тўловлар тизимининг ишга туширилгани ҳақида расман хабар қилинди. Бу тизимнинг ишга туширилиши Хитойнинг валютаси бўлган юан билан халқаро ҳисоб-китоблар жараёнини осонлаштириш кўзда тутилди.

Хитой Марказий банкининг фикрича, CIPS (China international Payment System) халқаро тўловлар тизимининг ишга туширилиши халқаро бозорнинг

хорижлик иштирокчиларига хитойлик шериклар билан ҳисоб-китобларни тўғридан-тўғри юанда амалга ошириш имконини яратди. Дастлабки босқичда тизимга 19 банклар тўлиқ уланган бўлиб, улар орасида Хитой Халқ Республикасининг йирик давлат банклари ва ХСБС, Ситибанки Стандарт Чартеред банкларнинг шўъба банклари ҳам бор. CIPS тизими билан жами 38 та хитойлик и 138 та чет эллик банклар алоқа ўрнатиши мумкин. CIPS тизимининг ишга туширилиши юан билан халқаро ҳисоб-китоблар самарадорлиги ошади ҳамда юаннинг халқаро масштабда ишлатилиши янада рағбатлантирилади, деган фикрлар Хитой Марказий банки томонидан билдирилмоқда. СВИФТ га альтернатив бўлган CIPS орқали бир кунда, 6 трлн. доллардан ортиқ суммада тўловлар тўлов топшириқномалари асосида ўтиши кўзланмоқда.

СВИФТ маълумотларига кўра, ҳозирги кунда юан билан ҳисоб-китобларга жами халқаро ҳисоб-китобларнинг 2,79 % тўғри келмоқда. Тўлов операцияларида Хитой валютасини ишлатиш салмоғи 2015 йил августига келиб, Япония иенасидан ҳам ошиб кетди ва 2,76% ни ташкил этди. Хитой валютаси халқаро ҳисоб-китоблардаги салмоғига кўра, яъни япония иенасини ҳам ортда қолдириб, АҚШ доллари, евро, британия фунт стерлингидан кейин 4-ўринга чиқиб олди.

2013 йилдан бошлаб Хитой ҳукумати халқаро ҳисоб-китобларни юанда ўтказишни рағбатлантириш, капитал ҳаракати билан боғлиқ операция жараёнларини осонлаштириш мақсадида чет элда янги клиринг марказларини очди. СВИФТ маълумотларига кўра, 2015 йилнинг ноябрь ойида Халқаро Валюта фонди навбатдаги беш йиллик расмий захира валюталари саватини қайта кўриб чиқиб, унинг натижалари бўйича юанни ҳам АҚШ доллари, евро, британия фунт стерлинги ва япония иенаси қаторида захира валютаси сифатида тан олиши лозим эди. Бунинг учун юан ушловчиларнинг 70 %и овоз тўплаган бўлишлари шарт. Лекин Халқаро Валюта фонди Директорлар Кенгаши расмий захира валюталари

саватини қайта кўриб чиқиш муддатини 2016 йилнинг 30 сентябригача кечиктирди.

Маълумки, АҚШ СВИФТ тизимидан Россияга қарши санкция воситаси сифатида фойдаланмоқчи бўлди. Ҳатто СВИФТ компаниясига Исроил ва Россияни СВИФТ тармоғидан ўчиришни талаб қилишди. СВИФТ бошқаруви бундай босимга қарши туриб, бутун дунё бўйича глобал характердаги хизматлар кўрсатиши, бундай қарорни бажариши бутун тизимни ишдан чиқишига олиб келиши, шу билан бирга, СВИФТ қайсидир давлат ёки компанияга нисбатан санкцияли қарорлар қабул қилиш ваколатига эга эмаслигини билдирди. Россияни СВИФТ тармоғидан узиб қўйиш бутун дунё иқтисодига катта зарар етказиши мумкин эди. Лекин мана шу уриниш Россия ва Хитойнинг биргаликдаги молиявий телекоммуникациялар платформаси яратилишига асос солди. Шундай қилиб, СВИФТга параллел бўлган Хитойнинг CIPS тўлов тизими ташкил топди.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Ҳалқаро тўлов тизимлари, тўлов, СВИФТ халқаро тўлов тизими, тизимнинг ишлаш тамойиллари, аъзо бўлиш босқичлари, аъзо давлатлар, улуш, акциядорлик жамияти, СВИФТ орқали ҳисоб-китоблар, комиссия ҳақ, дастурий-техник ҳимоя қоидалари, ахборот узатиш, СВИФТнинг афзалликлари, СВИФТнинг камчиликлари, альтернатив тизимлар, SIPS.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. СВИФТ халқаро тўлов тизимининг мазмуни нимадан иборат?
2. СВИФТ тизимининг ташкил этилишининг қисқача тарихини гапириб беринг.
3. СВИФТ халқаро тўлов тизимининг вазифалари нималардан иборат?
4. СВИФТ халқаро тўлов тизимининг акциядорлари кимлар бўлиши мумкин?

5. СВИФТ халқаро тўлов тизими қандай тартибда ишлайди?
6. СВИФТ халқаро тўлов тизимининг ишлаш тамойилларини санаб беринг.
7. СВИФТ тўлов тизимига аъзо бўлиш босқичларига изоҳ беринг.
8. СВИФТ тўлов тизими орқали ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби қандай?
9. СВИФТ нинг афзалликлари ва камчиликлари нималардан иборат?
10. Замонавий СВИФТ тизимининг архитектурасини тушунтириб беринг.
11. СВИФТ тизимига альтернатив тизим мавжудми?
12. Хитой томонидан қандай халқаро тўлов тизими яратилди?

Тест саволлари:

1. СВИФТ бу-

- А) халқаро шартнома бўйича ҳисоб-китоблар.
- В) Дастурий таъминот.
- С) Жаҳон банклараро молиявий телекоммуникациялаш тизими.
- Д) Жаҳон банклараро ассоциацияси.

2. СВИФТ-

- А) 1973 йил таъсис этилган акционерлик жамияти – Белгияда рўйхатга олинган.
- В) 1973 йил таъсис этилган давлат-акционерлик жамияти Францияда рўйхатга олинган.
- С) 1977 йил таъсис этилган хусусий ташкилот–Италияда ташкил этилган.
- Д) Тўғри жавоб йўқ.

3. Фед Wire –

- А) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.
- В) Нью-йорк халқаро ҳисоб-китоб тўлов тизими.
- С) Лондон автоматлашган ҳисоб -китоб тўлов тизими палатаси.

Д) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

4. ЧИПС –

А) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.

В) Нью-йорк халқаро ҳисоб-китоб тўлов тизими.

С) Лондон автоматлашган ҳисоб-китоб тўлов тизими палатаси.

Д) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

5. ЧАПС –

А) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.

В) Нью-йорк халқаро ҳисоб -китоб тўлов тизими.

С) Лондон автоматлашган ҳисоб -китоб тўлов тизими палатаси.

Д) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

6. «ЗЕНЧЕКИО» –

А) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.

В) Нью-йорк халқаро ҳисоб-китоб тўлов тизими.

С) Лондон автоматлашган ҳисоб -китоб тўлов тизими палатаси.

Д) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

7. Махсуслаштирилган телекоммуникация тармоғи деганда:

А) банклараро электрон ахборотлар ва тўловлар, шунингдек, пластик карточкаларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

В) пластик карточкаларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

С) банклараро электрон ахборотларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

Д) тўловларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

8. СВИФТни –

А) 1973 йил май ойида Бельгия қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг банклари таъсис этдилар.

В) 1989 йил май ойида Россия қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг банклари таъсис этилди.

С) 1973 йил май ойида МДХ давлатлари қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг банклари таъсис этилди.

Д) 2001 йил 1 сентябрь АҚШ қонунчилиги асосида 200 та давлатнинг банклари таъсис этилди.

9. СВИФТ ташкил этилган, кейинги 4 йил давомида

А) янги бино қуришга киришилди

В) лойиҳа ишлаб чиқиш ишлари бажарилди

С) ташкилий ва техникавий масалаларни ҳал этишга қаратилди.

Д) Тўғри жавоб кўрсатилмаган.

10. СВИФТнинг очилиши, яъни тармоқнинг ишга туширилиши нечанчи йилда амалга оширилди?

А) 1987 йил;

В) 1997 йил;

С) 1977 йил;

Д) 2004 йил.

11. СВИФТ орқали банк ва молия ташкилотлари жойлашган ҳудудлардан қатъий назар қандай давр мобайнида алоқа қилиш мумкин?

А) Байрам ва дам олиш кундаридан қатъий назар 1 ой давомида кеча-кундуз бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин.

В) 365 давомида кеча-кундуз бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин.

С) 365 кун давомида фақат кундуз куни бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин.

Д) Белгиланган режим асосида.

12. СВИФТ –

А) аъзолари банклар бўлган акционерлик жамият ҳисобланади.

- В) аъзолари нобанк ташкилотлари бўлган акционерлик жамияти ҳисобланади.
- С) оддий акционерлик жамият ҳисобланади.
- Д) эгалари жисмоний шахслар бўлган акционерлик жамият ҳисобланади.

13. СВИФТга кимлар аъзо бўлиши мумкин?

- А) Истаган корхона ва ташкилот.
- В) Миллий қонунчилигида халқаро банк муомалаларини амалга оширишга рухсати бор ҳар бир давлатнинг банки аъзо бўлиши мумкин.
- С) Ривожланаётган давлатлар.
- Д) Ривожланган давлатлар.

14. СВИФТнинг катта камчилиги –

- А) бу тизимга кириш ўта арзон.
- В) бу тизимда ишлаш ноқулай.
- С) фойдаланувчилар учун ноқулай.
- Д) бу тизимга кириш ўта қиммат.

15. СВИФТда ЛОГ-ИН/ОУТ –

- А) тизимга кириш/чиқишга мўлжалланган тизимли хабар.
- В) бу тизимда ишлаш ноқулай дегани.
- С) фойдаланувчиларнинг исми.
- Д) бюджет ташкилотининг номи.

VI. боб. Банк хавфсизлигининг мақсади ва вазифалари.

6.1. Банк хавфсизлигининг мазмуни ва унинг мақсади.

Банкнинг хавфсизлиги — банкнинг асосий манфаатлари ва устувор йўналишларини амалга оширишни, фаолият шароитларидан қатъий назар ташқи ва ички барқарорликка олиб келувчи омиллардан ҳимоя қилишни таъминловчи барқарор турмуш даражаси. Банк хавфсизлигини таъминлашнинг асосий мақсади — унга зарар етказиш ёки унинг имтиёзлари йўқлиги, унинг самарали ишлашини ва барча транзакциялар ва битимларнинг сифатли бажарилишини таъминлаш.

Банк хавфсизлиги самарадорлиги ва сифатининг асосий мезонлари ўзгарувчан вазиятга қарамасдан режалар ва вазифаларга мувофиқ молиявий-иқтисодий ривожланишнинг барқарорлиги ҳисобланади.

Хавфсизликни таъминлаш вазифаси тегишли вазифаларни амалга ошириш орқали амалга оширилади. Бунга қуйидагилар киради:

- банк ва унинг ходимларининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш;
- банкнинг мол-мулки ва ходимлари устидан жиноятлар ва жиноятларнинг олдини олиш;
- банкнинг реал ва потенциал таҳдидларини ўз вақтида аниқлаш, уларни бартараф этиш чораларини кўриш;
- банк, унинг ходимлари, мижозлари ва акциядорларига моддий, маънавий ва бошқа зарар етказилишига олиб келадиган ички ва ташқи сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлаш, уларнинг нормал фаолиятига тўсқинлик қилади;
- ташқи ва ички вазият ривожланишидаги таҳдид ва салбий тенденцияларга банк структурасининг элементларига тезкор жавоб бериш;
- банкнинг асосий манфаатларини рўёбга чиқариш учун қулай бўлган сабаб ва шарт-шароитларини аниқлаш ва шакллантириш;
- банк ходимларини хавфсизлик масалалари бўйича ўқитиш ва ўргатиш;

- рақобатчилардан ёки жиноятчиларнинг акцияларидан зарарли оқибатларини юмшатиш, банк хавфсизлигини бузиши;
- банкнинг молиявий, моддий ва ахборот ресурсларини асраш ва улардан самарали фойдаланиш.

Банкнинг хавфсизлигини ташкил этиш ушбу фаолиятнинг стратегик йўналишларини марказлаштирилган бошқариш принципи асосида банк бошқаруви даражасида амалга оширилади. Бундан ташқари, банк хавфсизлигининг асосий принциплари қуйидагилардир:

- мувофиқлик;
- мустақиллик ва масъулият;
- иқтисодий мақсадга мувофиқлиги;
- ваколат;
- мақсадга мувофиқ;
- мувофиқлаштириш ва ўзаро таъсир ўтказиш, банкнинг хавфсизлик хизмати барча органлари ва бўлинмаларининг хавфсизлик чораларини амалга ошириш борасидаги саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштиради, бу учун банкнинг бўлинмалари ва ташқи ташкилотлари билан зарур алоқаларни ўрнатади;
- конфиденциаллик.

Банк хавфсизлигининг элементлари. Юқорида тилга олинган таҳдидларни жиноят қонунчилигининг нуқтаи назаридан ўрганиш ва таснифлаш натижалари амалда улар икки асосий элементлар блокида жиноятга қўл уриш сифатида намоён бўлади. Масалан: банкнинг мулк ва инфратузилмасига.

Банкнинг мулки. Банк мол-мулки концепцияси мулкый объектларнинг мулкчилик мазмуни концепцияси билан чамбарчас боғлиқ. Банкнинг мол-мулки пул (валюта), валюта бойликлари ва қимматли қоғозларни ўз ичига олади (шу жумладан ўз ва жалб қилинган маблағлар); банк фаолияти объектлари (гаров

нарсалари ва бошқалар), шунингдек бинолар, жихозлар ва инвентаризация учун мулк ҳуқуқи.

Ўзбекистон Республикасида мулкка эгалик қилишда, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи қонунида белгиланган усуллар билан танишиш ва ҳимоя қилишдан иборат. Бунда мулкка эгалик қилиш давлат томонида ҳимояланади ва у турли жиноят ҳужумларидан ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз ичига олади.

Банкнинг инфратузилмаси. Банк инфратузилмасига мулкнинг ҳуқуқий, ташкилий характери ва улар ўртасидаги барқарор алоқалар мажмуи сифатида тушунилади, банкни ташкил этиш ва барқарор фаолият юритиш тартибини таъминлайди. Банк назариясида ички ва ташқи инфратузилма элементларини ажралиб туриш одатий ҳолдир.

Криминологик режага қизиқишнинг ички инфратузилмаси элементлари орасида энг муҳими:

банкни ташкил этиш ва унинг фаолият кўрсатиш тартибини белгиловчи қонунчилик ва бошқа ҳуқуқий нормалар;

банк операцияларини амалга ошириш ва банк манфаатларини ҳимоя қилишнинг ички қоидалари; технология;

- банк фаолиятини бошқариш тартиби (замонавий ахборот тизимлари асосида ҳисоб-китоб, ҳисобот, таҳлилий базани, компьютер маълумотларини қайта ишлаш).

Банкнинг ахборот ресурслари. Ҳозирги шароитда банкнинг муваффақиятли фаолияти ахборот ресурсларини шакллантирмасдан ва улардан фойдаланмасдан - шахсий ҳужжатлар ва ҳужжатларнинг индивидуал нусхаси амалга ошиши мумкин эмас. Банк кенг кўламли ахборотни яратиш учун самарали бошқарув қарорларини танлаш, янги технологиялар ва бозорларни ривожлантириш, шунингдек, салбий ҳолатларда проактив чоралар кўриш учун фойдаланади.

Банк ходимлари. Банк ходимлари ички ва хорижий тадқиқотчилар томонидан баҳоланганидек, энг муҳим хавф манбаи ҳисобланади. Шу билан бирга, биринчи навбатда, биз нотўғри қарорлар қабул қиладиган ходимлар билан боғлиқ хатарларни назарда тутамиз. Бирок, ходимларнинг ноқонуний ҳаракати билан боғлиқ таҳдидлар бундан мустасно. Иккинчиси, уларни идентификациялаш ва олдини олиш бўйича ички тузилишида сезиларли фарқлар мавжуд. Банк ходимларига юз берадиган жинойй тажовузларнинг интенсивлиги, турлари ва мақсадлари ҳар бир ходимнинг функционал мажбуриятларига ва ваколатлари боғлиқ.

6.2. Банк хавфсизлигининг вазифалари.

Тижорат банкининг даромад олиш соҳасидаги фаолиятининг хавфсизлиги – банкнинг ўзи ва унинг мижозлари мавжуд ва кутилаётган имтиёзлар, шу жумладан номоддий бўлмаганлар учун зарар кўриш хавфидан ҳимояланиш ҳолати. Банк амалиётида бундай таҳдидлар таваккалчилик, деб номланади. Иқтисодий таваккалчилик назариясига кўра ресурсларнинг бир қисмини йўқотиш таҳдиди, даромадлар етишмаслиги эҳтимоли ёки қўшимча харажатлар келиб чиқиши бозор субъектларининг ҳар қандай молиявий ва ишлаб чиқариш фаолиятининг бир қисми ҳисобланади.

Шу билан бирга, таваккалчилик даражасининг пасайиши юқори даромад олиш эҳтимоли камайиши билан бевосита боғлиқ.

Шунинг учун банкнинг фойда олиш соҳасидаги хавфсизлиги мавжуд таҳдидлар (хавфлар) даражаси ва банк фаолиятининг рентабеллиги ўртасида мақбул нисбат деб тушунилади. Бундай ҳолатга банк фаолиятининг мавжуд турлари ва хавф омиллари ўз вақтида аниқланиши ва уларнинг малакали баҳоси ва самарали бошқарувини таъминлаш шарти билан эришилади.

Ушбу маънода рискларни бошқаришнинг мақсади банкка бериладиган маъмурий ва иқтисодий механизмлар орқали банкка етарли даражада фойда олиш ва уни белгиланган норма ва контрактлар бўйича тарқатиш имконини берадиган даражадаги хавфсизлик даражасига эришишдан иборатдир.

Кредит ташкилотлари учун интеграл хавфсизлик тизимини ташкил этиш ва фаолиятининг тамойиллари.

Хавфсизлик тизимининг ташкил этилиши ва фаолият юритиши куйидаги принципларга мувофиқ бўлиши керак:

1. мураккаблик:

- барча ҳуқуқий воситалар, усуллар ва чоралар билан ходимларни, моддий ва молиявий ресурсларни мумкин таҳдидлар билан таъминлаш;

- барча турдаги операциялар бўйича ахборот ресурсларини уларнинг ҳаётий цикллари давомида, уларни қайта ишлашнинг барча технологик босқичларида (конверсия) ва улардан фойдаланиш хавфсизлигини таъминлаш;

- тизимнинг банк операциялари шароитидаги ўзгаришларга мувофиқ тизимни ривожлантириш ва такомиллаштириш қобилияти.

2. Ўз вақтида амалга ошириш – хавфсизлик чораларининг олдиндан кўра билиш табиати ундан ҳимояланиш йўлларида биридир.

Вақтлилиқ молиявий вазиятни таҳлил қилиш ва башорат қилиш, банк хавфсизлигига таҳдидлар ва қонуний манфаатларнинг бузилишига йўл қўймаслик бўйича самарали чора-тадбирларни ишлаб чиқишга асосланган хавфсизлик тизимини ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичларида интеграция хавфсизлик вазифаларини белгилашни назарда тутати.

3. Давомийлик – тажовузкорлар фақат муҳофаа чораларини четлаб ўтиш имкониятини излайдилар, бунинг учун қонуний ва ноқонуний усулларни қўллашади.

4. Фаолият. Банк манфаатини ҳимоя қилиш учун етарли даражадаги қатъиятлилиқ, хавфсизлиқни таъминлаш ва хавфсизлиқнинг ноанъанавий чоралари қучлари ва воситалари томонидан маневраларни кенг қўллаш зарур.

5. Қонунийлик. Ушбу қонунлар жиноятларни аниқлаш ва бартараф этишнинг барча рухсат этилган усулларида фойдаланиб, ўз ваколатлари доирасида давлат органлари томонидан тасдиқланган банк, ахборот ва ахборотни муҳофаза қилиш, шахсий хавфсизлик фаолияти ва хавфсизликка оид бошқа норматив ҳужжатларга асосланган федерал қонунчиликка асосланган хавфсизлик тизимини ривожлантиришни назарда тутди.

6. Фикрлаш. Фойдаланилаётган қобилият ва ҳимоя воситалари илм-фан ва техника тараққиётининг замонавий даражасида амалга оширилиши керак, хавфсизлиқнинг маълум бир даражаси нуқтаи назаридан ва белгиланган талаб ва нормаларга жавоб беради.

7. Зарар ва зарарни қоплаш харажатларининг иқтисодий самарадорлиги ва таққосланиши («самарадорлик-наrx» мезонлари). Барча ҳолатларда хавфсизлик тизимининг қиймати ҳар қандай хавфдан келиб чиқадиган зарар миқдоридан кам бўлиши керак.

8. Ихтисослашув. Ушбу соҳада хавфсизлик хизматининг муайян турига энг кўп тайёрланган, амалиёт тажрибаси ва ушбу соҳада хизматлар кўрсатиш учун давлат лицензиясига ега бўлган ихтисослаштирилган ташкилотларни ҳимоя қилиш чоралари ва воситаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга жалб қилиш мўлжалланган. Техник воситаларнинг ишлаши ва хавфсизлик чораларини амалга ошириш банкнинг хавфсизлик хизматининг профессионал малакали мутахассислари, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари томонидан амалга оширилиши керак.

9. Ўзаро ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш. Хавфсизлик бўйича тадбирларни тегишли бўлимлар ва хизматлар, ушбу соҳадаги учинчи томоннинг

ихтисослаштирилган ташкилотлари ўртасида аниқ муносабатларга асосланган ҳолда амалга ошириш, ўз мақсадларига эришиш учун уларнинг саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштириш, манфаатдор ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш ҳамда ҳукумат ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш.

10. Муваффақият. У ўз тажрибасига асосланган ҳолда чора-тадбирларни такомиллаштиришни, разведка ва саноат жосуслик усуллари ва воситаларини, қонуний ва техник талабларни, маҳаллий ва хорижий тажрибани ўзгартиришни ҳисобга олган ҳолда янги техник воситаларнинг пайдо бўлишини таъминлайди.

11. Бошқаришни марказлаштириш. Хавфсизлик тизимининг ягона қонуний, ташкилий, услубий тамойиллари ва хавфсизлик тизимини марказлаштирилган бошқариш асосида мустақил ишлашини назарда тутди.

6.3. Банк хавфсизлигини таъминлашда ҳимоя этилиши зарур бўлган объектлар.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 168, 169-моддалари бўйича фуқаролар, юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектларидир.

Мол-мулк мулк ҳуқуқи асосида бир шахсга ёки икки ва ундан ортиқ шахсларга қарашли бўлиши мумкин.

Мол-мулк фуқаро, юридик шахс ёки давлатнинг мулки бўлишига қараб мулк ҳуқуқини, мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқини вужудга келтириш ва бекор қилиш хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан, бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хомашё ва маҳсулот, пул, қимматли

қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек, интеллектуал мулк объектлари мулк бўлиши мумкин.

Банкнинг номоддий мулклари.

Банкнинг номоддий ҳуқуқларига ноқонуний тажовуз қилиш объекти унинг бизнес обрўси ва бизнес алоқалари ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқлари объектларининг бошқа турлари каби номоддий товарлар ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан, биринчи навбатда, Фуқаролик Кодексининг нормалари билан ҳимояланган. Бундан ташқари, тегишли ҳолларда банкнинг бизнес обрўсига ва иш муносабатларига ноқонуний ҳужумлардан тўлиқ ҳимоялангандир.

Давлат корхонаси, шунингдек, муассасаси ўзларига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан қонунда белгилаб қўйилган доирада ўз фаолиятининг мақсадларига, мулкдорнинг топшириқларига ҳамда мол-мулкнинг вазифасига мувофиқ ҳолда эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларини амалга оширадилар.

Давлат корхонаси ёки муассасасига бириктириб қўйилган мол-мулкнинг эгаси ортиқча, фойдаланилмаётган ёки ноўрин фойдаланилаётган мол-мулкни олиб қўйиш ҳамда уни ўзи хоҳлаган тарзда тасарруф этишга ҳақли.

Муассаса ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкни ва смета бўйича унга ажратилган маблағларга сотиб олинган мол-мулкни бошқа шахсга беришга ёки ўзгача усул билан тасарруф этишга ҳақли эмас.

Агар таъсис ҳужжатларига мувофиқ муассасага даромад келтирадиган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи берилган бўлса, бундай фаолиятдан олинган даромад ва бу даромад ҳисобидан сотиб олинган мол-мулк муассасанинг мустақил тасарруфига ўтади ва алоҳида балансда ҳисобга олинади.

Мулкдорнинг қарори билан унитар корхонага ёки муассасага бириктириб қўйилган мол-мулкни хўжалик усулида юритиш ҳуқуқи ёки оператив бошқариш

хуқуқи ушбу корхона ёки муассасада унга мол-мулк топширилган пайдан бошлаб вужудга келади.

Хўжалик юритишида ёки оператив бошқаришида бўлган мол-мулкдан фойдаланишдан олинган ҳосил, маҳсулот ва даромадлар, шунингдек унитар корхона ёки муассаса шартнома бўйича ёхуд бошқа асосларда вужудга келган мол-мулк ҳам ушбу корхона ёки муассасанинг хўжалик юритишига ёки оператив бошқаришига ўтади.

Мол-мулкни хўжалик усулида юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи мулкдорнинг қарори билан ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа асосларда бекор қилинади.

6.4. Банк фаолиятида содир бўладиган ноқонуний операцияларнинг олдини олиш чора-тадбирлари.

Иқтисодиётнинг муҳим бўғинларидан ҳисобланган банк тизими ёки алоҳида олинган тижорат банкларининг самарали фаолият кўрсатиши иқтисодиётимизнинг янада тараққий қилиш ва унинг такомиллашувига олиб келади.

Маълумки, замонавий иқтисодий муҳит, тижорат банклари фаолиятидаги мавжуд муаммоларнинг олдини олиб, тижорат банкларининг фаолияти самарадорлигини ошириш асосида халқаро банк амалиётига мос келувчи банк тизимини яратиш давр талабидир.

Банкнинг ички барқарорлиги бу тижорат банки фаолиятининг барқарор, юқори натижаларни таъминловчи пассивлар ва активлар таркибининг ҳолати ва молиявий натижалар динамикасидир. Ички барқарорликка эришиш асосида ички ва ташқи омиллар ўзгаришига фаол жавоб бериш тамойили ётади. Тижорат банкига нисбатан ташқи барқарорлик, ушбу банк фаолият кўрсатаётган иқтисодий муҳит барқарорлиги билан белгиланади. Ташқи барқарорликка бутун мамлакат миқёсидаги бозор иқтисодиётига хос бўлган бошқариш тизими орқали эришилади.

Банкнинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлили асосида банк молиявий мустаҳкамлиги белгилари, ҳолати ўзгаришининг изчиллигини ўз ичига олган трендни тадқиқ қилиш, унинг турли белгилари, ўзгаришлари ўртасидаги алоқаларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлаш ётади.

Бу молиявий мустаҳкамлик трендини тадқиқ қилиш учун банк молиявий ҳолатининг бир неча йиллик кўрсаткичларини таққослаш лозимлигини билдиради.

Бу ретроспектив таҳлил билан биргаликда перспектив таҳлилни амалга ошириш мумкинлиги ва зарурлигини, жумладан, молиявий ҳолатнинг кейинги даврда прогноз қилишни ва молиявий мустаҳкамлик ривожининг умумий трендини аниқлаш лозимлигини юзага келтирди. Банкларнинг молиявий мустаҳкамлигини ўрганишдаги бошланғич жиҳат Марказий банкнинг тижорат банклари фаолиятига қўядиган тартибга солувчи талабларидир. Банкларнинг молиявий мустаҳкамлигини оширишга йўналтирилган ушбу талабларнинг самарадорлиги мазкур мамлакат иқтисодиёти, ишлаб чиқариш ва хизмат соҳасининг, жумладан, банк инфратузилмасининг ривожланган мамлакатларда шаклланган тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш тартибларини ўрганиш, Ўзбекистонда тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш тартибини такомиллаштиришда жуда муҳим аҳамиятга эга. Банкнинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш қуйидаги асосий йўналишларда олиб борилади:

Ретроспектив таҳлил. Таҳлилнинг ушбу йўналиши Марказий банк томонидан банклар учун ўрнатилган иқтисодий нормативларга тижорат банклари томонидан риоя қилинишини назорат қилишга асосланган молиявий барқарорликнинг асосий кўрсаткичлари ва белгиларини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Молиявий барқарорликни таҳлил қилишнинг ушбу йўналиши қуйидаги соҳалар: ликвидлилик, фойдалилик, активлар сифати, капиталнинг етарлилиги ва бошқаришнинг сифати таҳлилларидан иборат.

Перспектив таҳлил. Молиявий барқарорликни перспектив таҳлил қилишнинг мақсади тижорат банки фаолияти самарадорлигини прогноз қилиш ҳисобланади. Тижорат банки молиявий барқарорлигини баҳолаш молиявий ресурсларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва улардан фойдаланиш жараёнида намоён бўлувчи молиявий ҳолатни таҳлил қилишдан бошланади.

Шунга мувофиқ, молиявий таҳлилнинг кетма-кетлиги, барча жараёнларни босқичма-босқич кўриб чиқишни, жумладан, молиявий ресурсларнинг мавжудлиги, уларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва улардан фойдаланишни таҳлил қилишни ўз ичига олади.

Тўловга лаёқатни нафақат ташқи кўриниш, балки маълум бир вақтда ва молиявий мустаҳкамликнинг барча омиллари таъсирида ҳосил бўлган маълум молиявий ҳолатнинг натижаси деб қараш лозим.

Банк ликвидлиги бу банкнинг ўз олдида турган мажбуриятларини бажара олиши, мижозларнинг кредитга бўлган эҳтиёжларини қондириши ва омонатчиларнинг депозитларни қайтариб олиш бўйича талабларини қондира олиш қобилиятидир. Бундан ташқари ликвидлик банкнинг бозорда хавфсизлиги ва қарзларини ўз вақтида қайтара олишга қодирлигини ошқор қилади, банкка активларни фойдасиз сотиш ёки банклараро бозорда маблағларни жалб қилиш билан боғлиқ бўлган фойдани йўқотиш хавфидан қутулиш имконини беради.

Банк ликвидлигининг асосий шароитларидан бири, унинг активлари ликвидлигидир. Ликвид активлар – уларнинг яхши маълум бўлган бозор нархининг шаклланишини таъминлайдиган доимий равишда сотилувчи ва сотиб олинувчи активларнинг алоҳида тури бўлиб, банклар уларни қисқа муддат ичида сотиб олишга тайёр бўлган харидорни топиши мумкин. Бундай активлар қаторига нақд пуллар, давлат қисқа муддатли облигациялари, қисқа муддатли (етти кунгача) банклараро кредитлар киради.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР) давлатлари ҳукуматлари ҳамда фонд бозори ривожланган давлатларининг машҳур трансмиллий компанияларининг қимматли қоғозлари ҳам юқори ликвидликка эгадир.

Ноликвид активлар деб, бозор нарҳини котировка бўйича аниқлаш мумкин бўлмаган ва бу турдаги активларнинг харид нарҳи сотувчи ва харидор ўртасидаги келишув натижасида хусусий тарзда аниқланадиган активларга айтилади. Бундай активларнинг қиймати катта миқдордаги ўзгаришларга учраб туриши таққослашни қийинлаштиради. Бу турдаги активларга, масалан, кредитлар, қимматли қоғозлар бозорида котировкага эга бўлмаган ёки котировкаси қийин бўлган қимматли қоғозлар, асосий воситалар ва бошқалар киради. Тезда нақд пул миқдорини ошириш учун ноликвид активларни сотиш зарур бўлганда, банк уларни зарар кўргани ҳолда сотиши мумкин.

Банк ликвидлигининг яна бир жиҳати банкнинг тўловга лаёқати бўлиб, унинг асосий белгиси банкнинг ўз олдида турган мажбуриятларини ўз вақтида қондира олиш қобилиятидир.

"Ликвидлик" ва "тўловга лаёқат" мазмуни, омиллари ва уни таъминловчи сабабларга кўра бир-бирига яқин тушунчалардир. Ликвидлик муаммоси ташқи жиҳатдан тўлов мажбуриятларини бажариш жараёнида вужудга келади ва ликвид маблағлар йўқлиги билан боғлиқ қийинчиликлар туғилганда намоён бўлади.

Ликвидлик нафақат тўловларни ўз вақтида амалга оширишни назарда тутаяди, балки ўзининг тижорат манфаатлари билан бирга омонатчилар томонидан ишонч билдирилган маблағларнинг сақланишини таъминлайди.

Банкнинг тўловга лаёқат банкка қўйилган тўловлар бўйича талаблар айна вақтда қондира олиш қобилиятини билдиради. Тўловга лаёқат маълум молиявий ҳолатнинг натижаси сифатида қаралиши мумкин. Шу билан бирга, тўловга лаёқат ликвидликка нисбатан иккиламчидир. Чунки, банкда тўловга лаёқат муаммоси

содир бўлиши мумкин, аммо унинг ликвид баланси, банкнинг мажбуриятларини ўз вақтида бажара олишини таъминловчи қобилиятини тиклаш имкониятини беради.

Банк ликвидлиги кўпроқ банк балансининг ликвидлиги билан белгиланади ва унинг мазмун – моҳияти актив ва пассив операцияларнинг муддати бўйича мос келишидан иборат. Банк балансининг ликвидлиги ссуда ва фонд операцияларига йўналтирилган маблағларнинг хатарлилик даражаси, пул бозорининг ривожланиш даражаси ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Бундан ташқари, пассивларнинг қисқа муддатлилиги узоқ муддатли қўйилмаларга ҳам сарфланиш имкониятларини чеклаб қўймайди. Банкнинг ҳар доим ўз тасарруфида маълум миқдорда "бегона" пуллари бўлади. Омонатларнинг банкка доимий оқиб келиши билан бирга уларнинг қайтарилиб олиниши ҳам доимо содир бўлиб туради ва бунда банк ҳисобварақаларида доимий туриб қоладиган қарз маблағлари миқдори барқарор ҳисобланади.

Тижорат банки ликвидлигини сақлаб туриш муаммосини ҳал қилиш учун пассивлар оқими ҳаракатчанлиги ва муддатига кўра активлар оқимига мос келиши лозим. Шундай қилиб, тижорат банки ликвидлиги банкнинг маълум вақтдаги тўловга қобилиятлилигини таъминловчи ва банк ликвидлигининг асосий омили бўлган банк активлари ва пассивларининг нисбати билан белгиланади.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк пассивларининг сифатидир. Ўзлик ва жалб қилинган маблағлар нисбати банкнинг ишончлилиги ва фаолияти ривожланишининг истиқболини характерлаб беради. Жалб қилинган маблағлар оқимининг барқарорлиги ликвидлик муаммосини ҳосил қилмасдан туриб, қисқа муддатли ресурсларни узоқ муддатли қўйилмаларга йўналтириш имкониятини беради. Депозитлар бўйича ижро муддатининг аниқлиги баланснинг ликвидлигини бошқариш ва ликвид воситаларга бўлган эҳтиёжни прогноз қилиш

имкониятини беради. Бу эса банк барқарорлигини таъминлаш имкониятини беради.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк томонидан қарз олиш, ўз активларини сотиш йўли билан ёки ўз мажбуриятларини бажариш учун маблағ топа олиш имконини берадиган пул бозорининг мавжудлигидир. Асримизнинг 60 йилларида бу омилнинг роли ниҳоятда ортди. Бунга сабаб, эркин муомалада бўлган федерал депозит сертификатлари, федерал фондларнинг қисқа ва узоқ муддатли қимматбаҳо қоғозлари, РЕПО битимларининг кенг қўлланилиши ва бунинг натижасида балансда фойда келтирмайдиган ва кам даромадли активларнинг тўпланиши билан боғлиқ бўлган фойда йўқотилишини минималлаштириш имкониятига эга бўлинганлигидир.

Тижорат банки молиявий барқарорлигининг яна бир компоненти банк фаолиятининг фойдалигидир. Банк фойдасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, агар ишлаб чиқариш соҳасида харажатлар ўзгарувчан капитал ва қисман қўшимча қиймат ҳисобидан қопланса, банкларда эса муомала харажатлари тўла, фақатгина қўшимча қиймат қисмидан қопланади.

Фойда олиш – банк фаолияти кўламини кенгайтириш манбаларидан биридир. Агар банк ишида капиталга даромад бошқа тижорат ташкилотларига нисбатан паст бўлса, капитал қўллаш фойдалироқ бўлган бошқа соҳаларга йўналтирилади.

Бундан ташқари, фойда раҳбарият фаолиятини рағбатлантиради, чунки улар операциялар ҳажмини ошириш, такомиллаштириш, харажатларни камайтириш ва хизматлар сифатини оширганликлари учун фойданинг бир қисмини мукофот шаклида олишлари мумкин. Банк фойдасининг энг муҳим функцияларидан бири кўзда тутилмаган йўқотишлар ҳолати учун заҳиралар шакллантиришдир.

Тижорат банкининг зарарсиз фаолияти унинг молиявий асосини мустаҳкамлайди ва аксинча узоқ муддат мобайнида зарар билан фаолият кўрсатиш банкни банкротликка олиб бориши мумкин. Банклар муомала соҳаси корхонаси

сифатида ўз фойдасини банк операцияларининг натижаси бўлган банк маҳсулотини сотиш асосида шакллантиради. Банк фаолиятининг фойдалилик даражаси банк фаолияти характери, ихтисослашуви, унинг капиталининг катталиги, структураси ва филиалларининг мавжудлиги ҳамда мустақиллик даражасига боғлиқ.

Банк фаолиятининг фойдалилиги рентабелликнинг муҳим кўрсаткичлари мажмуи билан аниқланади. Бу кўрсаткичларга: капиталга фойда меъёри, ялпи активларнинг даромадлилиги ва фойдалилиги, соф фоиз маржа, фоизсиз юк, активлар тизими ва "ишловчи" активлар салмоғи, пасивлар тизими ва тўпланадиган пасивлар салмоғи, ишловчи активларнинг даромадлилиги, фоизли ташланма киради. Ички таҳлил нуқтаи-назаридан фаолиятнинг молиявий ишончилиги ва рентабеллик таҳлили жуда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон иқтисодиётида мавжуд бўлиб турган маълум даражадаги инфляция шароитида фойдалилик таҳлилининг долзарблиги янада ошади.

Фойдани камайтиришга сабаб бўлувчи омилларга қуйидагилар: баланснинг ноликвидлиги, бунда ликвидлик камомадини тўлдириш учун қўшимча кредит ресурсларини жалб қилиш зарурати туғилади; депозитларнинг барқарор эмаслиги; инфляциянинг ўсиши ва бу орқали тартибга солувчи талаблар, жумладан, юқори мажбурий заҳиралар талаби таъсири остида бўлган фоиз маржасининг пастлиги; даромад келтирувчи активларнинг ноқулай структураси, жумладан, кам даромад келтирувчи кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар, фоизсиз ссудалар салмоғининг юқорилиги ва тўловли пасивлар. Масалан, ресурслар таркибида баҳоси юқорироқ бўлган кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар салмоғининг юқорилиги; фоизсиз даромадлар ва фоизсиз харажатларнинг салбий нисбати; маъмурий хўжалик харажатларининг мақсадга мувофиқ бўлмаган юқори даражаси; кредит портфелида муддати ўтган кредитлар салмоғининг юқорилиги ва берилган кредитларнинг фойдаланиш ҳамда қайтарилиш муддатларини узайтириш билан

боғлиқ йўқотишлар; қимматли қоғозлар қийматининг тушиши; солиқлар даражасининг юқорилиги; мувозанатлаштирилмаган фоиз сиёсати; хажми ва миқдори жиҳатидан ўз капитали миқдорини чегараловчи асосланмаган юқори даражада хатарли бўлган банк фаолиятини юритиш киради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди.

Фармонга биноан тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида қонунлар ижроси устидан Парламент назорати шакллари кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузурида тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил институтини ташкил этиш мўлжалланмоқда.

Хорижий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, ушбу институт тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилишни таъминлашда, давлат тузилмалари билан муносабатларда уларнинг манфаатларини ифодалашда муҳим ўрин тутди.

Фармон қоидаларини амалда рўёбга чиқариш мақсадида тадбиркорлик фаолиятини жадал ривожлантириш, хусусий мулкчиликни ҳар томонлама ҳимоя қилиш ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилаш борасида бешта энг устувор соҳа бўйича 42 та аниқ чора-тадбир амалга оширилишини назарда тутувчи Комплекс чора-тадбирлар дастури тасдиқланди.

Хусусан, коррупцияга қарши курашишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, давлат ва бизнеснинг ўзаро ҳамкорлигидаги маъмурий тўсиқларни бартараф этиш, давлат ресурсларидан фойдаланишнинг очиклиги ва шаффофлигини таъминлаш доирасида умумий эътироф этилган халқаро стандартлар асосида бир қатор қонунларни, шу жумладан, “Коррупцияга қарши

курашиш тўғрисида”, “Маъмурий тартиб-таомиллар тўғрисида”, “Давлат харидлари тўғрисида” ва “Давлат хусусий шериклик тўғрисида”ги қонунларни қабул қилиш назарда тутилмоқда.

Дастурга мувофиқ, жиноят ишлари бўйича текширишларни тайинлаш ва ўтказиш тартибининг аниқ ҳуқуқий тартиботини белгилаш учун “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги қонунга, Жиноят-процессуал кодексига ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилади.

Бундан ташқари, дастурда қуйидагиларга йўналтирилган таклифлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишга доир тадбирлар мўлжалланган:

- валютани тартибга солиш ва валюталар курси сиёсатининг илғор бозор механизмларини, банк фаолиятини тартибга солишнинг замонавий тамойиллари ва механизмларини жорий этиш, банк фаолиятини самарали амалга оширишга тўсқинлик қилувчи ғовларни бартараф этиш;

- солиқ маъмурчилигининг сифати ва самарадорлигини янада яхшилаш;

- тадбиркорлик субъектларининг экспорт контрактларини божхона органларида ҳисобга қўйиш тўғрисидаги талабни бекор қилиш;

- ҳуқуқбузилишларининг олдини олишнинг асосий механизмларидан бири ва қонунга итоаткор тадбиркорлик субъектларининг барқарор фаолияти кафолати сифатида аудиторлик ташкилотлари ва солиқ маслаҳатчиларининг хизматлар сифати учун жавобгарлигини ошириш ва улар томонидан тақдим этиладиган хулосаларнинг ишончлилиги юзасидан улар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш.

Ушбу чора-тадбирларнинг амалга оширилиши тадбиркорлик субъектлари фаолиятига, шу жумладан, жиноят ишлари доирасида тергов қилишни амалга оширишда ноқонуний аралашиш имконини берувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этишга кўмаклашади.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Банк хавфсизлиги, банк хавфсизлиги объектлари, номоддий объектлар, нақд пул маблағлари, хизмат тури, жўнатма миқдори, хизмат тарифлари, рақобат муҳити, комисион ҳақ, фаолияти, ҳалқаро пул ўтказиш тизими, харажатлар, идентификациялаш, операциянинг хос рақами.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Банк хавфсизлигининг мазмуни ва унинг мақсади нималардан иборат?
2. Банк хавфсизлигининг вазифаларига қайсилар киради?
3. Банк хавфсизлигини таъминлашда ҳимоя этилиши зарур бўлган объектлар нималардан иборат?
4. Банк қизиқишига ва фаолиятига таъсир қилувчи асосий хатарлар қайсилар?
5. Банк фаолиятида содир бўладиган ноқонуний операциялар ва уларни олдини олиш чора-тадбирлари нималардан иборат?

Тест саволлари:

1. **Ҳалқаро тўлов тизимлари тўлиқ кўрсатилган қаторни топинг:**
А) СВИФТ, ЧИПС, ЧАПС, ЗЕНЧЕКИО;
В) СВИФТ, ЧИПС, ФИДО БИЗНЕС;
С) ЧАПС, ЗЕНЧЕКИО, ФИДО БИЗНЕС;
Д) СВИФТ, миллий тўлов тизими.
2. **Банклараро тўлов тизими кимнинг мулки?**
А) Тижорат банкларининг шахсий мулки;
В) Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг мулки;
С) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мулки;
Д) корхонанинг шахсий мулки.
3. **“Юқори даражадаги хавфсизлиги, тезкорлиги ва ишончлилиги”-тамойили қайси тизимга тегишли?**
А) Ҳисоб-китобларга;
В) электрон тўлов тизими;
С) мижоз-серверига;
Д) Тўғри жавоб келтирилмаган.
4. **Тўлов тизimini такомиллаштириш, бошқариш учун ахборот тизimini яратиш, банк телекоммуникация тизimini ривожлантириш ва ахборот тизими муҳофазасини яратиш масалалари қайси ҳужжатда белгилаб берилган?**

А) Марказий банк билан Жаҳон банки ўртасида 1998 йил декабрь ойида имзолаган “Республика молия соҳасини ривожлантириш” учун кредит ажратиш тўғрисида шартномада;

В) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 15 сентябрь 165 – сонли Қарорида;

С) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги “Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 1730-сонли қарорида;

Д) Марказий банк билан Халқаро Валюта фонди ўртасида 1995 йил май ойида имзолаган “Республика банк соҳасини ислоҳ қилиш” учун кредит ажратиш тўғрисида шартномада.

5. Ўзбекистонда электрон тўлов тизими дастурини ишлаб чиқишга ҳукуматнинг қайси ҳужжати асос бўлди?

А) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги фармони;

В) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1994 йил 18 мартдаги 146 – сонли қарори;

С) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 15 сентябрь 165 – сонли қарори;

Д) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 21 мартдаги фармони.

6. “Электрон тўловлар тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикасининг қонунида тўлов тизимига қандай таъриф берилган?

А) Электрон тўловлар амалга оширилаётганда тўлов тизимининг субъектлари ўртасида юзага келадиган муносабатлар мажмуи тўлов тизимидир;

В) тўлов тизими – бу электрон тўловлар тизимидир;

С) тўлов тизимининг субъектлари ўртасида юзага келадиган муносабатла бу-тўлов тизимидир;

Д) тўлов тизими – тўловчидан маблағ олувчига пул маблағларини етказиб бериш бўйича мавжуд бўлган барча пул ўтказиш механизми ҳисобланади ва у давлат томонидан назорат қилинади, яъни давлат қонунларига бўйсунади.

7. Тўлов тизимининг қоидалари “Электрон тўловлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонунининг қайси моддасида тўғри кўрсатилган?

А) 5-модда.

В) 21 -модда.

С) 12-модда.

Д) 15-модда.

VII. боб. Банк хавфсизлигига таъсир қилувчи хатар шакллари.

7.1. Банк хавфсизлигига таъсир қилувчи хавф- хатар турлари.

Барча тўлов тизимларида маълум рисклар мавжуд, ҳаттоки ишончи юқори бўлган тўлов тизимларида ҳам. Тизимга хос бўлган рискларнинг хусусияти шундаки, улар тизимнинг бир жойида келиб чиққан носозлик унинг бошқа жойларига ҳам таъсир эътиб, уларнинг ишлашини бузилишига олиб келади. Шунинг учун ҳам тўлов тизимининг ишончилигини оширишда ва рискларни самарали бошқарилишига катта талаблар қўйилади.

Риск – бу фаолият натижасининг ноаниқлик ҳолати, ундан кутилаётган ёки режалаштирилган кўрсаткичлардан оғишдир.

Банклар фаолиятининг асл моҳиятини очиб беришда хорижлик олимлар ҳам ўз фикрларини баён этганлар: “Кўпчилик одамлар учун банклар бу фақат пулни депозитга жалб қилиш ва чек ёзиб беришдир. Аммо, у ерда шундай сиз аҳамият беришингиз керак бўлган жараён борки, яъни сизда ўз пулингизни тўғри бошқара олиш ишончи пайдо бўлади...”⁴⁸

Банкларнинг бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берувчи банк тизимини шакллантириш, мавжуд бўлган маблағларни энг кам риск асосида жойлаштириб юқори даромад олиш ва ўз навбатида, банк операцияларининг рисклилиқ даражасини оширади.

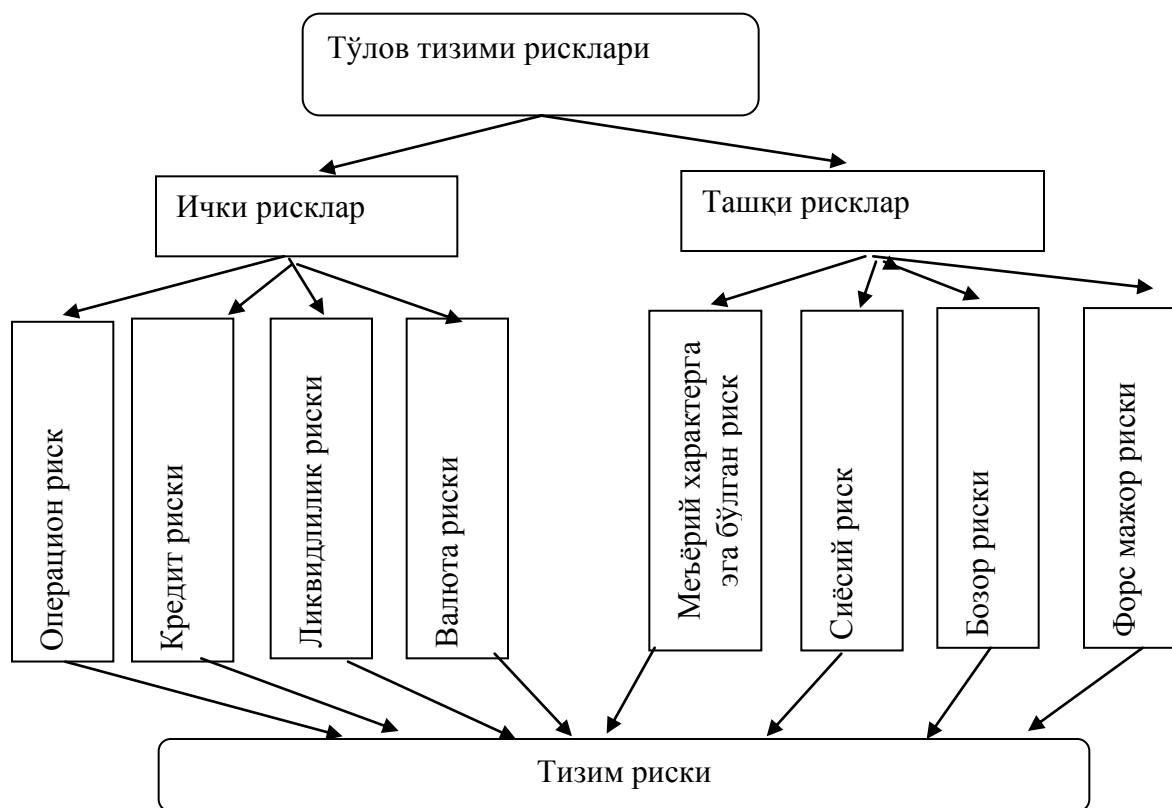
Тўлов тизимларининг фаолиятида бир қатор рисклар мавжуд, улар ички ва ташқи томонлардан келиб чиқиш табиатига эга ва шу тариқа уларни ички ва ташқи рискларга ажратиш мумкин.

Ички рискларга қуйидаги рисклар киради:

-операцион риск – техник носозлиқлар ва операцион хатолар каби операцион факторлар кредит ва ликвидлилиқ рискларининг юзага келишига ёки уларнинг даражасини янада оширади.

⁴⁸ “10 things you need to know about Banking” Suzanne Zenelman, University of Missouri Extension, 2007 №3

Бугунги кунда операцион рисклар, рисклар ичида юқори салмоққа эга ва унга эътибор кучайиб бормоқда, чунки бу ҳолат замонавий тўлов тизимларни автоматлаштириш жараёни кучайиб бориши билан боғлиқ. Бундан ташқари ушбу категория рискига тўлов тизимини бошқариш рискани ҳам киритиш лозим.

1-расм. Тўлов тизимида вужудга келадиган рисклар.⁴⁹

Демак, мамлакатда молиявий ва ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш билан боғлиқ фаолиятни амалга оширувчи банк тизимининг молиявий хизматларни амалга ошириши билан боғлиқ рискларига операцион, технологик рискларни, инновациялар рискларни, ҳавфсизлик рискларини ва бошқаларни киритиш мумкин. Операцион ва технологик рискларга банк техника-технологиясида учраб турадиган (сбой) ахборотларни йўқотишлар (компьютер

⁴⁹ Муаллиф ишланмаси.

тизимида йўқотишлар, ҳужжатларни йўқотиш, компьютер тамагирлиги, банк ходимлари фаолиятида хатоларга йўл қўйиши ва бошқалар) киради.

Операцион рискни минималлаштириш мақсадида банкнинг ички назорат хизмати ва аудитни баҳолаш методологияси талабларининг бажарилишини таъминлайдилар ва банк рискларини баҳолаш усулларини тўлиқ ва самарали қўлланишини текшириб бериш орқали рискларни назорат қилади. Шу билан бирга автоматлашган маълумот системасидан фойдаланилиш учун иш жараёнининг ҳимояланганлигини ички назоратдан ўтказадилар.

Операцион риск турлари қуйидагилардан иборат:

- ички бўҳтон ва фирибгарлик, яъни диллерлар томонидан банк ҳолати бўйича нотўғри маълумотларнинг берилиши, ходимлар томонидан амалга оширилган ўғирликлар, ходимларга берилган пора эвазига кредит ҳужжатларини сохталаштириш ва бошқалар;

- ташқи бўҳтон ва фирибгарлик, яъни ҳужжатларни ўғирлаш ва сохталаштириш, компьютер алоқаларига рухсатсиз кириш, кредит олиш учун нотўғри маълумотлар тақдим этиш;

- миждозлар, хизматлар ва бизнес юритиш стандартларига оид маълумотлардан рухсатсиз фойдаланиш, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш ва ҳисобварақлардан фойдаланган ҳолда фирибгарлик;

- моддий активларга зарар етказиш, яъни қўпоровчилик, терроризм, ер қимирлаши ва бошқа табиий офатлар;

- ишдаги, ахборот ва алоқа тизимидаги хатолик ва узилишлар, яъни техниканинг ишламай қолиши, телекоммуникация муаммолари ва дастурдаги узилишлар;

- ҳужжатларни расмийлаштириш, операциялар ўтказиш ва жараёнларни бошқариш, яъни маълумотларни киритишдаги хатоликлар, ҳуқуқий

хужжатларнинг етишмаслиги, кредит таъминотига тегишли ҳатоликлар ва бошқалар.

Тўлов тизимининг операцион rischi ташкилий ва техник табиатга эга бўлган рисклардир. Бошқариш rischi деб қуйидаги рисклар назарда тутилади:

- тўлов тизимининг техник имкониятларининг носамарали ишлатилиш rischi;
- пул ресурсларидан носамарали фойдаланиш rischi;
- ўз вақтида тўлов тизими фаолиятидаги рискларни бартараф этилмаслик rischi;

-кредит rischi – тизимда бир томон тўлиқ ўз молия мажбуриятларини бажариш бугунги кунда ва келажак даврда имконини йўқ бўлиши мумкинлиги ;

-ликвидлилик rischi – бу тўлов тизимининг иштирокчиларидан бири ўз мажбуриятини тўлиқ ва ўз вақтида бажариш учун етарли даражада оборот маблағларига бўлмай қолиш rischi, лекин келажакда тўлаш учун имкони бўлиши мумкин;

-валюта rischi – бу риск валюта курсининг ўзгариши билан боғлиқ, амалиётда валюта курсининг тўловчига нисбатан салбий ўзгариши унинг тўлов фаолиятига салбий таъсир этади.

Ташқи рискларга қуйидагилар киради:

-меъёрий характерга эга бўлган рисклар. Бу рисклар етарли даражада ишлаб чиқилмаган меъёрий база билан изоҳланади. Ушбу рискларнинг мавжудлиги бошқа рискларнинг кучайишига сабаб бўлади. Бу ерда таъкидлаш лозимки, техника ва технология соҳасидаги инновацион жараёнларда дастлабки вақтлар ичида меъёрий бўшлиқ мавжуд бўлиб қолади.

Юқорида келтириб ўтилган барча турдаги рискларнинг амалиётда кўриниши ва ўз вақтида уларнинг бартараф этилмаслиги тизимли рискларни келтириб чиқади ва тизимнинг барча элементларига салбий таъсир этади.

Тизимли рискларнинг хавф-хатар даражаси уни келтириб чиқарган рискнинг

хавф - хатар даражаси билан боғлиқ.

Ички ва ташқи рисклар тизимли рискларни келтириб чиқариш учун асос ҳисобланади.

Тизимли рискларнинг амалиётда кўриниши тўлов иштирокчиларнинг ўз вақтида мажбуриятларини бажаришга тўлов тизимининг ишлаш фаолияти бузилиши таъсир этиб, у нафақат тизимнинг барқарорлигига хавф солади, балки молиявий бозорга ҳам таъсир этади.

Банк маҳсулотларини сотишдаги стратегик йўналиш, банк тараққиётининг муҳим муаммоси бўлиб ҳисобланади. Умумий маънода банк маҳсулотларини рискларини функционал-объект йўналишли, ёки мижозлар маълум гуруҳининг алоҳида банк маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини кондиритишга йўналтирилган фаолият асосида пайдо бўладиган рискларга ажратиш мумкин.

1-жадвал

Банк маҳсулотларининг риск даражаси⁵⁰.

№	Банк маҳсулоти	Маҳсулотнинг товар-киймат хусусияти	Хавф-хатар параметрлари (потенциал)
1	Ссуда операциялари	Қарздорларга кредит бериш	Кредит хатари (имкони бор ва оммабоп)
2	Депозитларни бошқа банкларга жойлаштириш	Молиявий ресурслар савдоси	Фоизли хатар (ахборотга эга булиш савиясига кўра)
3	Депозитларни мижозлардан жалб этиш	Молиявий ресурсларни сотиб олиш	Амалда мавжуд эмас
4	Мижозлар талабига кўра тўловларни амалга ошириш	Хизматлар савдоси	Тижорат хатари имконияти
5	Инвестицияларни банкнинг шахсий маблағлари ҳисобидан молиялаш	Молиявий ресурслар савдоси	Хатарнинг юқори эҳтимоллилиги
6	Қимматли қоғозларни билан операциялар	Қимматли қоғозлар портфелини шакллантиришда банк харажатлари	Тизимли хатар имконияти
7	Кафолатномаларни бериш ва кафолатлаш	Хизмат кўрсатиш	Кафолат таснифига боғлиқ хатар

⁵⁰⁵⁰ Муаллиф ишланмаси.

8	Валюта олди-сотдиси	Олди-сотди савдоси	Валюта хатари (тизими)
9	Лизинг операцияларини амалга ошириш	Ижара	Аҳамиятсиз хатар
10	Хизмат кўрсатиш ва товар етказиб бериш базасидан	Олдиндан тўлов, пул маблағлари савдоси	Пул маблағларини йўқотиш хатари (аҳамияти)

Бунда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил банк фаолиятнинг барча жабҳаларига «хизмат кўрсатиши» кераклигини, уни баҳолаш ва прогнозлаш учун асос булишини инобатга олиб, банкнинг мазмуни ва йўналишлари банк олдида турган вазифалар ва мақсадли йўл-йўриқлардан келиб чиқиши лозим.

Фаолиятнинг янги шароитлари нафақат анъанавий банк қарорлари ва операцияларини, балки янги технологияларни ҳам фаол қўллашни талаб қилади.

Илғор хориж тажрибасини қўллашга асосланган янги банк тўлов технологияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-банк кафолати остида қарзга олинган маблағларни жалб қилиш йўли билан дастурларни амалга оширишда иштирок этиш;

-банк томонидан акцияланган чет эл компаниялари билан ўзаро фаолият юритиш;

-маркетингни фаол қўллаш асосида ўсиб боровчи даромадли банк векселларини сотиш;

-тижорат банкининг электрон тўлов операциялари дастурларини кенг жорий этиш.

Бу шароитларда уларнинг ўрни- «иқтисодий локомотивлари» дан то ислохотнинг бош тормозигача бўлган бир-бирига зид хусусиятлар билан баҳоланади.

Ўзбекистоннинг айрим тижорат банклари халқаро андозаларга мос даражада ишлаш қобилиятига эгадирлар.

7.2. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ўтказишдаги фирибгарлик ва уни огоҳлантириш.

Банкларнинг тўлов тизимидаги рискларининг вужудга келиши даражаси қуйидаги омилларга боғлиқ:

- банк кредит фаолиятининг маълум бир соҳада марказлашуви даражаси;
- ўзига хос маълум қийинчиликларни бошидан кечираётган мижозларга кредит ва бошқа банк хизматларининг канча тўғри келиши;
- кам урганилган, янги, ноанъанавий соҳаларда банк фаолиятининг марказлашуви;
- кредит бериш, қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш бўйича банк сиесатига хусусий ва жиддий узгаришлар киритиш;
- янги ва яқинда жалб қилинган мижозларнинг фоизи;
- қисқа вақт ичида амалиётга жуда кўп хизматларнинг киритилиши (у вақтда банкда салбий талаблар кўпайиши мумкин);
- бозорда сотилиши қийин бўлган қимматликларни ёки қиймати тез тушадиган нарсаларни гаров сифатида қабул қилиб олиш ва бошқалар.

Банкларнинг тўлов тизимидаги рискларини бошқариш қуйидагиларни эътиборга олган ҳолда олиб борилиши керак:

Мазкур жараён шахсий муомала, ҳам шахсий, ҳам иш бўйича тажрибасидан иборат булиши керак.

Қарз олувчининг ўзининг барча операциялари бўйича (ўзининг бутун фаолияти давомида қарз олувчининг олган пуллари) ёки аниқ лойиҳа бўйича маблағ олиш қобилияти ва пул воситаларини бошқариш қобилияти эга эканликларини доимо мониторинг қилиш.

Мижозларнинг пул маблағлари базаси ва сўралган кредит учун ўзининг маблағларини сарфлашга доир мажбуриятлари. Қарз олувчи ўз rischi бўйича масъулиятини банк билан бирга ўз зиммасига олиши , ўзининг хиссадорлик

капиталининг қабул қилиниши мумкин бўлган кисмини такдим этиб, ўзига тегишли бўлган мажбуриятларни ўз зиммасига олиши керак. Бунда тўловлар учун рискларни мижоз ва банк тенг бўлиши керак.

Махаллий, худудий ва умумжаҳон иқтисоднинг жорий ахволи ва тавсифи, шунингдек қарз олувчининг миллий иқтисодиётнинг молиявий ва сиёсий ҳолати.

Банк томонидан амалга ошириладиган барча тўловлар мақсадлилиқ ва таъминланганлиқ шартларига тўлиқ жавоб бериши керак. Акс ҳолда тўловлар товарлар ва хизматлар билан таъминланмай қолиши ва товар-пул муносабатлари нисбати бузилиши мумкин.

Банклар одатда кредит сифати бўйича ўзларининг хусусий рейтинг системаларини ишлаб чиқади, айримлари оддий схемалардан фойдаланади, бошқалари мураккаб ва бўлиниб кетган, ҳамма нарсани ўз ичига оладиган схемаларни ишга солади.

Шундай бўлса ҳам мақсад доим бир бўлиши керак: кредит беришда ҳам, унинг баҳосини белгилашда ҳам банкнинг кредит бўлими учун қарор қабул қилиш жараенини енгиллаштириш. Одатда бу нарсани риск тоифаларини рақамлар еки ҳарфлар билан аташ, уларни классификация қилиш йўли билан амалга оширилади.

■ Тўлов рискларини юзага келтирувчи омиллар энг аввало банк томонидан аниқ банк, кредит ва депозит сиёсатларининг ишлаб чиқилмаганлиги.

■ Ушбу юқоридаги сиёсатларга амал қилинмаслиги ва тўловларнинг мониторингини пассив кредитларни эса агрессив ташкил қилинганлиги (кредитларнинг активлардаги улуши 65 % дан ортиқ бўлганда).

■ Тармоқлар ва операциялар бўйича диверсификациянинг тўғри ташкил қилинмаганлиги.

■ Инсайдерлар билан шартномалар ҳажмининг кўплиги.

■ Банк мутахасисларининг юридик жихатдан етарли тажрибага эга бўлмаганликлари

■ Олинаётган гаровларнинг тўғри танланмаслиги. Бу бўйича ҳам юрист хулосасини олиш ўта муҳимдир.

■ Тўлов талаби билан келган мижозлар хакида маълумотларнинг йўқлига еки уларни йигишнинг қийинчиликлари ҳам мавжуддир.

■ Кредит олган мижоз корхоналарда (айниқса илгаридан фаолият курсатиб келувчи корхоналарда) раҳбарларнинг тез тез алмашиб туриши ҳам ўзига яраша riskли ҳолатларни юзага келтирмоқда.

■ Молиявий ҳужжатлар таҳлилига юзаки ендашиш.

■ Мижоз талаб килган маблағнинг тулик асосланганлигини аниқлашда қўйилган хатоликлар.

■ Янги ташкил этилган мижозларнинг кредит портфелидаги улуши.

■ Таъминотларнинг етарли бўлмаслиги (гаров баҳосининг асоссиз равишда юқори бўлиши).

■ Ҳужжатларни таёрлашда йўл қўйилган хатоликлар (банк манфаатларини етарли ҳимоя қилинмаслиги).

■ Қарзнинг сўндирилиш даврида етарли назоратнинг бўлмаслиги.

Юқоридаги баён қилинган барча вазифалар ҳозирги кунда республикаимизда мавжуд бўлган барча тижорат банклари учун долзарб, бирламчи, вазифалар бўлиб ҳисобланади.

Чунки турли турдаги (мулк шаклидаги ва тармок банкларининг) банкларни вужудга келиши, улар орасида рақобатни келитириб чикармоқда.

Банкларимиз томонидан мижоз учун кураш нафақат кунда, ҳаттоки ҳар дақиқада олиб борилмоқда.

Бу ўз навбатида банкларнинг бозор талаби асосида мижозларга янги-янги банк хизматларини кидириб топиб, уларга таклиф қилишни талаб килмоқда.

Шу муносабат билан маркетинг-менежмент, умуман банк соҳасидаги бошқарув ва маркетинг технологик жихатидан, касбий мутахассислар билан таъминлаш оркали, ҳамда бошқа жаҳон стандартлари асосида тобора ривожлантиришга ҳаракат килмоқдалар.

Бу муаммони амалга ошириш эса ўз навбатида, бозорни кузатиш мақсадида ахборотни туплаш; товарни ўрганиш ва уни баҳосини аниқлаш; сотишни амалга оширишдан иборатдир.

7.3. Кредитлаш иши билан боғлиқ ноқонуний операциялар ва уларни олдини олиш чоралари.

Кредит вақтинча бўш турган пул маблағларини маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

Банклар фаолиятини тўғри ташкил этиш, уларда мавжуд рискларни минималлаштириш масалаларидан бири кредит рисклари, уларнинг сифати ва даражасини аниқлаш ва таҳлил қилишдан иборат.

Маълумки, банк амалиётида фойда асосан берилган кредитлар бўйича олинадиган фоизлардан ташкил топади. Қарз олувчи томонидан олинган кредитлар бўйича фоиз ставкасининг ёки кредитнинг ўз вақтида тўланмаслиги ёки умуман тўланмаслиги оқибатида банк фойдасининг камайиши банкнинг келажакдаги маблағлар салмоғининг тушиб кетишига олиб келади.

Банклар фаолиятида кредит операциялари асосий ўринни эгаллагани учун уларнинг кредит портфелини тўғри ташкил қилиш банкларнинг самарали ва барқарор фаолият кўрсатиши учун имконият яратиб берувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Кредит rischi мижоз томонидан асосий қарз суммасини ва кредит бўйича фоизларни тўлай олмаслик эҳтимоли бўлганда юзага келади. Банк кредит бериб, унинг ўрнига мижознинг тегишли ҳужжатларини олади. Бу ҳужжатлар моҳияти

жихатидан тўлаш тўғрисидаги ваъда, холос. Банк кредитлари рискларининг энг кўп ишлатиладиган кўрсаткичлари:

- ҳаракатсиз (муаммоли) кредитларнинг кредитлар ва лизинг бўйича мажбуриятларнинг жами ҳажмига нисбати;
- кредитлар бўйича ҳисобдан чиқариш (зарарга олиб бориш) суммасининг кредитлар ва лизинг бўйича мажбуриятларнинг жами суммасига нисбати.

Берилган кредитларнинг ўз вақтида банкларга қайтарилиши кредитлаш жараёнининг қай даражада ташкил қилинишига, кредит бериш ва қайтарилишининг муддатларига риоя қилинишига, ссудалар, айниқса муддати ўтган ёки узайтирилган кредитлар бўйича ҳисоб-китоб операцияларининг тўғри олиб борилишига, ссудалар бўйича зарарларни қоплаш резерви миқдорига, банклараро кредит ва марказлаштирилган кредитлар бўйича операцияларнинг қонунийлигига ва кредитларни тўғри туркумлаш бўйича банкларда ўтказиладиган аналитик операцияларнинг сифатлилиги ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Банклар томонидан бажариладиган барча кредит операциялар уларнинг кредит портфелида ўз ифодасини топиши, ҳар бир банк кредит портфелининг сифатли бўлишига эришиши зарур. Бу эса кредитларнинг ўз вақтида қайтиб келишига асос бўлиши мумкин.

Тижорат банкларининг иқтисодий роли унинг фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади. Ҳиндистонлик олима Шрита Чанд ўзининг “Тижорат банклари ва уларнинг функциялари” ҳақидаги мақоласида қуйидагича фикр билдирган: “Банкларни уларнинг тузилиши асосида ёки уларнинг функцияларига қараб турли гуруҳларга бўлиш мумкин. Банк структураси банк ишлари доирасида банк бўлимларида шаклланади. Банкнинг бажарадиган функцияларига қараб депозит ва инвестицион банклар фаолиятига бўлиш мумкин”.⁵¹

Тижорат банклари ўз фаолияти билан бозор иқтисодиёти талабларига мос

⁵¹ “Commercial Banks; Types and Functions of Commercial Banks of India” by Smriti Chand, “Your Article Library” 2015

равишда ишлай оладиган ташкилотларни ўз вақтида маблағ билан қўллаш ва бундай ташкилотларни аниқлаш каби муҳим бир вазифани амалга оширмоқда. Тижорат банклари кредитлаш жараёнлари орқали мамлакат иқтисодининг ривожланишига ҳам жуда катта ҳисса қўшмоқда. Бир гуруҳ рус иқтисодчилари томонидан келтирилиб, улар «...тижорат банкларининг кредит портфели-бу кредитларни маълум белгилар бўйича туркумлашдир», деган фикрни олдинга сурадилар. Бу келтирилган таърифларни кредит портфелига берилган тўлиқ таъриф, деб хулоса қила олмаймиз. Чунки туркумлаш жараёни иккиламчи бўлиб, уни амалга ошириш учун банк аввалом бор кредит портфелига эга бўлиши лозим. Кредитларни туркумлаш бизнинг фикримизча, кредит портфелининг сифатига баҳо бериш учун зарур.

Шундай қилиб, тижорат банкларининг кредит портфели турли хил кредит рискларига асосланган, муайян мезонларга қараб туркумланган кредитлар миқёсидаги банк талабларининг йиғиндиси бўлиб, уни самарали бошқариш кредит рискларини ва умуман олганда банк рискларини камайтиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Банкнинг кредит фаолияти, уни бошқа нобанк ташкилотлардан фарқловчи асосий мезонлардан биридир. Жаҳон амалиётида айнан кредитлаш билан банк фойдасининг талайгина қисми боғлиқ. Шу билан бир вақтда, кредитларнинг, асосан, йирик кредитларнинг қайтарилмаслиги банкнинг банкрот бўлишига олиб келиши ҳам мумкин.

Банклар фаолиятини тўғри ташкил қилиш, уларда мавжуд рискларни минималлаштириш масалаларидан бири кредит рисклари, уларнинг сифати ва даражасини аниқлаш, таҳлил қилишдан иборат.

Кредит rischi деб, қарз олувчи томонидан кредит шартномаси шартларининг бажарилмаслиги, яъни кредит суммасининг (қисман ёки тўлиқ) ва у бўйича фоизларнинг шартномада кўрсатилган муддатларда тўланмаслиги тушунилади.

Кредит рискларининг банклар учун долзарб муаммолиги шундаки, кредит rischi мавжуд бўлган ҳолда кредитор (банк)да қарз олувчи томонидан кредит шартнома шартларини, унинг ўз мажбуриятларини белгиланган вақтда бажара олиш имкониятига ишончсизлик ҳосил бўлади. Маълумки, банк амалиётида фойда асосан берилган кредитлар бўйича олинadиган фоизлардан ташкил топади. Қарз олувчи томонидан олинган кредитлар бўйича фоиз ставкасининг ёки кредитнинг асосий суммасининг ўз вақтида тўланмаслиги ёки умуман тўланмаслиги банк фойдасининг камайиши оқибатида банкнинг келажакдаги маблағлари салмоғининг тушиб кетишига олиб келади. Шунинг учун кредиторлар улар берган маблағларнинг қайтиши билан боғлиқ рискларни камайтиришга ҳаракат қиладилар.

Қарз олувчи фаолиятида мавжуд рисклар даражасини кредитор кредит бергунга қадар, кейинчалик кредит бергандан кейин ундan фойдаланиш давомида аниқлаш мумкин. Riskни минималлаштириш мақсадида кредитор кредит беришдан олдин riskни аниқлашга ҳаракат қилади.

Кредитларнинг белгиланган муддатда қайтарилиши қуйидаги қатор сабабларга боғлиқ:

- алоҳида олинган банкларда кредит бериш жараёнининг ташкил қилиниш даражаси;
- ссудалар берилиши ва қайтарилиши тартибига амал қилиниш даражаси;
- ссудалар ва айниқса, муддати узайтирилган ва муддати ўтган; ссудаларни ҳисобга олиш жараёнининг тўғри акс эттирилиши;
- ссудаларнинг тўғри таснифланиши;
- судалар бўйича эҳтимолий юқотишларга ажратилган захиралар миқдори ва бошқалар.

Кредит портфелининг моҳиятини очиб беришда қуйидаги омилларни инобатга олиш зарур. Булар:

- кредитлар бўйича риск даражаси;
- кредит бериш объектлари;
- кредитдан фойдаланиш муддати;
- кредитнинг ҳажми ва таъминланганлиги;
- мижознинг молиявий ҳолати, мулк шакли ва бошқалар.

Шуларни инобатга олган ҳолда бизнинг фикримизча, кредит портфелига қуйидагича таъриф бериш мумкин. Банкларнинг кредит портфели - бу турли хил кредит рискларга асосланган муаъян меъзонларга қараб туркумланган кредитлар миқёсидаги банк талабларининг йиғиндисидир.

Мазкур таъриф кредит портфелининг моҳиятини тўғри тушуниш ва таҳлил қилишга ёрдам беради. Чунки:

- берилган кредитлар бўйича риск даражасини ифодаловчи меъзонлар;
- банкнинг барча берган кредитлари бўйича талаблари йиғиндисини ҳисобга олиш зарурлиги;
- кредитларнинг асосий меъзонлари бўйича туркумлаш лозимлиги ва бошқалар ўз аксини топган.

Кредит рискининг юзага келишига қуйидаги ҳоллар:

а) турли хил макро ва микроиқтисодий омилар, иқтисодий қонунилик ва меъёрлардаги ўзгаришлар;

б) қарз олувчи ўз фаолиятида бўладиган иқтисодий ва сиёсий муҳитдаги ўзгаришлар, салбий ҳоллар туфайли олинган кредитни тўлашга мос пул оқимини ташкил қила олмаслиги;

в) кредитнинг таъминланганлиги учун олинган гаровнинг қиймати ва сифати бўйича тўлиқ ишончнинг йўқлиги;

г) юқори билимга эга бўлган банк ходимлар ва мижозларнинг камёблиги;

д) қарз олувчи субъектнинг маҳаллий ёки давлат миқёсида обрўсининг тушиб кетиши, унинг ишчанлик фаолиятида юзага келган ўзгаришлар ва бошқа сабаблар бўлиши мумкин.

Кредит rischi ташқи омилларга (бозор ҳолати, иқтисодий муҳит ҳолати билан боғлиқ) ва ички омилларга (банкнинг ўзининг хато фаолияти сабаб бўлган) боғлиқ бўлади.

Ташқи омилларни бошқариш имкониятлари чекланган бўлса ҳам, аммо ўз вақтидаги ҳаракатлар билан банк ушбу омилларнинг таъсирини юмшатиши ва йирик зарарларни бартараф қилиши мумкин.

Банкда кредит riskининг юзага келиши, биринчидан, пухта ишлаб чиқилган кредит сиёсати ва унда қайд этилган мижозлар билан бўладиган операцияларга тегишли умумий йўриқномаларнинг мавжудлигига; иккинчидан, ушбу йўриқномаларни ҳаётга татбиқ этаётган банк ходимларининг билим даражаси ва ҳаракатларига, яъни riskни бошқариш қобилияти банк раҳбарларининг омилкорлигига ҳамда кредит шартномаларининг шартларини ишлаб чиқувчи, кредит лойиҳаларни танлаб олувчи банк ходимларининг малака даражасига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси кредитлаш тизимини ривожлантириш қуйидагиларга боғлиқ:

1. Банклар ва бошқа махсус кредит институтларининг кредит бериш ҳажми, улар томонидан жалб қилинган кредит ресурслари миқдорига боғлиқдир. (1:10).

2. Банклар томонидан кредит бериш тижорат асосига мўлжалланган (арзон олиб, қиммат сотиш ва маржа).

3. Кредит бериш, олиш, қоплаш, назорат қилиш кредит олувчи ва банкнинг келишувига, яъни кредит шартномасига асосланади.

4. Кредитлашда ҳозирги кунда асосий бўлиб яъни бирламчи бўлиб кредит субъекти, сўнг эса кредит объекти ҳисобга олинади.

5. Кредитлаш миқдори (ҳажми) банк бўйича (потенциали) Марказий банкнинг иқтисодий нормативларига боғлиқдир (Н1 - капитал етарлилиги, банк ликвидлиги, мажбурий заҳира миқдори, қайта молиялаштриш ставкаси ва бошқалар).

Баъзи бир миждозлар кредит олиш, уни тўлдириш жараёнида олдинги даврдаги каби кредит объектлари бўйича ҳужжат, баъзи бир миждозлар эса янги усул ёрдамида кредит олиш учун ҳаракат қиладилар. Буларнинг барчаси ҳозирги давр кредит бериш тизимига ўтиш даврини бошидан кечираётганидан хабар қилади. Ўтиш даврининг асосий камчиликлари бўлиб эса қуйидагилар ҳисобланади:

1. Турли тижорат банклари фаолияти ҳали ҳам эски кредит бериш усулларининг сақланиб қолаётганлигидир.

2. Тижорат ва махсус банкларнинг техник жиҳатдан тўлиқ ривожланмаганлиги, технологиянинг тўла-тўқис банк операциялари жорий қилинмаганлигидир.

Ўтиш даври кредит бериш тизимининг энг муҳим хусусияти шуки, унда ташкилот ва аҳолини унифицирлашган усулларнинг кредит бериш сақланиб қолганидир.

Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборатдир.

1. Кредит бериш тизими банкнинг корхона сифатида ўз ресурсларига бевосита асосланади.

2. Ҳосил бўлган кредит механизми тижорат характерига эгадир. Тижорат банклари ҳозирги кунда савдо корхонаси хусусиятларини олмоқда. Уларга арзон олиб, қиммат сотиш принципи тўғри келишини таъкидлаш мақсадга мувофиқ бўлмоқда.

3. Бугунги кундаги кредит бериш тизимининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, уларнинг нафақат ўз кредит маблағларига боғлиқлиги, балки Марказий банк томонидан ўрнатиладиган иқтисодий нормативларга ҳам бевосита боғлиқлигидир.

4. Ҳозирги давр кредит бериш тизимининг энг муҳим белгиларидан (хусусиятларидан) яна бири уларнинг шартномага асосланмаганлигидир. Кредит бериш уни бошқариш даврида вужудга келадиган барча муаммолар шу миждоз билан тузиладиган шартнома орқали ҳал қилинади. Бунда банк ва миждознинг ҳуқуқ - маждбуриятлари қонун, ҳамда келишув асосида белгилаб қўйилади. Миждоз томонидан ҳам, банк томонидан ҳам қизиқиш қолмаган тақдирдагина шартнома бекор қилиниши мумкин.

5. Кредит бериш тизимининг яққол ажралиб, қўзга ташланадиган белгиси – бу кредит бериш тизимининг объектидан субъектига ўтганлигидир.

6. Янги кредит бериш тизими кредитнинг эски, аммо принципиал (махсус) принципларига асосланади. Яъни, кредит бериш жараёнида унинг махсус принциплари – қайтариб беришлик, тўловлилик, таъминланганлик ва муддатлилик принципларига тўла-тўкис амал қилинади.

Кредит бериш тизимининг янги замонавий белгиларидан кейингиси бу банклар томонидан юқори даражада кафолатланган, банк ссудаларини беришни ташкил қилишдир.

7.4. Касса ва валюта операциялари билан боғлиқ ноқонуний операциялар ва уларни олдини олиш чоралари.

Тижорат банкларининг кредит-депозит валюта операциялари – эркин пул маблағларини жойлаштириш, шунингдек турли муддатларда муайян фоиз асосида хорижий валюталарда етишмайдиган маблағларни жалб қилиш бўйича қисқа муддатли (1 кундан 1 йилгача) операцияларнинг йиғиндисидир. Мазкур

операциялар банклар ва компанияларнинг қисқа муддали ликвидлигини таъминлайди ва даромад олиш мақсадига хизмат қилади.

Инглиз тилида бундай операциялар бир атама билан пул бозори операциялари (Money market operations ёки қисқача ММ) деб номланади.

Тижорат банкларининг кредит-депозит валюта операциялари – эркин пул маблағларини жойлаштириш, шунингдек турли муддатларда муайян фоиз асосида хорижий валюталарда етишмайдиган маблағларни жалб қилиш бўйича қисқа муддатли (1 кундан 1 йилгача) операцияларнинг йиғиндисидир. Мазкур операциялар банклар ва компанияларнинг қисқа муддатли ликвидлигини таъминлайди ва даромад олиш мақсадида хизмат қилади.

Инглиз тилида бундай операциялар бир атама билан пул бозори операциялари (Money market operations, ёки қисқача ММ) деб номланади.

СПОТ операцияси, одатда, битим кунини ҳисобга олмаган ҳолатда икки иш куни давомида валютани айрибошлаш битимини акс эттиради.

Спот курс - спот битими тузилаётган вақтда бир мамлакат валютасининг бошқа бир мамлакат валютасидаги баҳоси. Спот курс ўзида унинг сузиб юрувчи ёки қатъий белгиланган тартибда ишлашидан қатъий назар операция амалга оширилаётган вақтда миллий валютанинг хориждаги қадри қанчалик баҳоланишини ўзида акс эттиради. Баъзи бир валюталарда ички ва ташқи қиймат деган тушунча мавжуд.

Жаҳон валюта бозорида амалга ошадиган операцияларнинг барчасини 100% деб олсак, уларнинг 70% дан зиёди спот (spot) номли операцияларга тўғри келади.

Своп (ингл. «swap»,-)алмашув, алмаштириш маъносини билдиради. Своп операцияси ҳисоб-китоб саналари турлича бўлган, тахминан тенг ҳажмдаги хорижий валютанинг бир вақтнинг ўзида сотилиши ва сотиб олиниши. Своп, валюта операцияси валютанинг «spot» шартлари асосида, миллий валюта эвазига сотиб олиниши ва кейинчалик унинг қайта сотиб олинишини кўзда тутди.

Валюта чайқови, лотинча «speculation» - синчиклаб қидириш, кузатиш маъносини беради. Валюта чайқови вақт давомида валюта курсларининг ўзгариши натижасида ёки валюта рискларини билиб, ўзига қабул қилган ҳолда турли бозорларда фойда олиш мақсадида ўтказиладиган операциядир.

Спот операциялари – бир зумда амалга ошадиган валюта операцияси бўлиб, сотувчи сотган валютасини сотиб олувчига 2 банк иш куни давомида, шартнома тузилган кун курси бўйича етказиши лозим. Замонавий шароитда мазкур валюта операцияларининг амалга ошиши ва валютани етказилиши 2 банк иш кунини талаб этмайди.

Спот валюта шартномасида одатда бозорда, валюта бозори иштирокчилари томонидан валюта курсининг асосий кўрсаткичи сифатида кўриладиган телеграф орқали пул ўтказиш курси қўлланилади. Нақдли шартнома курслари котировка жадвалларида чоп этилади.

Касса шартномаларида якуний ҳисоб-китоб санасининг тўғри белгиланиши катта роль ўйнайди. «Касса» атамаси одатда ҳисоб-китоблар, шартнома шартлари келишиладиган кунда амалга ошадиган валюта шартномалариг

«Спот» курс - олдиндан келишув ёки шартнома сифатида расмийлаштирилмаган валюта операцияларида қўлланиладиган (ишлатиладиган) олди-сотди валюта алмашув курси.«Спот» курсининг котировкаси ҳозирги дақиқага берилади, валютанинг ўзи эса кечи билан 2 банк иш кунидан сўнг етказилиб берилади.

Спот операцияларини амалга оширадиган дилерлар валюта позициясини юритадилар.

Валюта позицияси – дилернинг талаб ва мажбуриятлари нисбати. У икки қисм, яъни «узун» ва «қисқа» позициядан иборат.

«Узун» позицияда дилернинг талаблари акс этади. Талаблар эса дилер томонидан валюта сотиб олинганда ҳосил бўлади.

«Қисқа» позицияда дилернинг мажбуриятлари акс этади. Мажбуриятлар эса дилер томонидан валюта сотилганда ҳосил бўлади.

Валюталарнинг ўртачалаштирилган курсларини белгилаш. Битта шартнома бўйича йирик суммаларда, бозор ставкасидан яхши ёки ёмон тарафга фарқ қиладиган ставкалар бўйича бир неча ҳамкорлар шартномаларини аниқлашга тўғри келади. Умуман операциялар бўйича курснинг фойда олиш имкониятини бериши, ҳамда манфаатли мижозлар учун имтиёзли котировкаларни амалга ошириш учун дилер ўртача курсни аниқлаши керак.

Амалиётда своп, бир вақтнинг ўзида, валюта алмашуви билан боғлиқ икки алоҳида шартноманинг имзоланишини кўзда тутлади. Бу шартномалар қарама-қарши йўналишлар ва турли ҳисоб-китоб саналарига эга. Бу шартномаларнинг бири бўйича биринчи валюта иккинчи валюта ҳисобига, маълум бир санада етказиб бериш шarti билан сотиб олинади. Иккинчи шартнома бўйича эса, биринчи валюта иккинчи валютага, бошқа санада етказиб бериш шarti билан сотиб юборилади.

Своп валюта операцияларини кўп ҳолларда банклар амалга оширади. Бунда икки банк орасида икки валюта билан алмашув маълум бир даврда бўлиб, шартнома охирида дастлабки валюталар банкларга қайтарилади. Валюталар билан алмашув бир вақтнинг ўзида тузиладиган, аммо валюталарнинг турли саналарда етказиб берилиши кўзда тутилган икки қарама-қарши шартнома шаклида амалга ошади: «спот» бир шартнома бўйича ва бошқа шартнома бўйича «форвард».

Своп шартномаларининг бошқа шартномаларга нисбатан қулайлиги шундаки, улар валюта рискин тўла бартараф этади. Турли саналарда сотиб олинган ва сотилган валюталар, тескари свопни ташкил этган ҳолда сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. Шунинг учун, агар ҳисоб-китоб саналаридаги фарқлар ҳисобига қопланмаган позиция ҳосил бўлса, у осонгина тўла қопланиши ёки камайтирилиши мумкин.

Своп–жорий фоиз ставкалари таъсири остида, бир валютанинг ўзгариб турадиган форвард маржасини бошқа валюта форвард маржасига қандай таъсир этиши юзасидан турли фикрга эга бўлган брокерларнинг (дилер) ўзаро алоқаси.

Своп операцияларининг асосий қулайлиги шундаки, унинг иштирокчиларига валюталарни қисқа муддатли тебранишидан безовталанишига ҳожат йўқ, чунки бундай тебранишлар форвардли курсга сезиларли таъсир этмайди. Своп операцияларида бир вақтнинг ўзида «спот» ва «форвард» курслари белгиланади ва барча ҳолатларда бу курслар бир-биридан фарқ қилади.

Фоизли опционларнинг «потолок/пол» комбинацияси сотиб олувчига фоиз ставкаларининг «коридорини» таъминлайди. Свопларнинг оммавийлашганлиги фойдаланувчиларга, ликвидликнинг ўсиши ва ҳужжатларнинг стандартлашиши каби бир қатор имтиёзларни берди. Своп бизнеси 140 га яқин аъзоларга эга бўлган Своп Дилерлари Халқаро Ассоциацияси (International Swaps and Derivatives Association) билан ҳамкорликда қўллаб-қувватланади.

Валюта муносабатларининг пайдо бўлиши, ўзгартирилиши ёки тугатилишининг ҳуқуқий асослари бўлиб, халқаро келишувлар ва давлатнинг ички қонун - қоидалари ҳисобланади.

“Бугунги замонавий ҳолатларда банклар фаолиятда учраши кузатилаётган ҳолатлардан бири бу валюта операциялари билан боғлиқ рискларни ташқи иқтисодий кўрсаткичлар билан узвий боғлиқлигидир”, деб украиналик олимлар ўзларининг иқтисодий таҳлилларида келтириб ўтганлар.⁵²

Валюта рискларидан ҳимояланишда кенг кўламда фойдаланиладиган усул валюта арбитражлари ҳисобланади.

Валюта арбитражи – фойда олиш мақсадида валюталарнинг олди-сотдиси билан боғлиқ операциялар. Арбитраж 2 шаклда бўлади: а) валюта арбитражи ва б) фоиз арбитражи.

⁵² Organization of the currency risk management system in Commercial Banks” by Bodrova N.E., Annaorazova S.B. “Business Inform” Ukraine 2012

Валюта арбитражи (французча «arbitrage») – валютанинг, унинг бир вақтнинг ичида сотилишини ҳисобга олган ҳолда, валюта курслари фарқлари сифатида фойда олиш мақсадида сотиб олиниши. Валюта арбитражи амалга ошириш тартибига кўра оддий ва мураккаб валюта арбитражларига бўлинади.

Оддий валюта арбитражи - бир хорижий валюта ва ўзбек сўми билан ёки икки хорижий валюта билан амалга ошириладиган арбитраж.

Мураккаб валюта арбитражи – кўп турдаги валюталар билан амалга ошириладиган арбитраж.

Фоиз арбитражи – турли валюталар бўйича фоизлар фарқи сифатида фойда олиш мақсадида, хўжалик субъектларининг (арбитражчиларнинг) ўз қисқа муддатли активлари ва пассивлари валюта таркибини тартибга солишга қаратилган валюта (конверсион) ва депозит операцияларини ўзида мужассам этган шартнома. Фоиз арбитражи пул бозорида бир вақтнинг ўзида пулларнинг маълум бир фоизга олиниши ва нисбатан юқори фоизга кредитга берилиши шаклида кенг қўлланилади. Фоиз арбитражи икки шаклда ишлатилади:

а) форвардли қопланиш билан ва б) форвардли қопланишсиз.

Форвардли қопланиш билан фоиз арбитражи – валютанинг спот курси асосида сотиб олиниши, муддатли депозитга жойлаштирилиши ва шу вақтнинг ўзида форвард курси бўйича сотиб юборилиши. Фоиз арбитражининг бу шакли валюта хавф-хатарларидан холи. Бу операция бўйича фойда манбаи форвард маржаси ҳажми билан белгиланадиган, валюталар бўйича фоизлар фарқи сифатида ва валюта рискларини суғурта қилиш қиймати ҳисобига олинаётган даромадлар даражаларининг фарқи ҳисобланади.

Валюта арбитражи деганда, иқтисодий қулай шароитларда шартномалар тузиш тушунилади. Буни валюта савдосига қиёс қилинадиган бўлса, маълум бир вақтда молия бозорларида нақдли ва муддатли курслар ва фоиз ставкалари

орасида мавжуд фарқлардан фойдаланиш орқали зарарлардан қочиш ва фойда олишга уриниб кўришдан иборатдир.

Арбитражни ўтказиш учун алоҳида молия бозорларидаги ҳолатни, операцион харажатлар даражасини билиш зарур. Арбитражнинг бир неча тури мавжуд.

Бунга ўхшаш операциялар одатда банкнинг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Тенглаштирувчи арбитраж тўғри ва тесқари турларга бўлинади. Тўғри арбитражда қарздор ва кредитор валюталари орасидаги курс фарқи ишлатилади.

Ҳозирги кунда валюта рискларини аниқлаш, таҳлил қилиш ҳамда прогнозлаш усулларининг такомиллашуви уларни бошқариш имкониятларини вужудга келтирди ва улар янада такомиллашиб банк рискларини бошқариш усулларини ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти эркинликни ёқтиради, давлатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлардан кўзланган асосий мақсад ҳам иқтисодиётнинг барча тармоқлари ҳамда соҳаларини босқичма-босқич эркинлаштиришдан иборатдир, жумладан, банк хизмати айниқса тижорат банклари фаолиятини босқичма-босқич такомиллаштириб бориш бугунги кун вазифаларидан биридир. Улар фаолиятининг республикамызда мавжуд хўжалик фаолиятига тобора мослашиб бориши келажакда банклар фаолиятининг ўзгача тус олишидан далолат беради.

Валюта rischi банк операцияларининг байналминаллашуви трансмиллий корхоналар, қўшма корхоналар ва банк иншоотларнинг ўзаро бирлашуви натижасида вужудга келади ва курс йўқотишлари rischi, деб ҳам аталади. Бундан ташқари валюта rischi валюта тебранишлари натижасида йўқотиладиган маблағларнинг йўқолиш хавфини ўзида акс эттиради.

Валюта rischi ўз навбатида, иккига бўлинади:

1. Тижоратчи - қарздор ўз мажбуриятлари бўйича тўловни амалга ошира олмаслиги билан боғлиқ рисклар.

2. Конверсион - аниқ операциялар бўйича олинadиган валюта зарарлари rischi.

Бу rischi олдини олиш бўйича қўлланиладиган энг кўп тарқалган усул бу “хеджерлаш” ва “своп” операцияларидир.

Хеджерлаш — ҳар қандай валюта rischiга эга бўлган шартномаларни компенсация қилувчи валюта позицияси яратишга қаратилган.

Валюта свопини параллел кредитлашга ўхшатиш мумкин, бунда икки мамлакат ҳудудида жойлашган икки банк ўз мамлакатлари валютасида тенг ҳисобларда кредит беради.

Халқаро операцияларни амалга ошираётган банклар валюта riskини бошқариш бўйича уларни диверсификациялашдан фойдаланадилар ва бу мақсадда форвард, фьючерс, валюта опционлари каби операциялардан фойдаланадилар.

Валюта riskини бошқаришга 1970 йиллардан бошлаб уриниб кўрилган ва ўша даврда курслар сузиб юрувчи кўринишга эга эди.

Ўз навбатида валюта rischi таркиби қуйидагича тавсифланади:

а) тижорат, бунда қарздорнинг мажбуриятларини бажариш истаги бўлмаслиги ёки бажара билмаслиги имконияти йўқлиги;

б) конверсион (нақд) бунда аниқ операцияларда йўқотиладиган валюта назарда тутилади. Бундай riskлар аниқ бир иш амалга ошириляётганда ҳисобга олинади. Конверсион riskларни камайтиришнинг энг мос усуллари қуйидагилардан иборат:

-хеджерлаш, ҳар бир riskли операцияда йўқотиладиган валюта назарда тутилади имтиёзли валюта позициясини вужудга келтириш. Бошқача айтганда, бир турдаги валюта курсини даромад ёки харажатларда бошқа riskлар билан мос келиши тушунилади.

Валюта свопи, у икки турга бўлинади ҳамда икки хил кўринишга эга бўлади. Биринчиси, параллел кредитларни расмийлаштиришни ўзида акс эттиради, уларни

ундириш, тўлаш усуллари ва муддатлари бир хил бўлиб, икки хил валютада берилиши мумкин.

Иккинчиси, иккита банк ўртасида валютани «спот» ставкалари бўйича амалга оширишни ўз ичига олади. Параллел кредитлардан свопларнинг фарқи улар тўлов фоизларини ўзида қамраб олмайди.

Актив ва пасивлар бўйича вужудга келадиган рисклар «метчинг» дейилади. Бунда валюта тушуми ва уларнинг миқдори билан банк раҳбарияти валюта ҳажмини кўпайтириш ёки қисқартиришга таъсир кўрсатади, шу орқали бошқаради.

Бошқа трансмиллий банклар ёки қўшма банклар «неттинг» усулидан фойдаланади, бунда валюта операциялари миқдори қисқартирилади ва ҳажми кўпайтирилади, яъни битимлар тузилаётганда ёки валюта операциялари ўтказилаётганда кўп миқдорда валюта маблағлари иштирок этадиган операциялар амалга оширилади, кичик ёки кам миқдорда валюта операциялари амалга оширилмайди. Бу мақсадларни амалга ошириш учун банкнинг барча бўлинмаларининг фаолияти юқори даражада бўлиши керак.

Валюта рисклари шартнома тузилган кун билан тўловнинг амалга оширилиш кунигача бўлган давр мобайнида миллий валюта курсининг шарнома валютаси курсига нисбати орқали аниқланади. Валюта курслари қанчалик беқарор бўлса, валюта хавф-хатари шунчалик юқори бўлади.

Шу пайтгача биз валюта rischi тушунчасини алоҳида олинган иқтисодий операциялар мисолида кўриб чиқдик. Агар халқаро иқтисодий муносабатлар иштирокчилари хорижий валютада ифодаланган мажбуриятларга эга бўлган ҳолда, худди шундай хорижий валютада талаблари ҳам бўлса, улар амалга ошираётган операцияларининг умумий ҳажми бўйича эмас, балки фақатгина очиқ валюта позицияси бўйича рискка дуч келадилар.

Ташқи иқтисодий шартнома иштирокчилари учун валюта таваккалчилиги пайдо бўлишининг қуйидаги шартларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- очиқ валюта позициясининг мавжудлиги;
- шартнома валютаси сифатида хорижий валютадан фойдаланиш;
- шартноманинг тузилиши ва у бўйича ҳисоб-китоб орасида вақт узилиш даврининг мавжудлиги.

Валюта курслари мувозанатсизлиги қанчалик юқори бўлса, валюта таваккалчилиги шунчалик юқори бўлади. Ҳозиргача биз валюта таваккалчилиги тушунчасини фақат бир операцияга нисбатан кўриб чиққан эдик. Агар ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчилари бўлмиш тарафлар хорижий валютада ифодаланган мажбурият ва талабларга эга бўлиб, кўп турдаги операцияларни амалга оширса, унда улар барча операциялар бўйича эмас, балки фақат очиқ валюта позицияси бўйича валюта хатарига учрайдилар.

7.5. Қўриқланётган банк ҳақидаги ахборотни ноқонуний олиш ва ишлатиш йўллари.

Товарнинг рақобатбардошлигини таҳлил қилишнинг муҳим босқичи баҳоланиши керак бўлган зарур ва етарли параметрлар гуруҳларни, шунингдек, ҳар бир гуруҳ ичидаги алоҳида кўрсаткичларни белгилаб олишдан иборатдир. Хусусан ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида уни алоҳида-алоҳида таҳлил қилишда сегментациялаш, яъни банкнинг ўз устунлигини аниқлаш учун конкурент (рақобатбардош) банклар имкониятлари билан солиштириш, гуруҳ истеъмолчиларини аниқлаш, банкнинг қайси хизматларига қизиқиш кўплигини унинг асосий сегментлари орқали аниқлаш усуллари катта аҳамиятга эгадир. Бозорни сегментация қилиш негизида банк хизматлари (кредит, операцион-амалиёт, инвестиция ва бошқалар), ва товар белгилари (юридик, жисмоний шахслар, корпорация, банк-корреспондентлар ва давлат органлар) ётади. Банк

амалиётида яна географик, демографик, психомаданий ва ахлоқий сегментацияларга бўлинади.

Ўрганиб чиқилган ахборотлар асосида тижорат банки ўз стратегиясини ишлаб чиқади. Бунга янги очилган хизматларни эски мижозларга сотиш, эски хизматларни янги мижозларга сотиш, эски хизматларни янги бозорга сотиш ҳамда янги хизматларни янги бозорларда сотиш ва бошқаларга сотиш кабилар киради. Буларнинг барчаси банкларнинг бозор шароитида ўз мавқеини саклаб қолишларига бевосита таъсир қилади. Банк маркетингининг иккинчи қисми бу (товар-баҳо) сотиладиган хизматлар характери ва унинг баҳосини ўрганишдан иборатдир.

Бошланғич параметрларнинг эҳтимоллик характеристикаларининг ҳамда рақобатбардошлик кўрсаткичидан фойдаланиш амалда банкнинг товар ва нарх соҳасида юритадиган сиёсатини анча аниқ тахмин қилиш имконини беради.

Банкнинг товар сиёсатини муваффақиятли олиб бориш учун янги яратилаётган «товарларнинг» (хизматларнинг) алохида турлари бўйича ҳамда амалга оширилаётган тадбирларнинг ҳаммаси бўйича баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш зарур. Бозорнинг бетартиб ривожланиш шароитида банк томонидан янги «товар»ни шакллантириш кўп мезонли мураккаб жараён бўлиб, кўп сонли ахборотни таҳлил қилиш, уни ташкил этиш ва самарадорлик таҳлилининг тегишли усулларида фойдаланишни талаб қилади. Карор қабул қилишнинг ахборотга боғлиқ жихатини анча кенгайтириш банкнинг ҳозирги ижтимоий-иқтисодий муҳитга мослашувини жадаллаштириш имконини беради.

Халқаро андозаларга мос келувчи банклар (ХАБ) тузиш дастури икки асосий қисмдан ташкил топиш мумкин.

ХАБ сифатида малака тақдим этилган банклар томонидан риоя қилиниши керак бўлган талаблар мажмуи; шундай банклар учун имтиёзлар мажмуи.

Халқаро даражадаги банкка бўлган асосий талаблар рўйхатига қуйидагилар киради:

- банк тўловларини ошкора олиш имкониятини таъминлаш;
- банкнинг ишламаётган активларини қисқартириш;
- банк заҳираларини биринчи навбатда узоқ муддатли давлат қимматли қоғозларини сотиб олиш йўли билан шакллантириш ва бу заҳираларни ишлайдиган активларга айлантириш;
- банк тури, қўйилмалар суммаси, омонатчилар тоифасига қараб заҳиралаш меъёрини дифференциациялаш; қўйилма қолдиклари ўзгаришларини аниқроқ илғаш имконини берадиган заҳира ҳисоб рақамларини тез-тез тартибга солиб туриш;
- тўлов рискларини тўғри баҳолаш лаёқати;
- маблағларни корхоналар акцияларига жойлаштиришда банклар учун рағбатлар тизимини ишлаб чиқиш ва кредитлар бериш;
- банк хизмат кўрсатишида «зичлик меъёри» ни жаҳон андозалари даражасида таъминлаш;
- банк сармоясини йўқотиш хавф-хатарсиз мижозлар маблағлари ҳисобидан портфелли инвестицияларни кенг тарқатиш;
- банкларнинг бозор ахлоқи тактикасида ўринларнинг кўпроғини ишончли молия воситаларидан фойдаланишга берилиши;
- чет элда шахобча тармоғининг мавжудлиги;
- банк ахборотининг ва шахобча тармоғини бошқаришни тизимлилиги;
- банкда ташқи хавф-хатардан ҳимоя қилишнинг қўшимча механизмлари ишлаб чиқилмоғи лозим. Бунда бугунги кунда асосий эътибор мижоз билан ишлашга яъни банк даромадининг етакчи манбаи-банк комиссиясига қаратилишини назарда тутиш зарур бўлади;

- асосий диққат эътибор хизмат сифатини оширишга, банк маҳсулотларнинг турли-туманлилигига (кредит карточкалари, суғурта, факторинг, молия заҳираларини жойлаштиришда маслаҳатлар бериш ва ҳоказо) ҳамда ҳалол рекламага қаратилиши керак;

- банклар ўзларининг катта-кичиклиги, жойлашган ўрни ходимларнинг малакаси, мижозларнинг таркиби ва бошқаларга қараб операцияларни бажаришга ихтисослаштирилари, қисқа муддатли кредитлаш ва инвестициялаш билан шугулланишлари, клиринг маркази бўлмоғи керак;

- банкнинг ахборот тизимлари асосига ҳисоб рақамларини тез мослашувчан режаси, ҳужжатли интерфейс қўйилган бўлиши лозим. Бу тизимлар ҳисоб рақамлар режасининг ўзгаришига мосланиш имкониятини; ҳисоб ва шахсий рақамларнинг ўзгарувчан тузилмасини; мижозларнинг исталган сони билан ишлашни; коммиссион йиғимларни қўшиб ёзиб қўйишнинг турли усулларини; ривожланган тизимларда тузилмали чеклашларнинг олдини таъминлаш керак.

Банк томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ўзида банк операцияларини, банк хизматларини ва банк ишларини акс эттиради.

Риск шароитида тўлов тизимларининг ишлаш фаолиятини тиклаш чоратадбирлари режаси ҳар хил воқеа содир бўлиши, жумладан электр энергияси ўчиши, табиат офатлари ва бошқа салбий шароитлар келиб чиқишларни инобатга олган ҳолда самарали сценарийлар ишлаб чиқилиши лозим. Бундан ташқари, тўлов тизими инфратузилмасининг асосий компонентларини инобатга олган ҳолда ва кризис шароитида тўлов тизимининг фаолиятини тиклаш бўйича у қўшимча офисга эга бўлиши керак.

Тизим операторлари рискни бошқариш бўйича гуруҳлар ташкил қилиши ва рискларни бошқариш бўйича яхши ишлаб чиқилган тузилмавий жараёнларни ҳамда ички ва ташқи коммуникацияларни ишлаб чиқиши керак.

Тўлов тизимлари рискларини бошқариш бўйича ишлаб чиқилган режанинг

самарадорлиги уни ҳар бир жиҳати бўйича текширилиши, аудит ўтказилиши, таҳлил этилиши ва вақти - вақти билан қайта кўрилиб турилиши лозим ва бу тўлов тизимларининг барқарор ишлашини кафолатлайди.

Электрон тўлов тизимида хавф-хатарларни бошқариш тизими таъминлабгина қолмасдан, электрон тўлов ҳужжатларининг юқори тезликда қайта ишланиши, пул маблағлари айланиши тезлигини жиддий равишда оширади. Бу хўжалик юритувчи субъектлари фаолиятига ижобий таъсир этади. Халқаро ҳисоб-китоблар банки томонидан электрон тўлов тизимининг жорий қилинишида асосий тамойиллари ишлаб чиқилган. Бугунги кунда тўлов тизимида вужудга келган энг муҳим масалалардан бири таваккалчилик хавфларини табақаларга ажратиш ва уларнинг олдини олиш ва йўқотишдир. Тўлов тизими мутахассислари томонидан яратилган ва ривожланган давлатларда амалда қўлланилаётган ахборотларни сақлаш ҳамда уларнинг дахлсизлигини таъминловчи дастур ва қурилмалар доимий ўрганилиб мониторинг олиб борилмоқда. Ўрганиш натижалари кенг муҳокама қилиниб миллий тизимга татбиқ қилиш зарурати борлиги аниқланганда зарурий чора тадбирлар ишлаб чиқилиб амалиётга татбиқ этилмоқда.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Банк, хавфсизлик, хавф-хатар, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, пул ўтказмалари тизими, кредитлаш, кредит rischi, валюта, валюта rischi, касса операциялари, ахборот тизими, оператор, тизим, ҳимоя, харажатлар, аудентификациялаш.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Банк хавфсизлигига таъсир қилувчи хавф- хатар турлари қайсилар?.
2. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ўтказишдаги фирибгарлик нима?
3. Кредит билан боғлиқ ноқонуний операцияларга нималар киради?

4. Касса ва валюта операциялари билан боғлиқ ноқонуний операциялар қайсилар ва улардан қандай ҳимояланади?

5. Қўриқланётган банк ҳақидаги ноқонуний ахборотларга нималар киради?

Тест саволлари:

1. “Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисидаги қонуннинг 57 - моддасида Марказий Банкнинг қайси вазифаси кўрсатилган:

А) Тўловлар хавфсизлигини таъминлаш вазифаси кўрсатилган.

В) Клиринг ва ҳисоб-китобларни ташкил этиш вазифаси.

С) Банкларнинг шахсий мулки эканлиги кўрсатилган.

Д) Банклардан ундириладиган тўловлар миқдори кўрсатилган.

2. Кредиторлик қарзлари –

А) бирлашма, корхона, ташкилот ва муассасалар томонидан вақтинча жалб қилинган ва мувофиқ равишда юридик ва жисмоний шахсларга қайтарилиши лозим бўлган пул маблағларидир.

В) юридик ва жисмоний шахслардан олинishi лозим бўлган пул маблағларидир.

С) жисмоний шахслардан олинishi лозим бўлган пул маблағларидир.

Д) фақат шахсларга тўланиши лозим бўлган пул маблағларидир.

3. Банкка келиб тушган акцептли тўланадиган тўлов талабномалари «Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари» ҳисобварағи (1-картотека)га қачон кирим қилинади?

А) Банкка келиб тушгандан кейинги иш кунидан кечикмай кирим қилинади.

В) Тўловчи вакил имзоси билан алоҳида журналда қайд этилгандан сўнг.

С) Банкка келиб тушган кунни ҳисобга олмаган ҳолда, уч иш кунидан сўнг.

Д) Акцептли тўланадиган тўлов талабномалари 1-картотекага кирим қилинмайди.

4.Тўлов талабномаси 2-картотекага қандай ҳолатда қўйилади?

- А) Мол олувчи счётида пул бўлмаганда
- В) Мол сотувчи счётида пул бўлмаганда
- С) Банк вакиллик ҳисобварағида пул бўлмаганда
- Д) Умуман бундай картотека йўқ.

5.Банклар қайси ҳужжатга асосан ҳисобварақлар бўйича операцияларни тўхтатиб туришга ёки уларни амалга оширишни рад этишга ҳақли?

А) “Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали электрон тўловларни амалга ошириш тартиби тўғрисида” ги Ўз.Р.АВ дан 2006 йил 14 февралда 1545-сонли Низомга мувофиқ.

В) “Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали электрон тўловларни амалга ошириш тартиби тўғрисида” ги Ўз.Р.АВ дан 2009 йил 14 февралда 210-сон Низомга мувофиқ.

С) “ Ҳисоб-касса маркази орқали электрон тўловларни амалга ошириш тартиби тўғрисида” ги Ўз.Р.АВ дан 15/45-сонли Низомга мувофиқ.

Д) “Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ.

6. Акцептли тўлов талабномаси бу-

- А) Келиб тушганда дарҳол тўланадиган ҳужжат;
- В) Эгаси ёзилмаган ҳужжат;
- С) Тўлов талабномасида назарда тутилган маблағларни тўловчи томонидан акцептланганидан сўнг, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати;
- Д) Тўлов талабномасида назарда тутилган сумма маблағларни тўловчининг розилиги бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати.

7. Акцептсиз тўлов талабномаси бу –

А) тўлов талабномасида назарда тутилган маблағларни тўловчининг розилиги бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати;

В) келиб тушганда дарҳол тўланадиган ҳужжат.

С) эгаси ёзилмаган ҳужжат.

Д) тўлов талабномасида назарда тутилган суммани тўловчи томонидан акцептланганидан сўнг, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати.

VIII боб. Банк хавфсизлигини ҳимоялашни ташкил этиш

8.1. Банк ходимлари - хавфсизлик объекти сифатида.

XX асрнинг охирига келиб компаниялар ва назорат органлари бозор ва кредит рискларидан фарқ қилувчи рисклар билан кўпроқ қизиқдилар. Бундай рисклар орацион риск деб ном олди. Бу тоифадаги рисклар қуйидаги ҳолатлар билан боғлиқ:

- ходимнинг хатоси;
- системалардаги хатолар;
- ёнғинлар, сув тошқини ва бошқа омиллардан кўриладиган зарарлар;
- фирибгарлик ва бошқа жиноий ҳаракатлар;

Операцион рискка мисоллар:

- технологик омадсизликлар;
- ҳужжатлар ва ёзувларнинг совуққонлик билан сақланиши;
- саводсиз бошқариш, назоратнинг кучсизлиги;
- молиявий модел ва ҳисоботлардаги хатолар;
- йўқотишларни яшириш ёки шахсий даромад олишга интилиш;
- учинчи томоннинг фирибгарлиги.

Рискларни бошқариш инфраструктураси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- намоён бўлиш;
- баҳолаш;
- мониторинг;
- операцион рискларни қисқартириш.

Операцион рискларни бошқаришда риск қайси бўлимда юзага келса, ўша бўлим ичида бартараф этилиши керак. Масалан IT- мутахассислари тизимли рискларни ҳаммадан кўра яхшироқ тушунадилар. Back office ходимлари ҳисоб-китоб рисклари тўғрисида керакли маълумотларни беришлари мумкин. Аммо

умумий режалаштириш ва мониторинг ишлари Операцион рискларни бошқариш Марказий бўлими томонидан олиб борилиши керак.

Операцион рискни бошқариш бўйича имтиёзлар:

- операцион рискларни қисқартириш;
- банкда аудит ўтказиш харажатларини камайтириш ва норматив талабларга жавоб бериш;
- ноқонуний ҳаракатларни аниқлаш
- келажакдаги рискларни камайтириш.

Операцион рискларни таснифлаш:

- ходимларнинг rischi – ходимларнинг иш малакасининг етишмаслиги натижасида хатога йўл қўйиши, ортиқча иш билан бандлиги, ишнинг нораціонал тақсимланганлиги билан боғлиқ йўқотишлар;
- иш жараёни rischi – ходимнинг операцияларни амалга оширишда, ҳисоб-китоб қилишда, ҳисобот топшириш жараёнида хатоликларга йўл қўйиш;
- система rischi – банкда техника-технологиянинг яхши ривожланмаганлиги, операцияларнинг совуққонлик билан бажарилиши, маълумотларни киритишда қўпол хатога йўл қўйиш оқибатидаги йўқотишлар;
- ташқи муҳит rischi – банк фаолиятига ташқи муҳит таъсири ёки қонунчилик, сиёсат ва иқтисодиётдаги ўзгаришлар натижасидаги йўқотишлар.

Базель қўмитаси операцион рискни ички жараёнлар ва тизимларнинг номувофиқлиги, ходимларнинг масъулиятсизлиги ёки бошқа ташқи омиллар ҳисобига юзага келадиган хавф-хатар деб баҳолайди. Мазкур тушунча банк ва унинг ходимлари томонидан қонунчиликка, ахлоқий меъёрларга, шартнома мажбуриятларига риоя этмаслик ҳамда суд жараёнининг қўзғатилиши туфайли юзага келадиган ҳуқуқий рискни ҳам кўзда тутадиган доимий ва алоҳида назоратни олиб бориши лозим.

Риск ҳолатларини 2 та йирик тоифага бўлиш мумкин:

- тез-тез учраб турадиган ва кам йўқотишларга олиб келадиган рисклар;
- кам учрайдиган аммо катта йўқотишларга олиб келадиган рисклар.

Кўп ҳолларда қиймат ва баҳо ҳисоб-китоб йўли билан аниқланиши лозим, асосланган ҳисоб-китоб қийматларидан фойдаланиш молиявий ҳисоботни тузишнинг муҳим қисми бўлиб ҳисобланади ва унинг ишончилигига путур етказмайди. Бироқ, асосланган ҳисоб-китоб қийматини олиш имкони бўлмаган тақдирда, модда бош китобда, баланс ёки фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда тан олинмайди.

Таҳлилларга таянган ҳолда шуни айтимиз мумкинки, “Иқтисодий инқироз вақтида Америка тижорат банкларининг йиллик соф фойдаси тармоқлар бўйича фойданинг кўп миқдори резервларни бой беришда сезиларли даражада тушиб кетди”⁵³, - деб иқтисодий манбаларда келтирилган.

Шунингдек, операцион рискларни бошқаришда рискни баҳолашнинг миқдорий ва самарали услублари мавжуд.

Масалан, банкнинг савдо операцияларида ҳисоб-китоб хатоларига тез-тез йўл қўйишади, аммо уларни статистик моделлаштириш мумкин. Бошқа ҳолатлар камроқ учрайди, аммо моделлаштирилмайди. Буларга масалан террорлик актлари, табиий офатлар ва савдо соҳасидаги фирибгарликлар киради.

Самарали услубларни:

- йўқотишлар тўғрисидаги ҳисоботлар;
- бошқарув назорати;
- ходимларни сўроқ қилиш;
- ишдан бўшаш сабабини аниқлаш;
- бошқарувчиларнинг ўзига юқори баҳо бериши;
- ички аудит ташкил этади.

⁵³ “Profits and Balance sheet developments at U.S. Commercial Banks in 2009” by Seung Jung Lee, Jonathan D. “Federal Reserve Bulletin” 2010.

Микдорий услублар банкда операцион рискларни олдини олиш учун капитални тақсимлаш мақсадида ишлаб чиқилган.

“Базель II” келишувига кўра йирик банклар операцион рискка нисбатан капиталга бўлган талабни баҳолашда ўзининг ички моделига асосланади.

Кам учрайдиган аммо катта микдорда зарар келтирувчи рисклар мол - мулкни суғурта қилиш ва бахтсиз ҳодисадан суғурталаниш учун ишлаб чиқилган усуллардан фойдаланиш билан моделлаштирилади. Тез-тез учрайдиган рискларда кўпроқ статистик анализга эътибор қаратилади.

Статистик моделлаштириш учун эса маълумотлар керак бўлади. Операцион рискда 2 хил турдаги маълумотдан фойдаланилади:

- олдинги зарарлар тўғрисидаги маълумотлар;
- риск индикаторлари тўғрисидаги маълумотлар

Қуйидаги ҳолатлар зарарга олиб келиши мумкин: иш жараёнидаги хатоликлар, кичик фирибгарликлар, мижозларнинг даъвоси ва б. Ўқотишлар бевосита(масалан ўғрилиқ натижасида), ёки билвосита(банкнинг обрўйига путур етказган ҳолатда).

Уларни 3 тоифага бўлиш мумкин:

- ҳодиса;
- сабаб;
- натижа;

Барча ҳолатларда бир нечта сабаб ва оқибатлари бўлади. Буни олдини олиш учун эса ходимларни қайта ўқитиш, мутахассисларни чуқур тайёрлаш ҳамда зарур тармоқларни ривожлантириш керак.

Риск индикаторлари зарар келтирувчи ҳолатлардан фарқ қилади ва булар қуйидагилардан иборат :

- ходимнинг қўшимча иш соатларини ошириш;
- штатларнинг қискартирилиши;

- кунлик операциялар ҳажми;
- кадрларнинг билим даражаси;

Операцион рискни баҳолагандан кейин (сифат ёки миқдор жиҳатдан) кейинги босқичга ўтиш мумкин. Масалан:

- маълум рискларни четлаб ўтиш;
- бошқа риск оқибатларини олдини олиш;
- рискни бизнесни бошқариш усули сифатида қабул қилиш.

8.2. Банк хавфсизлигининг объекти сифатида молиявий ва моддий маблағлар.

Самарали ташкил қилинган бозор иқтисодиётида маҳсулот ишлаб чиқариш кам харажат қилиш билан, унинг тақсимооти эса бозор талабига асосан амалга оширилади. Рақобат корхоналарнинг харажатларни иложи борица минимум даражагача камайитиришга, товарлар ишлаб чиқаришни стратегик режалаштиришга ва фақат бозор талабига мос келувчи товарлар ишлаб чиқаришга мажбур қилади.

Маълумки, фақат иқтисодий эркинлик, мулкчилик ҳуқуқи, рақобат ва бошқа бозор атрибутлари мавжуд бўлган ҳолда иқтисодиёт самарали бўлиши мумкин.

Бозорнинг энг муҳим атрибутларидан бири бу иқтисодий эркинлик ҳисобланади. Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий эркинлик асосида фаолият кўрсатиш макро - мезо ва микро даражада турли хил рискларга боғлиқ бўлади. Агар Ўзбекистонда давлат тактикасини шартли равишда:

- давлат бошқаруви билан бозор механизмининг самарали боғланиши бўйича;
- ички ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаб қолган ҳолда рақобатбардош соҳаларни ривожлантириш, тадбиркорлик йўлини танлаш;
- аҳоли даромадларини адолатли тақсимлаш йўналишини бош йўналиш деб танлаш кабилар бўйича ўтказилишини инобатга оладиган бўлсак, шу очик

мақсадли сиёсат моделида ҳам бир неча гуруҳ рисклар – ижтимоий - сиёсий, фискал - монетар ва иқтисодий рискларнинг бўлиши муқаррар.

Риск - тадбиркорлик фаолиятининг энг асосий элементларидан бири ҳисобланиб, у кенг маънога эга бўлган кўп қиррали тушунча. Шунинг учун банк фаолиятининг самарадорлигига эришиш, унинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун иқтисодиётда мавжуд рисклар, уларнинг банк фаолиятига таъсир қилиш томонларини чуқур ўрганиб чиқиш зарур. Шу сабабли махсус адабиётларда, амалиётда мавжуд бўлган баъзи бир фикр ва мулоҳазаларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши рискнинг иқтисодий категория сифатида юзага келишига ва субъектлар фаолиятида мустаҳкам ўрнашиб олишига имконият яратди. Шунинг учун ҳам рисклар бизни туну-кун, ҳар ер ва ҳар жойда ўраб келмоқда. У бизнинг ҳаётимизда ҳар доим ҳам қочиб бўлмайдиган ва ечиш лозим бўлган бир жараён бўлиб, бирор-бир натижани юзага келишига асос бўлади. Бундай натижа салбий ва ижобий бўлиши мумкин.

Рискнинг синоними сифатида биз ишончсизлик, имкониятсизликни, бир воқеа бўлиш-бўлмаслигини олдиндан айтиб бера олмаслик кабиларни мисол қилиб кўрсатишимиз ҳам мумкин.

Энди биз рискнинг туб моҳиятини кўриб чиқадиган бўлсак, “риск” сўзи испанча-португалча сўздан олинган бўлиб “сув остидаги қоя” деган маънони билдиради. Шунинг учун ҳам риск хавф туғдириш эҳтимоли мавжудлигини ифода қилади.

Таниқли луғатчи С.Н. Ожеговнинг рус тили луғатида “риск” бу “муваффақиятга интилиш, бахтли ҳодиса, умид” деган маънони англатади дейилса, машҳур Вебстера луғатида рискга “хавф, зарар ёки талофат кўриш

эхтимоли”, деб қаралган. В.Т. Севрук⁵⁴ “Риск – зарар кўриш ёки манфаатни қўлдан чиқариш билан боғлиқ эҳтимоллар ўлчамидир” деган таъриф беради.

Профессор В.М.Усоскин “Риск доимо ноаниқлик билан бирга келиб, охириги, ўз навбатида, олдиндан кўра билиш қийин ёки мумкин бўлмаган воқеалар билан боғлиқ бўлади”⁵⁵ деб изоҳлайди.

Баъзи муаллифлар томонидан риск бу ноаниқлик, деб таърифланади.

Е.С.Стойнова “Риск бу режалаштирилган вариантга нисбатан даромад ола олмаслик ёки зарар кўриш эҳтимолидир”⁵⁶ деб таъриф келтирса, бошқа бир гуруҳ муаллифлар риск бу корхона ресурсларининг бир қисмини йўқотиш ёки даромад ола олмаслик, қўшимча харажатлар қилиш хавфидир деб уқтиришади.

Баъзи бир иқтисодчилар рискни «хавф-хатар» деб ифодалайдилар. Баъзи олимлар рискни «таваккалчилик» деб ифодаласалар, бошқалари рискга «хато», «иккиланиш», «ноаниқлик», «мавхумийлик» ва ҳоказолар деб таъриф бериш тўғрироқ деган хулоса қиладилар⁵⁷.

Ҳар бир фаолиятни амалга оширишда иккиланиш ёки хавф-хатар бўлиши мумкин. Лекин уларни риск мазмунида ифода қилиб бўлмайди.

Бугунги кунда мамлакатимиз банклари ўз тасарруфидаги ресурсларидан тўлиқлигича реал секторни кредитлаш учун фойдаланмаётганлиги ачинарли ҳол. Бундан келиб чиқиб, иқтисодиётнинг реал сектори эҳтиёжларини молиялаштириш мақсадида ортиқча банк ликвидлилигидан воз кечиш, ушбу ресурслардан реал иқтисодиётни кредитлаш орқали самарали фойдаланиш лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида риск – тадбиркорликнинг энг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Рискнинг ўзига хос хусусиятлари⁵⁸ бу – ноаниқлик, кутилмаган ҳолат, ишончсизлик ва тахмин.

⁵⁴ Севрук В.Т. Банковские риски. М.: Дело., 1995 г.. с. 3

⁵⁵ Усоскин В.М. Современный коммерческий банк. – М.: Финансы и статистики, 2003. 26 - б.

⁵⁶ Стойнова КС. Финансовый менеджмент. - М.: Дело, 2002. - 105 б.

⁵⁷ Ўлмасов А, Шарифходжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: Меҳнат., 1995 йил, 387-б. Абдуллаев Ё, Бобокулов Т. Кредит.100 саволга 100 жавоб.Т.: 1996 й., 80-б.

⁵⁸ «Риски в экономике» Л.Н.Тэпман. Профессор В.А.Швандарнинг редакцияси остида, Москва-2002йил, 8-бет.

Сиёсий ва иқтисодий нобарқарорлик шароитида риск даражаси ошади.

Рискнинг иккита функцияси⁵⁹ бор: рағбатлантирувчи ва ҳимояловчи.

Рискнинг рағбатлантирувчи функциясининг иккита жиҳати бор, яъни конструктив ва деструктив. Конструктив жиҳати шундай бир ҳолатда юзага келадики, бунда риск иқтисодий қарорларни ҳал қилишда катализатор ролини ўйнайди, айниқса инновацион, инвестицион қарорларни қабул қилишда. Деструктив кўриниши эса асосланмаган риск билан қабул қилинган ва амалга оширилган қарорлар натижасида юзага келади.

Рискнинг ҳимояловчи функцияси ҳам икки жиҳатга эга: тарихий-генетик ва ижтимоий-ҳуқуқий. Тарихий-генетик жиҳати шундан иборатки, инсонлар доимо стихияли тарзда кутилмаган ноҳуш воқеалардан ўзларини асраш шакллари ва воситаларини излайдилар. Амалиётда бу суғурталанган резерв фондларини ташкил этиш, тадбиркорлик рискларини суғурталаш каби кўринишларда намоён бўлади. Ижтимоий-ҳуқуқий жиҳати эса, ҳўжалик, меҳнат, жиноий қонун ҳужжатлари тўпламида риск категорияларини жорий қилишда намоён бўлади.

Булардан ташқари рискнинг яна қуйидаги хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар қарама-қаршилик, альтернативлилик ва ноаниқликлардир.

Қарама-қаршиликлар қуйидагиларда намоён бўлади: риск бир томонлама муҳим иқтисодий, сиёсий ва маънавий-ахлоқий натижаларга олиб келади, яъни ижтимоий, техник ривожланишни тезлаштиради, жамиятнинг фикр ва маънавий муҳитига ижобий таъсир қилади. Иккинчи томонлама эса, аксинча таъсир қилиши мумкин, яъни риск ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожланишга тўсқинлик қилиши мумкин.

Альтернативлилик, бу бир ёки бир қанча кўринишдаги қарорларни тезлик билан танлашда намоён бўлади. Танлаш лозим бўлмаган жойда riskли жараёнлар ҳам вужудга келмайди ва risk бўлмайди.

⁵⁹ «Риски в экономике» Л.Н.Тэпман. Профессор В.А.Швандарнинг редакцияси остида, Москва-2002йил, 8-бет.

Ноаниқлик, бу албатта ноаниқ, яъни кутилмаган ҳолатлар билан боғлиқ. Унинг юзага келиш ва тус олиш шакли ноаниқ бўлиб қолаверади. А.Маршал, Дж.фон Нейман, О.Моргенштерн, Ф.Найтлар рискга қуйидагича ёндашганлар⁶⁰: «Риск ва ноаниқлилик категорияси иқтисодий муносабатларда катта роль ўйнайди. Хўжалик фаолиятининг ажралмас қисми бўлган ноаниқлилик барча мураккаб ва муҳим иқтисодий ҳодисалар асосида ётади. Ноаниқлилик моҳияти рискда намоён бўлади».

Ўтган асрнинг 20-йилларида Ф.Найт⁶¹ биринчилардан бўлиб даромад доим ноаниқлилик билан боғлиқ деган фикрни олға суради. Банк мижознинг фойда олиши учун шарт-шароит яратар экан, демак ўзининг манфаатини ҳам амалга оширган бўлади. Банкларнинг келажакдаги янги хизмат турларини кенгайтириш ва мижозларни янада жалб қилиш мақсади юзасидан; “Замонавий банк хизматлари бу тармоқни кенгайтиришида туртки бўлади”,- дейди америкалик таҳлилшунос олима Кейт Сталтер.⁶² Шундай экан, тижорат банкнинг мижозларга нисбатан шериклик муносабати ўзаро манфаатдорлик қондасига асосланиши лозим. П.Самуэлсон эса, қуйидагиларни таъкидлаган: «Ноаниқлилик қарама-қаршиликлар натижасида келиб чиқади, яъни инсонлар нималарни кутмоқдалар-у, нималар содир бўлмоқда, бунинг натижаси эса фойда ёки зарарда намоён бўлади».

Тижорат банкларида мавжуд бўлган молиявий рискларни таҳлил этилса, уларни банк молиявий фаолияти давомида фойда ёки капиталини йўқотиш эҳтимолида ифодалаш мумкин. Уларни бир неча турга бўлиш мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилиб таъкидламоқчимизки, риск ва хавф-хатар бир хил тушунча эмас. Бу хулосамизнинг асоси бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

❖ биринчидан, хавф-хатар рискга нисбатан аскарият ҳолларда бирламчидир. (албатта, баъзи ҳолларда бирламчи хавф-хатардан кейин яна иккиламчи хавф-

⁶⁰ «Система страхования банковских рисков» Ю.А.Соколов, Н.А.Амосова, Москва-2003 йил, 6-бет.

⁶¹ «Система страхования банковских рисков» Ю.А.Соколов, Н.А.Амосова, Москва-2003 йил, 7-бет.

⁶² “The Future of Banking” by Kate Stalter, Contributor. U.S.News/Money/ June 29, 2015.

хатар ҳам юзага келиши мумкин. Лекин бу кам ҳолларда ҳисобсиз - «кўр» рискларда учраши мумкин);

- ❖ иккинчидан, хавф-хатар даражаси паст бўлган ҳолларда риск қилинади;
- ❖ учинчидан, хавф-хатар ва риск бир-бирига тесқари пропорционал бўлган жараёндир;
- ❖ тўртинчидан, хавф-хатар даражаси (кўлами) юқори бўлган ҳолда риск «0» бўлади.

Бундан келиб чиқадики, риск маълум миқдорда ноаниқликни ўз ичига олсада, унинг натижаси аниқ бўлиб, ундан аксарият ҳолларда ижобий натижа кутилади.

Иқтисодиётда ноаниқлик деганда, мўлжалланган лойиҳаларни, фаолиятни амалга ошириш шартлари ҳақида ҳамда улар билан боғлиқ бўлган харажатлар ва олинган натижаларнинг ноаниқлиги тушунилади.

Ноаниқликнинг сабабларини ўрта асосий гуруҳга бўлиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи гуруҳ бу билмаслик, яъни бизни ўраб турган муҳит ҳақидаги билимларимизнинг камлиги ва тўлиқ эмас.

Иккинчи гуруҳ бу тасодифийлик. Бунга биз бир хил шароитда турли хил бўлиб содир бўладиган воқеаларни киритамиз. Ҳар доим содир бўладиган воқеага ишончли воқеа дейилади ва унинг оқибати олдиндан маълум бўлиб, олдини олиш чораси кўзда тутилган бўлиши мумкин, яъни риск "0" га тенглаштирилиши мумкин.

Учинчи гуруҳ - қаршилиқ, яъни бу гуруҳдаги ноаниқликлар фирманинг товарга бўлган талабнинг ўзгаришига, унинг сотилишига, ижарачилар билан буюртмачилар ўртасида келишмовчиликларнинг келиб чиқишига, мол етказиб берувчилар томонидан шартномаларни бекор қилишга, жамоадаги келишмовчиликларга олиб келиши мумкин.

Ихтисослашган, тармоқлашган ва универсал тижорат банкларининг ҳар бирида рискнинг ҳамма турлари мавжуд бўлади, лекин уларнинг пайдо бўлиш

эҳтимоли ва хусусияти банк муассасасининг турига боғлиқдир.

Банк фаолиятида рискнинг юзага келиши баъзи бир салмоғи, таъсири, шакли жихатдан турлича бўлган ноаниқликлар билан боғлиқ бўлади. Чунки банк фаолияти ташқи муҳитга боғлиқ бўлиб, унга объектив иқтисодий ва сиёсий жараёнлар ва улардаги бўладиган ўзгаришлар таъсир кўрсатади.

Банк фаолиятида рискларнинг юзага келишининг қуйидаги сабаблари мавжуд:

- бозорни яхши ўрганмаслик;

- ресурсларни жалб қилиш ва уларни жойлаштириш соҳасида маълумотларнинг етарли эмаслиги;

- кредитланадиган лойиҳа, объект ва мижозлар тўғрисида, уларнинг молиявий аҳволи тўғрисидаги маълумот ва ахборотларнинг тўлиқ эмаслиги;

- тармоқлар фаолияти хусусиятининг инобатга олинмаслиги;

- субъектлар ёки мижозларнинг онги, савияси, маблағлардан фойдаланиш бўйича билими ва мақсадларининг турли хиллиги ва бошқалар ҳисобланади. Шу сабабли банк рискларининг иқтисодий категория сифатида таърифи унинг объектив ва субъектив сабаб ва оқибатларини ўзида ифода қилмоғи лозим.

Бугунги кунда биз бу соҳани ривожлантирмасдан туриб иқтисодиётимизнинг келажагини таъминлай олмаймиз. “Ақлли бизнес эгалари билишадики, ходимларни мақсад сари тўғри йўналтириш бу омад сари етакловчи кучдир”,- деб таъкидлайди иқтисодчи Жим Бласингейм ўзининг замонавий қарашларида⁶³.

8.3. Банк сир. Тижорат сир. Аудитор сир.

Банклар ўз мижозлари ва вакилларининг операциялари, ҳисобварақлари ҳамда жамғармаларига доир маълумотлар сир сақланишига кафолат беради. Банкнинг барча хизматчилари банк, унинг мижозлари ва вакилларининг банк

⁶³ “Motivating employees is good business” by Jim Blasingame, “The Small Business Advocate” August 5/2015.

операциялари, ҳисобварақлари ва жамғармаларига доир маълумотларни сир сақлашлари шарт.

Юридик шахслар ва бошқа ташкилотларнинг операциялари ҳамда ҳисобварақларига доир маълумотномалар ана шу ташкилотларнинг ўзига, прокурор, судларга, жиноий иш қўзғатилган бўлса, суриштирув ва тергов органларига берилади.

Жисмоний шахсларнинг ҳисобварақлари ва омонатларига доир маълумотномалар миждозларнинг ўзига ва уларнинг қонуний вакилларига; миждозларнинг ҳисобварақлари ва омонатларида турган пул маблағлари ҳамда бошқа қимматбаҳо нарсалар хатланиши, уларга ундирув қаратилиши ёки мол-мулк мусодара этилиши мумкин бўлган ҳолларда юритилаётган ишлар бўйича судлар, суриштирув ва тергов органларига берилади.

Ҳисобварақлар ва омонатнинг эгалари вафот этганда, ушбу ҳисобварақлар ҳамда омонатга доир маълумотномалар мазкур ҳисобварақ ёки омонат эгаси банкка топширган васиятномасида кўрсатган шахсларга, вафот этган омонатчиларнинг жамғармаларига доир мерос ишларини юритаётган давлат нотариал идораларига, чет эл фуқароларининг ҳисобварақларига доир маълумотномалар эса, чет эл консуллик муассасаларига берилади.

Хизмат бурчи юзасидан банк ахборотидан хабардор бўлган шахслар хизмат сирини ошкор қилганлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Банклар ўз миждозлари бўлган корхоналарнинг операциялари тўғрисидаги зарур маълумотларни улар солиқ тўловчиларни тўлиқ ва тўғри тўлаётганликларини назорат қилиш учун солиқ органларининг сўровига тақдим этадилар. Шу билан бирга тижорат банклари маблағларнинг сақланиши ҳамда омонатчилар олдидаги мажбуриятларининг бажарилиши учун, шу жумладан тўловлар бир банкдан бошқа банкка ўз вақтида ўтиши ҳамда маблағларнинг

корхоналар ва ташкилотлар ҳисоб-китоб варақларига киритилиши учун ўз мижозлари ва омонатчилари олдида жавобгардирлар.

Банк тугатилганда унинг жисмоний шахс бўлган омонатчилари банкни тугатишдан келадиган тушумлар ҳисобидан ўз омонатларини олишда имтиёзга эгадирлар. Аммо тижорат банклари депозит ва кредит операцияларига доир муддатлар ва шартлар, шу жумладан Марказий банк чиқарган қоидаларга мувофиқ ҳисоблаб чиқилган йиллик фоиз ставкалари, мукофотлар ва йиғимлар тўғрисида ўз мижозларига мунтазам равишда ахборот бериб боришлари шарт.

Банкларнинг банк операциялари бозорини монополиялаш ва банк ишида рақобатни чеклашга қаратилган битимларга эришиш мақсадида ўз иттифоқлари, уюшмалари ва бошқа бирлашмаларидан фойдаланиши тақиқланади.

Монополияга қарши қоидаларга риоя этилиши Марказий банк томонидан, шунингдек ушбу мақсадларда қонун ҳужжатларига мувофиқ тузиладиган бошқа органлар томонидан назорат қилинади.

Шуни таъкидлаш керакки, банкларда бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисобот қоидалари Марказий банк томонидан Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ва халқаро стандартларга мувофиқ белгиланади. Банк раҳбарлари бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисобот қоидалари бузилганлиги учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар. Шунинг учун улар ўз молиявий ҳисоботларини Марказий банк белгиладиган шакл ва муддатларда, унда кўрсатилган маълумотнинг тўғрилигини аудиторлар тасдиқлагач, матбуотда эълон қиладилар.

Банкнинг ҳисобварақни кредитлаш ҳамда банк хизматлари учун ҳақ тўлаш билан боғлиқ ҳолда мижоз олдида қўйиладиган пул талаблари, шунингдек мижознинг пул маблағларидан фойдаланганлик учун фоизлар тўлаш ҳақида банк олдида қўядиган талаблари, агар банк ҳисобварағи шартномасида бошқача тартиб

назарда тутилган бўлмаса, бир-бирларининг талабларини ҳисобга олиш йўли билан бекор қилинади.

Тижорат банки томонидан барча талаблар ҳисобга олиниб, у талаблар ҳисобга олинганлиги тўғрисида миждозга банк ҳисобварағи шартномасида белгилаб қўйилган тартибда ва муддатларда тегишли ҳисобварақдаги пул маблағларининг ҳолати тўғрисида миждозларга ахборот берадиган тартибда ва муддатларда ахборот бериши шарт.

Банк томонидан "Банк сири"ни ташкил этувчи маълумотлар электрон почта орқали юборилганда, маълумотлар шифрланиши ва электрон рақамли имзо билан тасдиқланиши шарт. Банк фаолиятига тегишли бўлмаган маълумотларнинг электрон почта орқали узатилиши қатъиян ман этилади. Бунга йўл қўйган шахслар қонунда кўзда тутилган тартибда жавобгарликка тортилади.

Банк томонидан электрон почта орқали жўнатилаётган ҳар бир электрон маълумот "вирус" йўқлигига энг сўнгги базага эга Антивирус дастури орқали текширилиши шарт.

Интернет тармоғига эга бўлган Бош банклар ва филиаллари ўзларининг тўлов тизимига боғланган ишчи станциялари, серверлари, хавфсизлик мажмуаларини интернет тармоғига улашлари ман этилади. Интернет провайдерлари билан банкнинг ажратилган ишчи станциялари алоҳида канал орқали уланишини амалга оширадилар.

Банк Интернетдан фойдаланиш ички тартиб-қоидаларини ишлаб чиқиши ва рухсат берилган фойдаланувчиларнинг Интернетдан фойдаланишини таъминлаши лозим.

Банклар хавфсиз бўлмаган ва носоғлом банк фаолиятини амалга оширишлари мумкин эмас.

Хавфсиз бўлмаган ва носоғлом банк фаолияти узоқ давом этувчи жараён давомида юзага келиши мумкин бўлган оқибатлари банк омонатчилари, бошқа

кредиторлар ва инвесторлар манфаатларига реал хавф солувчи умумий қабул қилинган оқилона банк фаолияти меъёрларига зид келадиган ҳаракатлар ёки ҳаракатсизлик ҳисобланади.

Хавфсиз бўлмаган ва носоғлом банк фаолиятига қуйидагилар мисол бўла олади:

- банк томонидан етарли кўникмага ёки ходимлар тажрибасига, сиёсат ёки тадбирларга эга бўлмай фаолиятнинг амалга оширилиши;

- қарз олувчининг кредитларни тўлашга доир етарли имкониятларисиз, таҳлил ва текширувларсиз кредитлар берилиши;

- қоникарсиз кредит тарихига эга бўлган ёхуд ўша ёки бошқа банкда кредитга оид мажбуриятларни мунтазам равишда бажармай келган қарздорларга кредитларнинг берилиши;

- ҳисоботда кўрсатилганидек, гаров қийматини тасдиқловчи етарли ахборот ва таҳлил мавжуд бўлмаган баҳолаш ҳисоботлари асосида кредитлар берилиши;

- молиявий аҳволи беқарор бўлган қарздорлар кредитларининг янгиланиши ёки муддатининг узайтирилиши;

- муддати ўтган фоизларни олмай туриб, кредитларнинг доимий равишда янгиланиши ёки муддатининг узайтирилиши;

- кредитларни тўлашга доир сиёсатнинг йўқлиги ёки унинг ўтказилмаслиги;

- мазкур банк молиявий аҳволи учун сезиларли таваккалчиликни юзага келтирувчи ёки етарли даражада тажрибага эга бўлмай инвестициялар ёки қимматли қоғозларга доир бошқа операцияларнинг амалга оширилиши;

- банк дафтарлари ва ёзувларини умумий қабул қилинган ҳисоб юритиш меъёрларига мувофиқ юритилмаслиги;

- Марказий банкка ҳаққоний бўлмаган ҳисоботларни тақдим этиш, активлар таваккалчилигини етарли даражада диверсификация қилмаслик;

- банк мансабдор шахсларига банк капитали миқдори ва мавқеига нисбатан ҳаддан зиёд юқори иш ҳақи ва мукофотларнинг берилиши;
- банк капитали, фойда олиш тенденциялари ёки активлар сифати даражасига нисбатан ҳаддан зиёд юқори дивидендларнинг тўланиши;
- ички назорат услублари ва аудит тадбирларининг мавжуд эмаслиги, жумладан, банкнинг мансабдор шахслари ва ходимлари устидан назоратнинг йўқлиги;
- банкка хос ҳолатларга нисбатан капитал даражасининг номувофиқлиги (банк активларининг тури ва сифати, фаолият турлари ва б.);
- банкнинг аралаш активлари ва пасивларига нисбатан ликвидликнинг етарли эмаслиги;
- кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар учун етарли чегирмаларнинг мавжуд эмаслиги;
- банкка алоқадор шахсларга имтиёзлар берувчи операцияларнинг ўтказилиши.

Марказий банк омонатчилар маблағлари хавфсизлигини таъминлаш учун мазкур фаолиятни ва операцияни тавсифловчи далил ва ахборотларни, уларга хос ҳолатларни ва мазкур фаолият ва операцияларни амалга ошириш натижасида юзага келадиган йўқотишларни баҳолаш асосида хавфсиз бўлмаган ва носоғлом деб тан олинувчи бошқа фаолият турлари ёки операцияларни ўтказиш услубларини белгилаши мумкин.

Аудитор аудиторлик натижалари бўйича хулоса ва тавсиялар бериш чоғида мустақилдир. Банк текширув натижалари бўйича ҳеч қандай таъсир ўтказиш ҳуқуқига эга эмас. Шу билан бирга келган аудиторга текширувларнинг объективлиги ва тўлиқ бўлиши учун амалдаги қонунчилик ва шартнома талаблари асосида жавобгарлик юклатилади.

Аудитор иш давомида ўзига маълум бўлган махфий ахборот сир сақланишини таъминлаши ва алоҳида рухсатсиз учинчи шахсларга ошкор этмаслиги шарт, бундан Марказий банкка тақдим этиладиган ахборотлар мустасно. Чунки ҳар бир аудитор махфий ахборотни сир сақлай олмагани учун амалдаги қонунчилик талаблари ҳамда шартнома шартларига асосан жавобгар ҳисобланади.

Ҳар бир банк бошқаруви йил якунлари бўйича молиявий ҳисобот тайёрланиши учун жавобгардир. Бундан ташқари тижорат банки кенгаши малакали аудитор жалб қилиниши учун жавобгардир. Аудиторлик ташкилоти ва банк ўртасида тузилган шартнома нусхаси ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 2 ойи давомида Марказий банкка тақдим этилиши шарт.

Аудиторлик текширувлари якунлангандан сўнг 10 кун муддат ичида аудиторлик ҳисоботларининг нусхасини Марказий банкка тақдим этиш тижорат банкларининг мажбуриятига киради. Агар банк томонидан Марказий банкка тақдим этилган ҳисоботлар билан аудитдан ўтказилган ҳисоботлар ўртасида фарқ аниқланган тақдирда тижорат банки аудиторлик ҳисоботини олган кундан бошлаб 10 кун муддат ичида молиявий фаолияти тўғрисидаги коррективировка қилинган (тузатишлар киритилган) йиллик ҳисоботини Марказий банкка тақдим этиши шарт.

8.4. Банк хавфсизлигини ташкилий жиҳатдан таъминлаш усуллари

Молиявий сектор ахборот хавфсизлиги соҳасида энг илғорлаб кетганлардан ҳисобланади. Шу билан бирга, АТ-ресурсларни миқёсли виртуализацияси, мобил алоқага киришнинг тарқалиб бориши, булутли АТ-инфратузилмасига ўтиш билан боғлиқ ахборот технологиялари соҳасидаги радикал ўзгаришлар молиявий бизнес иштирокчиларини, давлат ва хусусий тузилмалар билан бир қаторда алоҳида

шахсларни ҳам янги технологиялардан ва ахборот хавфсизлиги (АХ) воситаларидан фойдаланишга мажбур қилади.

Молиявий тузилмаларнинг бевосита пул билан боғлиқ операцион фаолияти кибербузғунчилар учун айниқса жозибадор кўринади. АХ соҳасидаги мутахассислар масофали банк хизматлари кўрсатишни ҳимоялашда аввалгидек катта муаммоларни кўрмоқдалар. Банк соҳасидаги муғомбирликлар, уларни катта талафотлар етказувчи фрод билан курашувчи қимматбаҳо тизимлардан фойдаланишга мажбур қилмоқда.

Пайдо бўлиш вақтидан банклар жиноий манфаат келтириб чиқарган. Бу манфаат нафақат кредит ташкилотларида нақд пул сақланиши билан, балки банкларда кўпчилик одамлар, компаниялар, ташкилотлар ва ҳатто бутун бошли давлатларнинг муҳим ва кўпинча махфий молиявий ва хўжалик фаолияти билан боғлиқ маълумотлар тўпланиши билан боғлиқ бўлган.

Бугунги кунда электрон тўловлар, пластик карталар, компьютер тармоқларининг кенг тарқалаганлиги натижасида ахборот хуружларнинг объектига айланмоқда. Пул ўғирлашга ҳар қандай шахс уриниб кўриши мумкин, бунинг учун Интернет тармоғига уланган компьютер бўлса бас. Бунда банк ичига жисмонан кириш ҳам шарт эмас, ундан минглаб километр узоқ бўлган масофадан ҳам “ишласа” бўлади.

Айнан мана шу муаммо ҳозирда энг долзарб ва кам ўрганилган ҳисобланади. Агар физик ва классик ахборот хавфсизлигини таъминлашда анчадан бери қўлланилаётган усуллар (ҳатто ривожланиш бу ерда ҳам бўлаётган бўлсада) ишлаб чиқилган бўлса, компьютер технологияларида шиддат билан содир бўлаётган радикал ўзгаришлар туфайли банк ахборотларига ишлов бериш автоматлаштирилган тизимининг хавфсизлиги услублари доимий янгиланиб боришни талаб этади. Амалиёт кўрсатиб турганидек, таркибида хато бўлмаган мураккаб компьютер тизимлари мавжуд эмас.

Йирик банк ахборотларига ишлов бериш автоматлаштирилган тизимларини яратиш ғояси доимий равишда ўзгариб туриши боис ахборот тизимларида топилган хатоликлар ва “туйнук”ларни тўғирлаш кўп вақтга етмайди, чунки янги компьютер тизими янги муаммолар ва янги хатоликларни туғдиради, хавфсизлик тизимини қайтадан шакллантиришга мажбур қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида ва банкларда автоматлаштирилган банк тизимида ахборотни муҳофаза қилиш хизмати ташкил этилиши керак. Автоматлаштирилган банк тизимида ахборотни муҳофаза қилиш хизмати: ахборотнинг сақланишини таъминлаш устидан назоратни ташкил этади; ахборотни муҳофаза қилиш масалаларида услубий ва амалий ёрдам кўрсатади; автоматлаштирилган банк тизимида ахборотни муҳофаза қилиш тизимини лойиҳалаш, синовдан ўтказиш ва қабул қилиб олишда иштирок этади; автоматлаштирилган банк тизимида ахборотдан рухсатсиз фойдаланишга уринишлар бўлганлиги, унга бошқача шаклда аралашилганлиги аниқланганда ҳамда тизимнинг ишлаш қоидалари бузилганда мазкур тизимдаги ахборотни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини кўради; ахборотни муҳофаза қилиш чора-тадбирларининг ҳолати ва самарадорлигини таҳлил этади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Фикримизча ҳар бир киши ўзининг банкка тақдим қиладиган шахсий маълумотларининг махфий бўлиб қолишига манфаатдор бўлади. Шу сабабли ва бу муаммони ўрганиш нафақат қизиқ, балки жуда фойдали ҳамдир.

8.5. Банк хавфсизлигини муҳандис-техник воситалар ёрдамида таъминлаш

Банкларда маълумотларга ишлов бериш автоматлаштирилган тизимлар фаолиятини қасддан бузиш муаммоси ҳозирги вақтда энг долзарблардан ҳисобланади десак муболаға бўлмайди. Бу даъво ахборот инфратузилмаси жуда

яхши ривожланган мамлакатларга нисбатан қўлланилиши адолатли бўлади, бу ҳақда қуйида келтириладиган рақамлар қатъийлик билан гувоҳлик беради.

Маълумки, 1992 йилда компьютер жиноятларидан кўрилган зарарлар 555 млн АҚШ долларини, 930 иш йили ва 15,3 машина вақтини ташкил қилган. Бошқа маълумотларга кўра молиявий ташкилотларнинг зарари йилига 173 млн АҚШ долларидан 41 млрдгача АҚШ долларини ташкил қилади.

Ушбу мисолдан, ишлов бериш ва маълумотларни ҳимоялаш тизимлари ҳисоблаш тармоғига маълумотларни узатишнинг потенциал ишончсиз муҳитига бўлгандек анъанавий ёндашувни акс этиши тўғрисида хулоса қилса бўлади.

Дастурий-техник муҳитнинг хавфсизлигини таъминлашнинг бир нечта асосий усуллари мавжуд:

- пароллар ёрдамида идентификациялаш (аутентификациялаш) ва авторизациялаш.

- маълумот алмашиш махсус протоколларида узатиладиган маълумотларнинг инкапсуляцияси. Бундай усуллардан фойдаланиш очиқ калитли шифрлаш алгоритмларига асосланган. Инициализация босқичида бир жуфт калит яратилади: очиқ ва ёпиқ. Очиқ калитли шифрлаш алгоритмларининг моҳияти шундаки, шифрлаш ва дешифрлаш амалиётлари ҳар хил калитлар билан амалга оширилади (очиқ ва ёпиқ калит билан).

- ахборот оқимларининг чекланиши. Бу, локал тармоқни ўзаро боғлиқ кичик тармоқларга ажратишга ва ушбу кичик тармоқлар орасида маълумот узатишни назорат қилишга ва чеклашга имкон берувчи ҳаммага маълум бўлган техник усуллар.

1) Firewalls (брандмауэрлар). Ушбу усул банкнинг локал тармоғи ва бошқа тармоқлар орасида махсус оралиқ серверлар яратилишини назарда тутаяди, улар ўзларидан ўтказадиган маълумотлар оқимини (тармоқ/транспорт даражалари трафиғи) инспекция қилади, таҳлил қилади ва филтрлайди. Бу корпоратив

тармоқларга ташқаридан ноқонуний кириб келиш хавфини кескин пасайтиришга имкон беради, бироқ ушбу хавфни умуман бартараф қилмайди. Усулнинг энг тарқалган тури – бу маскарад (masquerading) усули ҳисобланади, бунда локал тармоқдан чиқаётган бутун трафик firewall-сервер номидан юборилади ва шу вақт ёпиқ локал тармоқ деярли кўринмай қолади.

2) Proxy-servers. Ушбу усулда тармоқда маълумот узатиш қоидаларига қатъий чекланишлар киритилади: локал ва глобал тармоқлар орасидаги тармоқ/транспорт даражаларининг бутун трафики бутунлай тўхтатилади – маршрутизация мавжуд бўлмайди, локал тармоқдан глобал тармоққа мурожаатлар махсус оралик-серверлар орқали амалга оширилади.

— виртуал хусусий тармоқларни (VPN) яратиш маълумотнинг махфийлигини самарали таъминлашга, уни эшитишдан ва узатилишида шовқиндан ҳимоялашга имкон беради.

— ноқонуний киришларни аниқловчи ва заифликларни сканер қилувчи тизимлар тармоқ хавфсизлигининг қўшимча даражасини яратади.

Юқорида келтирилган усулларни сарҳисоб қилар эканмиз, таъкидлаб ўтиш жоизки, ахборот тизимларини ишлаб чиқиш параллел равишда маълумотларни узатиш ва ҳимоялаш технологияларини ишлаб чиқишни ҳам талаб этади.

Ушбу технологиялар тармоқни “ишончли”га айлантириб узатилаётган маълумотларни ҳимоясини таъминлаши зарур, бироқ ишончлилик замонавий босқичда жисмоний даражадаги эмас, балки мантиқий (ахборот) даражадаги сифатида тушунилади.

Бугун банкларнинг аксарияти тўлов амалиётларини масофали амалга ошириш учун у ёки бу каналларга эга. “Тўловнома”ни модемли уланиш ёки ажратилган алоқа линиясидан фойдаланган ҳолда тўғридан-тўғри офисдан юбориш мумкин. Банк амалиётларини Интернет орқали амалга ошириш ҳақиқат бўлиб қолди –

бунинг учун жаҳон глобал тармоғига уланган компьютер ва банкда рўйхатдан ўтган электрон рақамли имзонинг калити бўлса етарли бўлади.

Банк томонидан масофали хизмат кўрсатиш хусусий бизнеснинг самарадорлигини оширишга имкон беради. Бунда қуйидагилар таъминланади:

- вақтни иқтисод қилиш (банкка шахсан келмай туриб, тўловни ҳар қандай вақтда амалга ошириш мумкин);
- ишнинг қулайлиги (барча амалиётлар одатий иш ҳолатида шахсий компьютердан амалга оширилади);
- тўловларга ишлов беришнинг юқори тезлиги;
- ҳужжатга ишлов бериш жараёнида ҳужжат ҳолатини мониторинг қила олиш имкони;
- ҳисоб рақамларда пул маблағларининг ҳаракатлари ҳақида маълумотларни олиш.

Бироқ, очиқ-ойдин афзалликларга қарамасдан, электрон тўловлар унчалик танилмаган, чунки банк мижозларининг уларнинг ҳимояланганлигига ишончи тўлиқ комил эмас. Бу, аввалам бор, компьютер тармоқларини қандайдир хакер осонлик билан “бузиши” мумкин деган фикр билан боғлиқ. Ушбу миф инсоннинг онгида мустаҳкам ўрнашиб олган, навбатдаги веб-сайтларга уюштирилган ҳужумлар ҳақида ОАВларда мунтазам чоп этиб борилиши ушбу фикрни янада мустаҳкамлаб бормоқда.

Аммо замонлар ўзгариб боради ва электрон алоқа воситалари эртами-кечми бир ҳисоб рақамидан бошқасига нақдсиз пул маблағларини ўтказишни амалга оширмоқчи тўловчининг шахсий мавжудлигини ўрнини босади.

Электрон – рақамли имзо (ЭРИ)– хавфсизлик кафолати. Банк ва мижоз ўртасида тузилган намунавий шартномага мувофиқ электрон ҳужжат остида ваколатли шахсларнинг рўйхатга олинган электрон – рақамли имзоларининг

мавжудлиги миждознинг ҳисоб рақамларида амалиётларни амалга ошириш учун етарли асос ҳисобланади.

Ҳар бир электрон рақамли имзо калити ваколатли шахснинг ўз қўли билан қўйилган имзонинг аналози бўлиб ҳисобланади. Агар ташкилотда қоғоздаги “тўловномаларни” одатда бошлиқ ва бош ҳисобчи имзолашса, электрон тизимда ҳам шу тартибни сақлаб қолиш яхшироқ ҳисобланади ва уларга алоҳида электрон рақамли имзо калитларидан фойдаланиш тавсия қилинади.

ЭРИ калити икки қисмдан иборат бўлади – ёпиқ ва очик. Очик калит эгаси томонидан генерация қилинганидан сўнг тасдиқловчи марказга тақдим этилади, унинг вазифасини одатда банк бажаради.

Шундай қилиб, ЭРИ сертификати шаклланади, уни банк электрон тўловлар тизимларида рўйхатга олиш зарур бўлади.

ЭРИ ёпиқ калити (махфий калит) унинг эгаси томонидан ҳеч қандай ҳолатларда бошқа шахсларга берилиши керак эмас. Агар ушбу калит қисқа вақтга бўлса-да, бошқа шахсга берилган ёки бирор жойда қаровсиз қолдирилган бўлса, ушбу калитни ишончни йўқотган (яъни нусхалаш эҳтимоли ёки калитдан ноқонуний фойдаланиш назарда тутилади) ҳисобланади.

Бошқа сўз билан айтилганда, калит эгаси бўлмаган шахс ташкилот раҳбарияти томонидан тасдиқланмаган электрон ҳужжатни имзолаш имконини қўлга киритади ва бу ҳужжатни банк ижрога қабул қилади ва тўғри қилган бўлади, чунки ЭРИ текшируви унинг ҳақиқийлигини кўрсатиб беради. Бундай ҳолатда барча жавобгарлик калит эгаси зиммасига юкланади. ЭРИ калити эгасининг ҳаракатлари пластик карталар йўқолганда амалга ошириладиган пайтдагидек бўлиши зарур: калит эгаси хизмат кўрсатувчи банкка калит “ишончни йўқотганлиги” йўқотилганлиги) тўғрисида ахборот бериши лозим. Шунда банк ўз тўлов тизимида ушбу ЭРИ нинг сертификатини блоклаб қўяди ва қонунбузар ўзининг ноқонуний топилмасидан ойдалана олмайди.

Шундай қилиб, бизнесда электрон тўловларни қўллаш анъанавий хизмат кўрсатишга нисбатан катта афзалликларни тақдим қилади. ЭРИ калитларидан фойдаланиш ва уларни сақлаш бўйича тавсияларни мижоз ўз банкидан олиши мумкин ва унга риоя қилса тўловларнинг ишончилиги кафолатланади.

8.6. Банк хавфсизлигини информацион-аналитик усуллар билан таъминлаш

Хавфсизлик тизимларининг аксарияти жисмоний шахсларнинг шахсий маълумотларини йўқолишини олдини олиш мақсадида фойдаланувчидан ўз шахсини тасдиқлашни талаб қилади. Фойдаланувчини идентификацияси қуйидагилар асосида амалга оширилади:

- у муайян бир маълумотни (махфий код, пароль) билади;
- у муайян бир предметга эга (карточка, электрон калит, жетон);
- у шахсий хусусиятлар тўпламига эга (бармоқ излари, қўл панжаларининг шакли, овоз тембри, кўз сетчаткасининг сурати ва ҳ. к.);
- у махсус калит қаердалигини ва ундан қандай фойдаланишни билади.

Биринчи усул клавиатурада муайян кодли кетма-кетликни теришни талаб этади – шахсий идентификация рақамни (Personal identification number – PIN). Одатда ушбу кетма-кетлик фойдаланувчи транзакцияни амалга ошираётганда киритилиши лозим бўлган 4-8 рақамлардан иборат бўлади.

Иккинчи усул фойдаланувчи томонидан идентификациялашнинг муайян махсус элементларини тақдим қилинишини талаб этади – нусхаланмайдиган электрон қурилма, карточка ёки жетондан ўқиб олинадиган кодларни.

Учинчи усулда кириш вазифасини инсон шахсининг индивидуал ва физик хусусиятлари ўтайди. Ҳар қандай биометрик маҳсулотга таниб олишда қўлланиладиган тегишли тасвирлар ёки бошқа маълумотларни сақловчи катта ҳажмдаги маълумотлар базаси ҳамроҳлик қилади.

Тўртинчи усулда ускунанинг ёкилиши ёки коммутация қилинишининг алоҳида принципи таклиф этади, бу унинг ишлаштини таъминлайди (бу усулдан камдан-кам фойдаланилади).

Банк ишида иккинчи гуруҳдаги шахсни идентификациялаш воситалари кўпроқ тарқалган: аниқ бир предмет (карточка, электрон калит, жетон). Табиийки бундай калитдан фойдаланиш биринчи гуруҳдаги идентификациялаш воситалари ва усуллари билан ҳамжиҳатликда амалга оширилади: маълумотдан фойдаланиш (махфий код, пароль).

Келинг банк ишида қўлланиладиган идентификациялаш воситаларини батафсил кўриб чиқамиз.

Пластик карталар. Бугунги кунда дунёнинг турли давлатларида бир ярим миллиард трофидакарточкалар фойдаланишга чиқарилган.

Улардан энг таниқли бўлганлари:

- Visa ва MasterCard кредит карточкалари;
- Eurocheque ва Postheque халқаро чекли кафолатлар;
- саёҳатлар ва кўнгилхушликларни тўлаш учун American Express ва Diners Club карточалари.

Магнит карточкалари. Банк ишида идентификациялаш воситалари сифатида магнит полосали пластик карточкалар анчадан бери танилган ва фойдаланиб келинмоқда (кўпчилик тизимлар оддий кредит карточкалардан фойдланишга имкон беради). Маълумотни ўқиб олиш учун карточкани (магнит полоса томони билан) ридернинг (ўқиб олувчи) махсус туйнугидан ўтказиш зарур. Одатда ридерлар ташқи қурилма кўринишида ишланган бўлади ва ком- пьютернинг изчил ишлайдиган ёки универсал порти орқали уланади. Ридерлар, шунингдек клавиатура билан бирлаштирилган ҳолда ҳам ишлаб чиқарилади.

Бироқ ушбу карталардан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари ҳам мавжуд.

Камчиликлар:

— магнит карточка қўл остидаги усукуна ёрдамида осонлик билан нусхаланиши мумкин;

— кирланиш, магнит қатламига ўтказилган кичик механик таъсир, картанинг электромагнит майдонларининг кучли манбалари ён-атрофида бўлиши картанинг ишдан чиқишига олиб келади.

Афзалликлар:

— бундай карталарни чиқаришга ва улар орқали хизмат кўрсатишга харажатлар унчалик катта бўлмайди;

— магнит пластик карталар индустрияси охириги ўн йиллар давомида ривожланиб келган ва ҳозирги кунга келиб карталарнинг 90% дан ортиғи – бу пластик карталардир;

— магнит карталарнинг қўлланиши фойдаланувчиларнинг катта миқдори ва карталарнинг тез алмашиб туриши билан ўзини оқлаган (масалан, меҳмонхона номерига кириш учун).

PROXIMITY-карталар. Умуман олганда – бу электрон жетонларни ривожлантириш ғояси ҳисобланади. Бу қурилма – ичида такрорланмас коди ёки радиоузаткичи бўлган контактсиз карточка (бирок у брелок ёки браслет). Маълумотни ўқувчи ускуна доимий равишда электромагнит энергия тарқатувчи махсус антенна билан жиҳозланган. Карточка ушбу майдонга кирган заҳоти карточканинг чипига ишлов берилади ва карта ўқиб олувчи ускунага ўзининг такрорланмас кодини юборади.

СМАРТ-карталар. Магнит картадан фарқли равишда смарт-картада микропроцессор ва энергия узатиш ҳамда ўқувчи ускуна билан маълумот алмашиш учун контакт майдончалари мавжуд бўлади. Смарт-карта ҳимоянганликнинг юқори даражасига эга. Смарт-карталар технологияси йигирма йилдан бери мавжуд ва ривожланиб келмокда, бирок жуда ҳам кенг тарқалиши

охирги бир неча йилларда рўй берди. Смарт-карта билан ишлаш учун компьютер махсус қурилма билан жиҳозланган бўлиши зарур — бу ички ёки ташқи картридер. Карталарнинг кўпчилиги аутентификациянинг турли хилини (алгоритмларни) кўзда тутди. Электрон таниб олиш жараёнида уч томон иштирок этади: карта фойдаланувчиси, карта, терминал қурилма (картани ўқиш қурилмаси).

Электрон жетонлар. Ҳозирги кунда фойдаланувчилари ёки эгаларини идентификациясини талаб қилувчи турли тизимларда электрон жетонлардан кириш усули сифатида кенг фойдаланилмоқда. Бундай жетоннинг танилган намунаси – электрон “таблетка”. “Таблетка” зангламайдиган пўлатдан думалоқ корпусда ишланади ва ичида такрорланмас рақами бўлган чип ўрнатилган. Фойдаланувчининг аутентификацияси “таблетка”, одатда компьютернинг изчил ишлайдиган портига уланадиган махсус контакт қурилмага тегганидан сўнг амалга оширилади. Шундай қилиб, хонага киришга ва шунингдек компьютерда ишлашга рухсат бериш ҳамда ноқонуний фойдаланувчиларнинг компьютердаги ишини тўхтатиш мумкин.

Банк маълумотларини ҳимоя қилиш муаммоси, уни безъятибор қолдириш учун жуда жиддий ҳисобланади. Охирги вақтда баъзи банкларда махфийлик даражасининг бузилиши ҳолатлари кузатилмоқда. Бунга мисол қилиб турли тижорат компаниялари ва алоҳида шахслар ҳақидаги маълумотларнинг компакт-дискларда эркин фойдаланишда пайдо бўлишини келтирса бўлади. Назарий жиҳатдан бизнинг мамлакатимизда банк маълумотларини ҳимоялашни таъминлаш учун қонунчилик базаси етарли, бироқ унинг амалда қўлланиши ҳали кўнгилдагидан анча йироқ. Ҳозирга қадар бирорта банк маълумотни тарқатгани учун ёки бирор-бир компания махфий маълумотга эгалик қилишга урингани учун жазоланганлик ҳолатларини учратганимиз йўқ.

Банкдаги маълумотларни ҳимоялаш – бу комплекс масала бўлиб, фақат банк дастурлари доирасида ҳал бўлиши мумкин эмас. Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, банк соҳасида ишлаётганда корпоратив ва тижорат маълумотлар ёпик ҳолда бўлишига ишонч ҳосил қилиш керак деган хулосага келса бўлади. Бироқ нафақат ҳужжатлар ва бошқа ишлаб чиқариш маълумотларини ҳимояси учун, балки тармоқ созуламалари ва компьютерда тармоқ фаолиятининг параметрлари учун ҳам қайғуриш зарур бўлади.

Банкда маълумотларни ҳимоялаш масаласи бошқа ташкилотларникидан кўра анча жиддий тарзда қўйилади. Ушбу масалани ҳал қилиш ўз ичига ҳимояни таъминловчи ташкилий, тизимли чора-тадбирларни қамраб олади.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Банк ходимлари, хавфсизлик объектлари, молиявий маблағлар, номоддий маблағлар, объект, банк маълумотлари, қонун, пул ўтказмалари тизими, хизмат тури, хизмат тарифлари, рақобат муҳити, банк куни, тизими, маълумотлар манбаси, банк сири, тижорат сири, аудитор сири.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Банк ходимлари - хавфсизлик объекти сифатида деган маънони тушунтиринг.
2. Банк хавфсизлигининг объекти сифатида -молиявий ва моддий маблағларга нималар киради?.
3. Банк хавфсизлигининг объекти сифатида- банк маълумотлари қайсилар?.
4. Қонун билан конфиденциал характерга эга бўлган маълумотлар ва уларнинг манбаларини тушунтиринг.
5. Конфиденциал характерга эга бўлган ҳужжатлар билан ишлашда банк хавфсизлигини таъминлаш қандай амалга оширилади?

6. Банк сири. Тижорат сири. Аудитор сирларни айтиб беринг.

Тест савллари:

1. Шифрация калитларидан фойдаланиш тартиби ҳақида қайси ҳужжатда кўсатилган?

- А) “Касса операциялари тўғрисида” Низом да кўсатилган
- В) “Ўзбекистон Республикаси банк тизимида электрон рақамли имзо ва шифрация калитларидан фойдаланиш тартиби тўғрисида” Низом да кўрсатилган
- С) Ҳеч қайси ҳужжатда кўсатилмаган
- Д) Ҳисобварақлар режасида кўсатилган

2. Шифрлаш бу-

- А) ахборотни махсус алгоритм ёрдамида ўзгартириш
- В) ахборотни олиш
- С) ёзувлар
- Д) ўқиш

3. Шифрлаш калити бу-

- А) оддий калити
- В) фақат ахборотни шифрлаш учун белги
- С) ахборотни шифрлаш ва шифрдан ечиш учун мўжалланган белгилар кетма-кетлиги
- Д) фақат шифрдан ечиш учун белги

4. Ахборотни махсус алгоритм ёрдамида ўзгартириш-

- А) бундай тушунча йўқ
- В) ахборот дейилади
- С) ёзувлар дейилади
- Д) шифрлаш дейилади

5. Электрон рақамли имзонинг очик калити электрон рақамли имзонинг ёпик калитига мослигини тасдиқлайдиган ва электрон рақамли имзо ёпик калитининг эгасига рўйхатга олиш маркази томонидан берилган ҳужжат бу-

- А) электрон рақамли имзо калитининг сертификати
- В) ахборот ҳужжати рўйхати
- С) ҳисобварақлар режаси
- Д) электрон рақамли имзонинг очик калити

6. Электрон рақамли имзо калити ёзилган техникавий воситаси-

- А) Компьютер монитори дейилади
- В) электрон идентификатор дейилади
- С) ҳисобварақлар режаси дейилади
- Д) электрон ҳужжат дейилади

7.Электрон шаклда қайд этилган, электрон рақамли имзо билан тасдиқланган ҳамда электрон ҳужжатнинг уни идентификация қилиш имконини берадиган бошқа реквизитларига эга бўлган ахборот бу-

- А) очик калит
- В) электрон ҳужжат
- С) оддий калит
- Д) ёпик калит

8. Электрон рақамли имзо билан тасдиқланмаган ва шифрлаш жараёнидан ўтмаган электрон ҳужжатлар-

- А) қайта ишлаш учун қабул қилинмайди
- В) қайта ишлаш учун қабул қилинади
- С) кўриб чиқилади
- Д) ўрганилади

9.Электрон тўловлар тизими иштирокчилари ва фойдаланувчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нима билан тартибга солиб турилади?

- А) Тижорат банклари ва Ахборотлаш марказлари ўртасидаги шартнома
- В) Тижорат банклари, Ахборотлаш марказлари ва Ҳисоб-Китоб марказлари ўртасида тузилган шартнома
- С) Марказий банк ва Ҳисоб-Китоб марказлари ўртасида тузилган шартнома
- Д) Марказий банк ва Ҳисоб-Китоб-касса марказлари ўртасидаги шартнома.

ГЛОССАРИЙЛАР

Атаманинг ўзбек тилида номланиши	Атаманинг инглиз тилида номланиши	Атаманинг рус тилида номланиши	Атаманинг маъноси
Пул муомаласи қонуни	Law of money circulation	Закон денежного обращения	бу-мамлакатда товар айирбошлаш учун хизмат қилувчи зарурий пул миқдорини белгиловчи, пул муомаласи ҳаракатини ўргатувчи ва барча пулларга таалукли қонундир.
Пул тизими	Monetary system	Денежная система	бу-давлат қонунлари асосида пул муомаласини ташқил қилиш шакли ҳисобланади.
Инфляция	Inflation	Инфляция	бу товар муомаласига нисбатан қоғоз пул массасининг ортиқчалигидир.
Монетар сиёсат	Monetary policy	Монетарная политика	бу-Макроиктисодий шароитларга таъсир кўрсатиш учун давлат томонидан ишлатиладиган инструмент.
Эмиссия-	Emission	Эмиссия	муомалага пул ёки қимматли қоғозларни чиқариш. Пул эмиссияси-бу муомаладаги пул массасини ортишига олиб келувчи пулларни чиқаришдир.
Пул массаси-	Money supply	Денежная масса	ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида товарлар ва хизматлар айланишини таъминлайдиган, хусусий шахслар, институционал мулкдорлар(корхоналар, бирламалар, ташкилотлар ва б.) ва давлат эғалик қиладиан нақд ва нақд пулсиз харид ҳамда тўлов воситалари мажмуидир.
Банк тизими -	Banking system	Банковская система	ягона маного эга эмас. Уни турли белгиларига қараб гуруҳлаш мумкин. Ўзбекистон Республикаси банк тизими икки поғонадан иборат. Биринчи поғона банки-Марказий банк, иккинчи поғона банклари тижорат банклари тизими.
Валюта операциялари	Currency operations	Валютные операции	чет эл валюталари ва валютавий қимматликларга мулк ҳуқуқини алмашиниши билан боғлиқ операциялари.
ЛИБОР	LIBOR	ЛИБОР	Лондондаги жаҳон ссуда капиталлари бозорида етакчи эркин алмашинадиган валюталар-АҚШ доллари, Германия маркаси, Япония иенаси, Буюк британия фунт стерлинги каби валюталардаги депозитларга тўланадиган фоиз ставкасидир.

Тўлов баланси	Payment balance	Платежный баланс	мамлакатнинг хорижий давлатлар билан бўладиган алоқалари натижасида юзага келадиган валюта тушумлари ва тўловларининг ҳақиқатдаги суммаси акс эттирилади. Актив тўлов баланси - тўлов балансида тушумлар суммаси тўловлар суммасидан ортиқ бўлади.
Халқаро ҳисоб-китоблар	International settlements	Международные расёты	ташки савдо, капиталлар ва кредитларнинг ҳаракати билан боғлиқ валютавий операциялар, валютада олди-сотди қилиш операциялари ва бошқа товарсиз ҳаракатдаги операциялар мажмуи тушунилади.
Фоииз ставкаси	Interest rate	Процентная ставка	қарздор кишининг олган қарзи учун пул эгасига тўлайдиган тўловидир.
Банк активлари	Bank assets	Банковские активы	банк балансининг актив қисмида жойлашган моддаларининг сифат нуктаи назаридан унинг умумий миқдоридаги улуши тушунилади.
Умумий заҳиралар	General reserves	Общие резервы	бундай заҳиралар кредит портфели учун ташкил этилади. Умумий заҳиралар кредит портфелига хос бўлган яширин таваккачиликдан химоя қилиш мақсадида ташкил этилади. Улар одатда ссуда бўйича қарздорлик суммасига нисбатан фоиизда белгиланади.
Ностро ҳисобварағи	Nostro Account	Счета НОСТРО	бир банкнинг бошқа банкдаги ҳисобварағи.
Траст операциялари	Trust business	Трастовые операции	банк мижоз топшириғи билан маълум мулкни, пул, қимматли қоғозлар кўринишида сақлаш, ўтказиш ва бошқаришни ўз зиммасига олади.
Лизинг	Lleasing	Лизинг	томонлар ўртасидаги мулкӣ ва молиявий муносабатларни ташкил этувчи, асосий воситаларни узоқ муддатли ижара асосида сотилишидир.
Факторинг	Factoring	Факторинг	ҳисоб-китобларни ташкил этиш соҳасидаги янги хизмат тури бўлиб, мижознинг капитални кредитлаш билан шуғулланади.
Комиссион операциялар	Selling on commission	Комиссионные операций	банклар ўз маблағларини қўймасдан, ссуда бермасдан кўрсатиладиган, асосан тўлов топширикномасини бажариш билан боғлиқ операциялар.

Депозит операциялари	Deposit operations	Депозитные операции	юридик ва жисмоний шахсларнинг бўш пул маблағларини жалб қилиш билан боғликоперациялар.
Транзакцион депозитлар	Transactional deposits	Транзакционные депозиты	юридик шахсларнинг бўш пул маблағлари уларни маблағини талаб қилиб олингунча сақланадиган депозит тури.
Банклараро кредит	The interbank loan	Межбанковский кредит	бошқа тижорат банкларидан олинган кредит.
Вексел	Bill	Вексель	карз мажбурияти булиб, вексел берувчининг Ушбу векселини кўрсатилган муддатда тақдим этганда, вексел ушловчига унинг номинал қийматини тўлаб бериш гувоҳини берувчи қимматли қоғозлар ва тўлов воситасидир.
Транзит комиссия битимлар	Transit and commission agreements	Транзитно-комиссионные соглашения	биржада иштирок этиш ҳуқуқи берилган банкларнинг биржада иштирок этиш ҳуқуқи берилмаган кредит институтлари номидан иштирок этиши.
Тўловга лаёқатлилик	Solvency	Платежеспособность	банк зарур муддатларда кредит-омонатчилар, банklar давлат олдидаги мажбуриятларини тўла суммада бажара олиш лаёқатини билдиради.
Ликвидлилик	Liquidity	Ликвидность	активларни пул маблағларига айлантиришнинг асосан амалга оширилишини, яъни банкнинг Марказий банк ёки вакил банklarдаги нақд пул маблағларидан фойдаланиш ликвид активларни сотиш имконияти ва ҳоказоларни англатади.
Эмитент	Issuer	Эмитент	қимматли қоғозларни чиқарган ташкилот ҳисобланади.
Жамғармачи	Investor	Вкладчик	тижорат банklarига қўйилган пул маблағи жисмоний ва юридик шахслардир.
Риск	Risk	Риск	бу режалаштирилган вариантга нисбатан даромад ола олмаслик ёки зарар кўриш эҳтимоли.
Ноаниқлик	Uncertainty	Неопределенность	мўлжалланган лойиҳаларни, фаолиятни амалга ошириш шартлари ҳақида ҳамда улар билан боғлиқ бўлган харажатлар ва олинган натижадаги мавҳумийликдир.

Макро даражадаги иқтисодий риск	Macroeconomic risk	Макроэкономический риск	ташқи ва ички, олдиндан айтиб бўладиган ва айтиб бўлмайдиган мамлакат миқёсида юзага келувчи рисклар мажмуи ҳисобланади.
Мезо даражадаги иқтисодий риск	Risk at the meso level	Риск на мезо уровне	саноат, аграр ва хизмат кўрсатиш соҳаси юзага келиши мумкин бўлган рисклар мажмуи.
Микро даражадаги иқтисодий риск	The risk at the macro level	Риск на микроэкономическом уровне	саноат, фирманинг хўжалик фаолияти — тадбиркорлик ва инвестициялаш жараёнида юзага келувчи рисклар.
Кредит rischi	Credit risk	Кредитный риск	кредитларни қайтмаслиги натижасида зара кўриш хавфидир.
Ликвидлик rischi	Liquidity risk	Риск ликвидности	Тижорат банкларининг ликвидлигини пасайиши билан боғлиқ рисклардир.
Трансформация rischi	Transformational risk	Трансформационный риск	банклар томонидан берилган кредитлар билан уларнинг манбаларининг муддати ўртасидаги номунофиқликнинг юзага келиши тушунилади.
Ҳисоб-китоб rischi	Settlement risk	Расчетный риск	ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида валюта курсларининг ўзгариши фоиз ставкаларининг ўзгариши билан боғлиқ.
Кредитга лаёқатлилиқ	Creditworthiness	Кредитоспособность	мижознинг банк ва банк кредиторлар олдида турган мажбуриятлари ни ўз вақтида қайтиришига тайёрлиги ва қодирлигидир.
Скоринг	Scoring	Скоринг	банк мижозларининг кредит тарихларига асосланган математик ёки статистик усул ҳисобланади.
Гаров	Collateral	Залог	кўчмас ва кўчар мулкларни кредит таъминоти сифатида қўйилиши.
Аккредитив	Accreditiv	Аккредитив	(лот. ассредо - ишонаман) – пул ҳисоб-китоб ҳужжати; банк мажбурияти. 1) томонлар ўртасида тузилган шартномага асосан амалга ошириладиган ҳисоб-китоб тури бўлиб, унга кўра қарз берувчи (кредитор) белгиланган муддатларда, келишилган шартлар асосида келишувда кўрсатилган банк орқали ўзига тегишли тўловларни олиб боради; 2) жамғарма банкининг аҳолига кўрсатиладиган хизмат турларидан бири; банк бўлимининг тегишли бир шахсга маълум миқдордаги сўмларга берадиган буйруғи, махсус бланк воситасида амалга оширилади.

Акцепт	Асепт	Акцепт	(лат. ассептус – розилик берилган) – 1) пул, ҳисоб-китоб, товар ҳужжатларини ёки товар ҳақини тўлашга розилик бериш ёки тўлашга кафиллик; 2) таклиф этилган шартларда шартнома тузишга розилик. Акцепт етказиб берилган товарлар ички ва халқаро товар-пул муомаласида кўрсатиладиган хизмат учун ҳақ тўлаш шаклларида бири сифатида кенг қўлланилади; 3) вексель, чек ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар, шунингдек товар ҳужжатлари бўйича ҳисоб-китоб қилиш шакли.
Авизо	Advice	Авизо	(итал. ависо)- банк, тижорат амалиётида ҳисоб-китоб ҳаракатларининг бажарилганлиги тўғрисида расмий хабарнома. Бир контрагент томонидан иккинчисига жўнатилади. Авизо ёрдамида банклар ўз мижозларини ҳисоб варақалари бўйича қирим ва кредит қайдлари, ҳисоб варақасидаги қолдиқ маблағлар, пул ўтказмаларини тўлаш, чек талабномаси аккредитив очиш ва бошқа ҳаракатлар тўғрисида хабардор қилади. Товар жўнатувчи томонидан товарни қабул қилувчига товар жўнатилгани ҳақидаги хат ҳам авизо деб аталади.
Аудит	Audit	Аудит	ҳўжалик фаолиятини текшириш, тафтиш ва таҳлил қилиш.
Аудитор	Auditor	Аудитор	малака сертификатига эга бўлган жисмоний ёки юридик шахсдир
Бенефициар банк	beneficiary Bank	Банк бенефициар	бу тўлов операциясини якунловчи банк.
Давлат кредити-	State krediti	Государственн ый кредит	кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари, жумладан Марказий банк орқали иқтисоднинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зимасига олади. Давлат кредитининг характерли хусусияти, давлат томонидан линган қарз

			маблағлари ишлаб чиқариш фондлари айланишида ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат қарзларини қоплаш учун ишлатилади.
Овердрафт	Overdraft	Овердрафт	- контокоррент ҳисоб рақамининг махсус шакли ҳисобланади. Унинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, банк миқдорнинг асосий “талаб қилиб олинганча” депозит ҳисоб рақамида қисқа муддат мобайнида дебетли (қопланмаган) қолдиқ бўлишига рухсат беради. Овердрафт ҳисоб рақамидан фойдаланиш ҳуқуқи энг ишончли миқдорларгагина берилади.

Адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни. Т.: -1995 й. 21-декабр
2. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. Т.: -1996 й. 25-апрел
3. Ўзбекистон Республикасининг “Банк сири тўғрисида»ги Қонуни.-Т.: 2003 йил 30 август, 238-1сон
4. Ўзбекистон Республикасининг “Электрон рақамли имзо тўғрисида”ги Қонуни.-Т.: 2003 йил 11-декабр 560-II
5. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуни” 2003 йил 11-декабр 560- II
6. Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги Қонуни.-Т.: 2004 йил 29-апрел- II
7. Ўзбекистон Республикасининг “Электрон тўловлар тўғрисидаги Қонуни” 2005 йил 16-декабр ЎРҚ-13-сон
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизимини янада ривожлантиришга оид қўшимча чоратadbирлар тўғрисида»ги 2006 йил 3 августдаги ПҚ-433-сонли Қарори
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада ривожлантириш ва бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш чоратadbирлари тўғрисида»ги Қарори 2007 й. 7 ноябр.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банкларнинг капиталлашувини янада ошириш ва иқтисодиётни модернизациялашдаги инвестиция жараёнларида уларнинг иштирокини фаоллаштириш чора-таadbирлари

тўғрисида»ги 2007 йил 12 июлдаги ПҚ-670 Қарори

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тижорат банкларида аҳоли омонатлари шартларини либераллаштириш ҳамда кафолатларини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. 2008 йил 20 феврал ПФ-3968.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тижорат банклари депозитларига аҳоли ва хўжалик субъектлари бўш пул маблағларини жалб этишни янада рағбатлантириш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2009 йил 6 апрелдаги Қарор.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чор-тадбирлар тўғрисида”ги 2010 йил 19 апрелдаги Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Республика молия-банк тизимини янада ислох қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1438 сонли Қарори

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 6 майдаги ПҚ-2344-сонли Қарори

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида / Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: “Адолат”, 2017. -108 б.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5296-сонли Фармони.

18. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2018 йил 21 февралдаги 2975-сонли “Аҳоли бандлигини таъминлаш учун тижорат банклари томонидан микрокредитлар ажратиш тартиби тўғрисидаги низом”и.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 августдаги “Худудларнинг жадал ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашга доир устувор чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3182-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-3620-сонли Қарори.

21. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 29 декабрь 2018 йил.

22. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 23 декабрь 2017 йил.

23. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.//Халқ сўзи. 14.01.2017 й.

24. Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз” нутқи. Халқ сўзи. 2016 йил 15 декабрь, №248

25. «Риски в экономике» Л.Н.Тэпман. Под.ред.Проф.В.А.Швандара., Москва-2002 г.

26. Абдуллаев Ё, Бобокулов Т. Кредит.100 саволга 100 жавоб.Т.: 1996 й., 80-б.

27. Абдуллаев Ё. Каралиев Т. Банк иши -Т.: МОЛИЯ-ИҚТИСОД 2010 й.

28. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар Т.:ТМИ 2003 й. 36б.

29. Аюпов Р. Х . Информатика ва ахборот технологиялари. Дарслик –Т.: ТМИ 2012й.
30. Бонарев В.В. Финансовый анализ. - СПб: Питер 2007й.
31. Лаврушин О.И. Банковское дело. Экспресс – курс-М.: Кнорус 2009г
32. Мазикова Е.Б. ва Овчинникова Ю.П. Учет и операционная деятельность в банках М. 2006г
33. Муругова И. А. Операционная техника и учет в банках. Учебное пособие. -Т.: ИҚТИСОД-МОЛИЯ – 2010й.
34. Наврузова К.Н. Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника-Т.: ИҚТИСОД-МОЛИЯ -2010й.
35. Наврузова К.Н., Каримов.Н., Ортиқов У.Д. Банкларда бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. Т.: Давр нашриёти 2012й.
36. Наврузова К.Н., Қуллиев И. Я. Марказий банкда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш асослари Т.: -ИҚТИСОД-МОЛИЯ.- 2007 й.
37. Наврузова К.Н., Ортиқов О.А. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва тўлов тизими. Т.: -ИҚТИСОД-МОЛИЯ.- 2014 й.
38. Наружова К.Н., Раббинов Ж.Р. Ўзбекистонда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва уни такомиллаштириш. Монография / ИҚТИСОД-МОЛИЯ-Т.: 2015 йил
39. Севрук В.Т. Банковские риски. М.: Дело., 1995 г.. с. 3.
40. Стоянова КС. Финансовый менеджмент. - М.: Дело, 2002. - 105 б.
41. Ўлмасов А, Шарифходжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т.: Мехнат., 1995 йил, 387-б.
42. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк. – М.: Финансы и статистики, 2003. 24 - б.
43. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.
44. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари
45. Тижорат банклари йиллик ҳисоботлари.

46. Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги маълумотлари. 2016 йил.

Қўшимча адабиётлар:

1. Пул-кредит сиёсатида мавжуд вазият ва монетар сиёсатининг 2015 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари. Бозор, пул ва кредит 2015 йил № 1
2. Ўзбекистон Республикасида «Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш ҳақида»ги 2465-сонли Низом. 2013 йил, 3-июн.
3. «Тижорат банклари томонидан банк карталарини тартиби ва уларни Ўзбекистон Республикасида муомалада бўлиши тўғрисида» 1344-сон 2004й.
4. «Юридик шахслар томонидан миллий валютадаги корпоратив банк карталаридан фойдаланиш тартиби тўғрисида» 1470-сонли низом 2005й.
5. «Тўлов терминаллари билан жиҳозлаш ва аҳоли билан пул ҳисоб-китобларини амалга оширишда уларни қўллаш тартиби тўғрисида» ги Низом 2009 йил апрел
6. “Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали электрон тўловларни амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги Низом. 2006 йил 14 феврал 1545-сон
7. “Ўзбекистон Республикаси банк депозиторларининг миллий ахборотлар базаси ва унда мижозларга хосрақам бериш ҳамда банк ҳисобварақлари рўйхатини юритиш тартиби тўғрисида” Низом 2008 йил 27-сентябр 1863-сон
8. “Ўзбекистон Республикаси банкларида очиладиган банк ҳисобварақалари тўғрисида”ги йўриқнома. 2009 йил 27-апрел 1948-сон
9. “Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимларида ишлаш тартиби тўғрисида”ги Низом. 2010 йил 19-ноябр 2155-сон
10. “Ўзбекистон Республикаси банкларида депозит операцияларини амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги йўриқнома. 2011 йил 264-март 2205-сон

11. Хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақларига пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисида”ги Йўриқнома 2012 йил 15-март 2342-сон

12. “10 things you need to know about Banking” Suzanne Zenelman, University of Missouri Extension, 2007 №3

13. Organization of the currency risk management system in Commercial Banks” by Bodrova N.E., Annaorazova S.B. “Business Inform” Ukraine 2012.

14. “Profits and Balance sheet developments at U.S. Commercial Banks in 2009” by Seung Jung Lee, Jonathan D. “Federal Reserve Bulletin” 2010.

15. “Motivating employees is good business” by Jim Blasingame, “The Small Business Advocate” August 5/2015.

16. «Система страхования банковских рисков» Ю.А.Соколов, Н.А.Амосова, Москва-2003йил, 7-бет.

17. “The Future of Banking” by Kate Stalter, Contributor. U.S.News/Money/ June 29, 2015.

18. Банк ахборотномаси № 7,8.02.2017 йил.

Интернет сайтлари:

1. www.stat.uz
2. www.bir.uz
3. www.cer.uz
4. www.cbu.uz
5. www.banking.com/
6. www.commerse.com/JIBS/
7. www.bankingtech.com/

Иброхим Тоймухамедов

Тўлов тизими ва банк хавфсизлиги

Ўқув ўлланма

“*IQTISODIYOT*” - 2019

Муҳаррир
Мирҳидоятова Д.М.

Мусаҳҳиҳ
Матхўжаев О.А.

Лицензия АИ № 240 04.07.2013 й. Теришга берилди 07.10.2019. Босишга рухсат этилди 14.10.2019. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма.

Офсет қоғози. Шартли босма табоғи 21,0. Ҳисоб нашр варағи 20,7.

Адади 100 нусха. Баҳоси келишилган нархда

“*IQTISODIYOT*” нашриёти ДУКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ислон Каримов кўчаси, 49-уй.

0000 Тўлов тизими ва банк
хавфсизлиги. Дарслик.
/Тоймухамедов И. –Т.:
Иқтисодиёт, 2019. -328
бет.

Тоймухамедов И.

ISBN 978-9943-00000

УЎК:0000
КБК:0000